

ELŐSZÓ

A KOMMUNIKÁCIÓ ÉS PROPAGANDA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN TEMATIKUS SZÁMHOZ: ÚJ KUTATÓI KÉRDÉSEK FELÉ¹

Szöts Zoltán Oszkár – *Z. Karvalics László*
zoltanszots79@gmail.com zklmaildelivery@gmail.com

A *Médiakutató* című folyóirat 2010 tavaszán tematikus válogatást közölt „a hátország nagy háborújáról” 2009. november 23-25-én, a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban rendezett konferencia kommunikáció- és médiatörténeti tárgyú előadásából.² A szervezők (Závodi Szilvia és Szoleczky Emese) által szerkesztett tanulmányok nemcsak azokat a régóta jól ismert pályákat mutatták be, amelyeken a politikusoknak oly hatékonyan sikerült a társadalmat is mozgósítani, hanem ráirányították a figyelmet a sajtó könnyen kutatható és bőséggel áradó folyamán túli kommunikációs hajszálerekre, amelyek szinte észrevétlenül egészítették ki a csatornák és a hatások világát, az imakönyvektől a háborús névadásokon át a látvány-lövészárokig.

Ha a kérdést úgy tesszük fel tehát, hogy „*mi nem mondatott még el az első világháború propagandatörténetével kapcsolatban?*”, akkor a válasz erre az lehet, hogy a legtöbb lehetőséget a formagazdagság feltárása kínálja. Az akusztikus és a vizuális, a szöveges és a képi, meg ezek hibridjei. A felületek, médiumok, használati tárgyak, közterületi objektumok és az ezekre rátelepülő műfajok. Vagy akár mindezek szemiotikai metszete, szimbólumokkal, ikonicitással, jelentésekkel, jelentéscserékkel. Nem mulasztható el a politikai-közéleti újságokon és az irodalmi reprezentáción túli médiavilágok szerepe ebben a különös ökoszisztémában: például a gyermeklapoké vagy tudományos ismeretterjesztő sajtóé. (Ez utóbbiak háborús évfolyamai mellé izgalmas tartalomelemzések kívánkoznak, amelyek megmutatják, hogyan használták fel a háborús téma-konjunktúrát bizonyos kérdések iránti érdeklődés felkeltésére, s hogyan aktualizált népszerű evolúciobiológiai vagy fizikai-kémiai kérdésköröket a fegyveres konfliktus, mint kontextus.)

A fentiek jól beleillenek abba a trendbe, ahogy – Pók Attila szavaival³ – a mai szakirodalom sokkal több figyelmet szentel a háború civil vonatkozásainak és emlékezetének, társa-

¹ E tematikus szám tanulmányai előadásként hangzottak el a Szegedi Információtörténeti Műhely 2014. október 8-i konferenciáján (Az első világháború információtörténetéhez). A konferencia megszervezését és a kéziratok gondozását az *Első Világháború Centenáriumi Emlékbizottsága* anyagilag támogatta.

² http://www.mediakutato.hu/kiadvany/2010_01_tavasz.html További előadások jelentek meg A Hadtörténeti Múzeum értesítőjének tematikus számában: A Hadtörténeti Múzeum értesítője = Acta Musei Militaris in Hungaria, 2011. 12.

³ http://hvg.hu/instant_tudomany/20140627_Elso_vilaghaboru_a_20_szazad_oskatasztrof

dalom- és mentalitástörténetének, mint hadtörténetének.⁴ Nem szabad azonban szeparációs logikával közeledni mindehhez. Pollmann Ferenc szavaival élve nem kellene leszűkíteni a hadtörténet érvényességét csak arra, ami a frontokon és a hadseregen belül történik, hanem ki kell tágítani mindarra, ami az emberekkel történik akkor, amikor háború van, hiszen a háború nemcsak a katonák életét befolyásolta.⁵ Ahogy Stephen Badsey (2009) javasolja, azt állítva, hogy a brit hadsereg és a portré, amit a harcairól a média festett, nem választható el egymástól: a hadtörténetnek és a kultúrtörténetnek össze kell fornia (ahogyan a parancsnokok harctéri döntéseiben is rekonstruálható és rekonstruálandó a médiumok vélemény-befolyásoló szerepe). S valóban: az, hogy a frontról a hátszakra helyeződött a figyelem súlypontja, nem feledtetheti el velünk a propaganda *totális jellegét* sem. A lövészárkokban motivációs és harci eszközként sulykolt üzenetek ugyanazok voltak, mint amelyek a mindennapi tudatformálás során az állampolgárokhoz eljutottak: az ellenség diabolizálása, a saját álláspont és ideológia szenvedélyes felmagasztalása. Egy propaganda-puzzle sohasem önmagában áll, mindig mellé és mögé lehet illeszteni darabkákat. Tunc (2012) bemutatja például, hogy a növekvő németellenesség hogyan vezetett az Egyesült Államokban a német ételek átnevezéséhez. Csakhogy mindez egy még átfogóbb változás-együttes része is volt, amely tartalmazta ezen felül a középosztály-beli nők új főzési és étkezési szokásainak kialakítását (amit a Herbert Hoover-vezette United States Food Administration poszterekkel és nyilvános eseményekkel egyengetett). Mindemögött az a praktikus cél húzódott meg, hogy miközben a frontkatonák a legtáplálóbb élelmiszerekből kapnak, ez ne okozzon feszültséget a hátszágban – s oda vezetett, hogy a háború alatt és után lassan kifermálódott a szupermarketek és a fémdobozos konzerv-ételek új, „amerikanizált” kultúrája. De hozhatunk hazai példát is. Vörös Boldizsár kutatásai rámutattak, hogy az első világháború időszakának Budapestjét tömeges átnevezési láz hatotta át. Az új nevek a mindennapi élet legkülönbözőbb területein jelentek meg, például a háború hatására létrehozott szervezeteknél, a különféle termékek elnevezéseiben és a már korábban is meglévők átnevezéseiben egyaránt, hogy aztán ezek az átnevezések valamennyi nagyobb huszadik századi eseménysor során vagy azt követően megismétlődjenek. (Vörös 2010)

De a „tematikus kiterjesztés” nemcsak a releváns kapcsolatok felfejtésén keresztül történik. Az első világháborús gyakorlat a megelőző idők propagandatelevényéből nő ki, s mivel néhány év alatt kétségkívül professzionalizálódik, intézményesedik és eszközlődik is, évtizedes, maradandó hatást gyakorol a háború utáni világra (minderre lásd válogatásunkban Lénárt András tanulmányát). David Reynolds monumentális műve, amely az első világháború „hosszú árnyékát” fejt fel (Reynolds 2015), nem győzi hangsúlyozni, mekkora szerepet játszott például az 1914. évi belgiumi német atrocitások szélsőséges brit és amerikai „propaganda-túllihegése” abban, hogy az USA és Nagy-Britannia döntéshozói és közvéleménye erősen kábult (anesthetized) volt, amikor a zsidók szervezett megsemmisítéséről kezdett szólni a fáma 1942-től. Olyan átlátszóan hazugnak és szélsőségesnek bizonyultak az első világháború németellenes propagandakonstrukciói, amelyek bestiális hordaként állították be a fegyelmezett és hatékony császári tömeghadsereget⁶, hogy a holocaust sokak számára tűnt

⁴ Az első világháború historiográfiáját nézve a háború alatt és után főként a háborús felelősség kérdéséről folytak a szakmai viták, a két világháború között vagy ideológiai, vagy katonai szakírói értékelések születtek, a második világháború után a Leninre visszavezethető gazdasági-társadalmi értékelés („imperialista rablőháború”) volt domináns, majd a ’60-as évektől az objektivitásra törekvő eseménytörténeti értékelés. A társadalom- és mentalitástörténeti, valamint a hátszágot célzó kutatás főként a 2000-es évek jellemzője csakugyan, de korábbi hiányt pótol. Az első világháború 1989 előtti historiográfiájáról lásd Szóts (2014).

⁵ http://ujkor.hu/portre/pollmann_ferenc_interju

⁶ Számos érdekes példát közöl a képeslapok különösen népszerű világából Majoros (2015).

rossz emlékeket felidéző mesterkedésnek, mintsem a valóság hihető reprezentációjának. (Ki tudja: lehet, hogy az érintettek, például a bevagonírozásuk előtt a koncentrációs táborokról hírekhez jutó máramarosi zsidók is hasonló okok miatt „nem hitték el”, mi vár rájuk).

E tematikus válogatás az első világháborús propaganda újabb aspektusaira kívánja felhívni a figyelmet. Lénárt András már említett munkája mellett helyet kaptak benne muzeológiai, társadalom- és sajtótörténeti írások egyaránt. Závodi Szilvia a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményén keresztül mutatja meg a mindennapi használati tárgyakon megjelenő propagandát, mely köré önálló iparág alakult ki a háború folyamán, melyet az állam ellenőrzése alá vont. Szóts Zoltán Oszkár a sajtó irányításának folyamatát egy konkrét esemény, a limanovai csata kommunikációján keresztül rekonstruálja. Tamás Ágnes áttekintése túllép a hagyományos sajtóelemzésen: a *Borsszem Jankó* című élclap karikatúráin keresztül nemcsak a háború eseményei ismerhetőek meg, hanem a cenzúra-elvárások mögött kirajzolódó normák és a szerkesztők ahhoz való viszonya is. Somogyi László a korabeli sajtótermékeket abból a szempontból teszi mérlegre, hogyan viszonyultak Szerbiához, illetve a szerb néphez, milyen képet közvetítettek Magyarország egyik legfontosabb közvetlen első világháborúbeli ellenségéről. Klestenitz Tibor hasonló kérdéskört vizsgál, mégpedig a központi hatalmak propagandájának Nagy-Britannia képét, kiemelve azt a gyakorta elhanyagolt szempontot, hogy a kommunikáció technikájánál mennyivel fontosabb annak tartalma és azok a kontextusok, amelyek ezeknek az üzeneteknek a befogadói számára fontosak. Szeghő Patrik írása a brit sajtó világába vezet át minket. A *New Europe* című külpolitikai folyóirat délszláv egységről szóló cikkeit tekinti át, a lap létrejöttétől 1920-ig, keresve azt a szerepet, amit egy újság játszhat az események és a mögötte álló közgondolkodás formálásával. Turbucz Péter írása másik világot mutat be, mégpedig nem az írott, hanem a szóbeli propagandáét. Az 1914 októberétől, Budapesten szervezett hadielőadások bemutatása, rendszerezése új kísérlet a hátország tudatos politikai nevelésének bemutatására.

Bízunk benne, hogy e válogatás nemcsak történeti érdekességeket szállít a Jel-Kép olvasóinak, hanem a történelmi anyagon keresztül újfajta kommunikációkutatási kisablakokat is nyit egy sokkal átfogóbb terepre, ahol a történeti tárgy apropó lehet modellek és fogalmi keretrendszerek újragondolására is.

Irodalom

- Badsey, Stephen (2009) *The British Army in Battle and Its Image, 1914–18*. London: Continuum
- Majoros, István (2015) Képeslapok a frontról In: Majoros István (szerk.) *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború századik évfordulójára*. ELTE BTK, Budapest. 769–778.
- Reynolds, David (2015) *The Long Shadow: The Legacies of the Great War in the Twentieth Century*. W. W. Norton & Company.
- Szóts, Zoltán Oszkár (2014) A magyar történettudomány jellemző megközelítésmódjai az I. világháborútól 1989-ig. *Honismeret* 6 (42) 62–66.
- Tunc, Tanfer Emin (2012) Less Sugar, More Warships: Food as American Propaganda in the First World War. *War in History*. April (19) 193–216.
- Vörös, Boldizsár (2010) Nemzeti Park, Vilmos Császár út és a Hősök Söre. *Médiakutató*, Tavasz (11) 116–121.

ÚJRAHASZNOSÍTOTT PROPAGANDA. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ TANULSÁGAINAK BEÉPÜLÉSE A POLITIKAI PRAXISBA

Lénárt András

lenarta@hist.u-szeged.hu

Absztrakt

A propaganda alkalmazásában, a különböző meggyőzési és manipulációs technikák és eszközök kialakulásában az első világháború fordulópontot jelentett. A harcoló felek propaganda-tevékenységében felhasznált módszerek, újítások, illetve azok gyakorlati alkalmazásának sikere vagy kudarca számos tanulsággal szolgált a jövőre nézve is: a 20. század konfliktusaiban az első világháború propagandáját érintő tapasztalatokat próbálták (újra)hasznosítani. Tanulmányomban a „Nagy Háború”-t jellemző propaganda-tevékenység általános jellemzése mellett azokat a hatalmakat emelem ki (Németország, Osztrák-Magyar Monarchia, Franciaország, Nagy-Britannia, Amerikai Egyesült Államok), amelyek a belföld és a külföld irányába is jelentős propagandát fejtettek ki, különbséget téve a pozitív és negatív eredmények között, valamint kihangsúlyozva olyan új elemeket (mint az audiovizuális eszközök), amelyek a jövő propagandáját egyértelműen meghatározták.

Kulcsszavak

propagandatörténet, meggyőzés, manipuláció, cenzúra, ideológia, sajtó, film, plakát

A 19. század végén bekövetkező fontosabb, nemzetközi horderejű események a konfliktuskezelés szempontjából nem szolgáltak sok újdonsággal, de a propaganda terén egy megváltozott minőséget jelentettek. Előrevetítették, hogy a jövőben minden korábbinál fontosabb lesz a meggyőzés és a manipuláció, a tömegek soha nem látott mértékű befolyásolása. A 20. század sorsfordító pillanataiban a propaganda részben olyan eszközökhöz nyúlt, melyek közvetlen előzményei az előző évszázad végén alakultak ki.

A propaganda évszázadának hajnala

Az 1898-as spanyol-amerikai háborúban¹ lehattunk tanúi a szenzációhajhász amerikai sajtó megjelenésének. Az Amerikai Egyesült Államok politikai életére és társadalmára ettől kezdve nagy hatással lesznek a sajtóbirodalmak vezetői, mindenekelőtt William Randolph Hearst és

¹ Ebben a háborúban az Amerikai Egyesült Államok kiszorította az amerikai kontinensről Spanyolországot, az utolsó európai vetélytársát is. Annektálta a Fülöp-szigeteket és Puerto Ricót, Kuba és Panama pedig amerikai protektorátussá váltak.

Joseph Pulitzer. Hearst a *Manifest Destiny*² egyik legaktívabb képviselője a század végén, az amerikai imperializmus rendíthetetlen hirdetője, propagandistája. Kuba az Egyesült Államokhoz közel fekvő sziget, az amerikaiak mindig is vágytak rá, de mindeddig az ún. „érett gyümölcs politikáját”³ követték. A kubaiak fellázkodtak a spanyol uralom ellen, ami kiváló ürügyet szolgáltatott ahhoz, hogy az amerikai sajtó „hadba lépjen”: címlapon közöltek véres, kegyetlen történeteket, a spanyol parancsnokokat henteseknek, szörnyeknek titulálva. Elhitették az olvasóközönséggel, hogy kizárólag az Egyesült Államok lehet az egyetlen hatalom, amely segítségére siethet az elnyomott kubaiaknak. Rövidesen már az amerikai nép követelte a beavatkozást. Hearst fotósai hamis képeket készítettek, eltúlozták a halottak számát, esetenként lefizettek katonatiszteket, hogy ál-csatákat játsszanak el, ahol a spanyol egyenruhát viselő személy kegyetlenül kivégez egy ártatlan kubai civilt, illetve a valóságban is létező személyek köré szöttek kitalált történeteket. (Burgueño 2008: 42–49, Wilkerson 1932) Az amerikai beavatkozást kiváltó közvetlen ok a Havanna kikötőjében horgonyzó amerikai Maine hadihajó felrobbantása volt, amellyel kapcsolatban még ma sem teljesen egyértelmű, hogy valóban spanyolok által elkövetett merénylet, vagy inkább amerikai provokáció volt-e.

A 19. század második felében további jelentős történelmi események kapcsán is nagy jelentősége volt tudatosan kifejtett propagandának. A „német egység” és az „olasz egység” létrejöttében a propaganda az együvé tartozás hangoztatása, a nacionalizmus megerősödése és a kialakult új államok kohéziójának biztosítása terén játszott fontos szerepet. A német esetben mindez kiegészült egy speciális elemmel: a propaganda érvrendszerében megjelenik a predesztináció, az eleve elrendeltség, ahol a népben tudatosítani próbálják az egységre törekvők, hogy egy mindennél nagyobb nemzet gyermekei ők, akiknek spirituális missziójuk van a Földön: magukhoz hasonlót tenni a világot. A brit gyarmatbirodalom számára is létfontosságú volt, hogy az alattvalókban tudatosítsák a legfontosabb célokat és elveket, valamint megnyerjék a közvéleményt az egység fenntartásához szükséges erőfeszítésekhez; a második búr háború (1899-1902) előtt és alatt kifejtett propaganda adja ennek csúcspontját.

A századfordulóra kifejlődnek a nagy sajtóbirodalmak, a világ sorsát meghatározó hatalmak pedig rájöttek, hogy a tömeg egészét kell megszólítani, vagyis a pamflet, röpiratok és plakátok már nem elegendők: a nagy példányszámú, országos vagy regionális szinten terjesztett és olvasott újságokon keresztül juttatják el a népnek szánt mondanivalójukat. Egyre inkább kialakulnak a propaganda ma ismert technikái: leegyszerűsített üzenetek közölnek, fokozatosan megfertőzik ezzel a társadalom minden rétegét, a figyelmet egy konkrét eseményre vagy személyre összpontosítják, az ellenfelet pedig megpróbálják hiteltelenné tenni. A nagyhatalmak a gyarmatosítás újabb fázisaiban felhasználják a militarista propaganda hasznosnak tűnő elemeit. Az alkalmazott propagandisztikus eszközök többsége ugyanaz, mint korábban, a már bejáratott gyakorlatokat emelik felsőbb szintre, tökéletesítik. Hazafias érzelmek és szólamok közvetítése, az összetartozás-érzés erősítése, kiemelkedő személyek dicsőítése, szimbólumok használata, a hadsereg presztízsének kihangsúlyozása, felvonulások és tömegrendezvények; minden országban megtalálhatóak ezek az elemek, az adott nemzet saját képére formálva.

² Manifest Destiny: Sors által rendelt elhivatottság. Ez az amerikai doktrína határozta meg az Amerikai Egyesült Államok külpolitikáját a függetlenségi háború óta. Lényege, hogy a nemzet legfőbb feladata a civilizáció terjesztése és ezzel összefüggésben a területi terjeszkedés. Ennek keretében először keletről nyugatra, majd dél felé is új területeket vettek ellenőrzés alá.

³ A John Quincy Adams amerikai elnök által 1823-ban megfogalmazott „érett gyümölcs politikája” szerint Kuba, már rendkívüli közelségből fakadóan is, eleve az Egyesült Államokhoz kell tartozzon. Nem kell különösebb erőfeszítéseket tennie ennek érdekében, egy független Kuba ugyanis, követve a gravitációs erőt is jellemző fizikai törvényeket, egyszerűen majd az USA ölébe fog hullani, mint amikor egy érett gyümölcs a fáról a földre esik.

A fent említett közvetlen előzmények ismerete szükséges annak megértéséhez, hogy az első világháborús propaganda nem hirtelen, *in medias res* jelent meg a felhasználható eszközök között. Az első kezdetleges államszerveződések létrejöttétől kezdődően megfigyelhető, hogy a világ civilizációi tudatosan, szisztematikusan alkalmazzák a propaganda egyre tökéletesedő eszközeit, minden évszázadban találhatunk olyan eseményt, amely valamilyen új elemet ad hozzá. A 19. századtól azonban minőségi „ugrás” következett be, amely szükségszerűen vezetett el odáig, hogy egy világméretű, több országot is érintő konfliktusban a propaganda fontos fegyvertényezővé váljon. Ahogyan minden fegyver esetében, úgy itt is szükséges lett volna, hogy az azt felhasználó személyek tisztában legyenek annak működésével és működtetésével, különben akár ellenkező hatást is elérhetnek. Az első világháború propagandatevékenysége tökéletes példája annak, milyen sikereket, illetve milyen veszélyeket rejthet magában ez a terület. A 21. századból visszatekintve tényszerűbben közelíthetjük meg, milyen szerepet játszott a politikai és háborús propaganda az előző század történeti fejlődésében.

A 19. század a haladásnak, a polgárság megerősödésének, valamint a sajtószabadság kiépülésének évszázada volt. A 20. században mindezek tovább fejlődnek, forradalmasodnak, és új elemekkel egészülnek ki. Az információáramlás a táviró és a kiépült hírügyvénységek jóvoltából nagymértékben szabaddá válik, és ezáltal persze manipulálhatóvá. Új kommunikációs eszközök lépnek színre: a film, mint szórakoztató és információs eszköz, amely a kép erejével próbál hatni; a rádió, amely lehetővé teszi, hogy hatalmas tömegekhez jusson el az információ, és egy adott pillanatban minden határt át tud lépni; a század második felében pedig megjelenik a tévé, ami a kép és a szó erejét egyesíti, és egy új családtaggá válik a modern társadalmakban.

A 20. század a *tömegek évszázada*. Korábban a tömeg alárendelt szerepet játszott, általában valamilyen kisebbség befolyása alatt élt, és az ő parancsainak engedelmessé vált. Az első világháború gyökeres változásokat hozott társadalmi szinten. Most először a történelemben, a hátszín aktívan részt vett a háborúban, és nem csak a relatíve passzív szemlélődő helyét foglalta el, míg a harcmezőn dúlt a csata. A hatalmas tömegrészvétel miatt a háborús propaganda elengedhetetlen elemévé vált a harcnak. Korábban soha nem volt ekkora jelentősége a tömegek meggyőzésének, befolyásolásának. A „nagy háború” lezárultával kezdik el elemezni tudományosan is, hogy vajon a propagandának mekkora szerepe lehetett az erőviszonyok alakulásában. Ekkor állítják fel az első kapcsolódó elméleteket. 1927-ben jelent meg Harold D Lasswell könyve a világháború propaganda-technikájáról⁴, amelyben a szerző először mondja ki, hogy a modern világban a propaganda az egyik legnagyobb hatalommal bíró eszköz. Az első világháborús propagandatevékenység pozitív és negatív eredményeit fogják hasznosítani a későbbiekben kiépülő totalitárius és demokratikus államok háborús időkben (mint a második világháború) és békeidőben is, valamint a feszült nemzetközi helyzetekben (hidegháború). Az ekkor szerzett tapasztalatok adják majd az alapját mindannak, amit a 20. században propagandának nevezhetünk.

Meggyőzés és manipuláció a „nagy háború” éveiben

Az első világháború kapcsán Hiram Johnson, Kalifornia állam szenátora így vélekedett: „Mikor kitör egy háború, az első áldozat az igazság”; ezt a szállóigévé vált mondatot használta fel Phillip Knightley is, amikor megírta a haditudósítókról szóló munkáját. (Knightley 1975) Ez a megállapítás kisebb, egy-két nemzetet érintő háborúk esetében is igaz, egy világháború kapcsán pedig hatványozottan is érvényes.

⁴ Lasswell, Harold D. (1927) *Propaganda Technique in the World War*. New York, Knopf.

Korábban a nem harcoló személyek életét kevésbé befolyásolták a fronton törtétek, most azonban komplett társadalmak életében hoztak gyökeres változást. A két harcoló fél közötti relatív erőegyensúly állóháborút eredményezett, így a hátország is kiemelkedően fontossá vált. A hadianyag-szükségletek a társadalmakat háborús gazdálkodásra kényszerítették, ahol a legfőbb szempont a fronton harcolók ellátása, otthon pedig a fennmaradás. Ekkor válik igazán jelentőssé a nők szerepe, először a történelemben a nemzeti célok eléréséhez nélkülözhetetlen lesz az együttműködésük. A betegellátás és hadianyaggyártás területén elengedhetetlen volt az asszonyok segítsége. A háború tehát teljes társadalmakat, azok minden tagját igénybe vette, őket pedig ösztönözni kellett, fenntartani a lelkesedésüket, a hazaszeretetet; mindezt a propagandán keresztül lehetett megtenni, amelyet két fronton folytattak: otthon és a harctéren.

Mindkét oldalon a legfontosabb szempontnak azt tartották, hogy valamilyen erőteljes érzelmet váltsanak ki a célcsoportból, legyen az akár a saját tábor iránt táplált szolidaritás és összetartozás-érzés, vagy az ellenség felé sugárzott gyűlölet. Világos különbséget akartak tenni „jó” és „rossz” között, így védhetővé vált a saját csoportjuk magatartása is, amennyiben az ellenfél kárára elkövetett brutális viselkedést kellett önmaguk számára morálisan igazolni. Ennek segítségével a hazafias érzés gyakran felülkerekedett olyan, egyébként konfliktust teremtő kategóriákon is, mint a különböző osztályok közötti különbségek, vagy az eltérő vallási és faji hovatartozás. (Brown 2004: 102-103)

A külföld felé folytatott politikában is kulcsszerepet kapott a propaganda: az ellenséget meg kellett félemlíteni, elbizonytalanítani, míg az erőegyensúly megbontásának reményében szükséges volt olyan új szövetségeseket találni, akik anyagilag, katonailag és politikailag is segíthetik az adott fél harcát. Nem csak a másik fél ellenpropagandájával kellett megküzdeni, de a belföldön és a semleges országokban kibontakozó pacifista mozgalmakkal is fel kellett venni a retorikai harcot.

A háború kezdetén, az első évben a propaganda még elsősorban cenzúra formájában, információkontrollként jelent meg, főleg a sajtó területén. A cenzúrázott információt hazafias szólammokkal, buzdító szónoklatokkal helyettesítették, vagy kitaláltak néhány jól hangzó hőstettet, mártírokat kreáltak, persze minden esetben úgy, hogy az eredmény a saját nemzetük dicsőségét szolgálja.

A második fázisban, a háború második évében, az információközlés állt a propaganda középpontjában: a haditudósítók éltek a túlzás eszközével, a már eleve súlyos cselekményeket még súlyosabbnak állították be, ezzel is a saját érdekeiket szolgálva. Ekkor fejtette ki Anglia a nagyszabású propagandáját az amerikai közvélemény irányában, hogy rávegye, lépjen ki a semlegességből.

A harmadik fázist az Amerikai Egyesült Államok belépésétől számítjuk: felálltak és együttműködésre léptek az információközlő és propagandát irányító szervezetek és intézmények, amelyek minden rendelkezésükre álló eszközt felhasználtak: fehér, fekete és szürke propaganda⁵, dezinformáció, egyszerűsítés, túlzás. Ezeket a mechanizmusokat egyre inkább összehangolták központilag is. Az antant országai elsősorban a németek által elkövetett atrocitásokra koncentráltak, igyekeztek összehangolni a tevékenységeket. A központi hatalmak részé-

⁵ A propaganda „színskálája” az alábbi meghatározásokkal írható le röviden:

- ◆ fehér propaganda: az üzenet forrása egyértelmű, tartalma általában hiteles, nem akar tudatosan manipulálni;
- ◆ szürke propaganda: az üzenet forrása nem beazonosítható, tartalmának igazságtartalma nem egyértelmű;
- ◆ fekete propaganda: az üzenet forrása és tartalma is hamis, célja a tudatos manipuláció.

ről megindult az ellenpropaganda, de sem hatását, sem az alkalmazott eszközöket tekintve nem vehette fel a versenyt az ellenfél módszereivel.

Az alábbiakban megvizsgálunk néhány olyan jellegzetességet konkrét országok kapcsán, amelyek alakítani fogják a jövőben a propaganda alkalmazásának lehetőségeit és tulajdonságait. Az ekkor szerzett tapasztalatokat hasznosítani fogják a későbbi korok: ami ekkor jól sikerült, azt a jövőben tovább tökéletesítik és hangolják; ami kudarcot vallott, azt megpróbálják elhagyni, vagy teljesen átalakítani.

Németország esete talán a legfontosabb példája annak, hogyan *nem szabad* alkalmazni a propagandát. Szervezettség és képzelőerő tekintetében a német propaganda egyértelműen alulmaradt a többi országgal szemben, még az ígéretesnek tűnő próbálkozások nagy része is hatástalan volt. Legerősebb fegyverük a német csapatok mint legyőzhetetlen, már-már felsőbbrendű erő képének sugárzása lett volna, de az állóháború rögtön semlegesítette ezt a potenciális előnyt. A külföldre irányult propagandából hiányzott a kreativitás, a meggyőzőerő, leginkább csak száraz és unalmas tényközlésre szorítkoztak, esélyük sem volt a jóval meggyőzőbb brit propaganda ellen. Csak részleges sikereket érhettek el: a nagykövetségeiken keresztül próbálták meg külföldön terjeszteni a német sajtót, illetve diplomáciai úton igyekeztek elnyerni más országok szimpátiáját. Információközlés tekintetében rögtön a háború elején alulmaradtak: a brit Királyi Haditengerészet már a hadba lépést követő napon elvágta az összes tenger alatti távíróvezetékét, amely kapcsolatot biztosított volna Németország számára az Egyesült Államokkal, Franciaországgal, Spanyolországgal és Észak-Afrikával. A britek korán feltörték a kommunikációban alkalmazott titkos kódokat is, így a német rádiójeleket mindvégig gond nélkül olvashatta az ellenfél. (Ferguson 2008: 113–114) A német propaganda elsősorban írókat és tanárokat használt fel, ők magyarázták el a belföld, a külföld, illetve a semleges országok számára, hogy az antant hatalmak miatt tört ki a háború, racionálisan érveltek önmaguk mellett. Elköverték tehát azt az alapvető hibát, amire egy propagandistának mindig figyelnie kell: ne csak az értelemre, hanem az érzelmekre is próbáljon hatni, a kizárólag észérveket alkalmazó meggyőzés ugyanis kevesebb eredménnyel jár. Léteztek már propagandát végző központok, de rossz volt a koordináció a feladatkörök és az egyes irodák között is. Különböző kormány-szervek igyekeztek a sajtó, ünnepek és rendezvények révén fenntartani a német nép háborúba vetett hitét. (Welch 2014)

A külföldre irányuló német propaganda egyik fő célpontja Latin-Amerika volt. Diplomáciai és kulturális szervezeteken keresztül folytattak intenzív kampányt Braziliában, Argentínában, Peruban, Mexikóban és Chilében; utóbbi országban a sajtó legnagyobb része német kézben volt az előző évtizedekben érkezett nagy volumenű bevándorlónak köszönhetően, így a helyi sajtó egyértelműen a német ügyet támogatta. Mexikóban eltérő taktikát alkalmaztak, amit később Hitler is próbált újrahasznosítani: olyan újságcikkkel igyekeztek táplálni a mexikói társadalom Amerika-ellenességét, amelyek a korábbi konfliktusaikat elevenítették fel, és Mexikót az Egyesült Államok hátsó udvarának nevezték, ahol mindig az történik, amit a „Nagy Testvér” akar. Ezzel kívánták ösztönözni az éppen forradalmi hangulatban lévő országot, hogy lépjen be a háborúba a központi hatalmak oldalán. (Katz 2013) Mindez érthető okokból nagyrészt hatástalan maradt: Latin-Amerika saját politikai és társadalmi problémáival küzdött, így reménytelen volt, hogy bekapcsolódjanak bármilyen hadi cselekménybe, főleg a központi hatalmak oldalán.⁶

A világ közvéleményét sem sikerült megnyerni az elhibázott taktika miatt. A tengeren folytatott kíméletlen harc, különösen a Lusitania elsüllyesztése kapcsán a világ egy kegyetlen,

⁶ A legtöbb latin-amerikai ország semleges maradt. Brazília zászlók alatt hajózó óceánjárók azonban több alkalommal is német tűz alá kerültek, így 1917-ben Brazília hadat üzent Németországnak, az óceánokon biztosított őrzéssel katonákat is küldött a nyugati frontra.

embertelen Németország képét látta maga előtt, mely az antant hatásos propagandájának volt köszönhető. Ahogyan a német gyarmatügyi miniszter megjegyezte: „Az amerikai emberek képtelenek maguk elé képzelni azt a látványt, amint százezer német gyerek lassan éhen hal a brit blokádnak következtében, de szinte látják maguk előtt a német torpedó által eltalált roncsok között fuldokló kisgyerekek szájalomra méltó arcát.” (Ferguson 2008: 114)

Idővel bekövetkezett az a körülmény, ami egy propagandagépezet sorsát végérvényesen megpecsételheti: a német sajtó elveszítette lelkesedését, és ezen a holtpontra már nem sikerülhetett átlendülni. Ha már a propagandának helyt adó csatorna sem hisz az ügyben, akkor minden elveszett. Az állóháború, az elhúzódó harcok és az elégtelen, gyakran zavaros információáramlás miatt a sajtó sem látta többé értelmét a harcnak. Ezt ellensúlyozandó, a hatóságok elismert személyeket is felhasználtak, hogy tiszták és sérült katonák kíséretében vegyenek részt rendezvényeken, és igyekezzenek lelkesíteni a német népet. A katonákra személyesen próbáltak hatni, de ismét csak észérvekkel: elmagyarázták a háborút kiváltó közvetlen és közvetett okokat, felvázolták a pozitív végkifejlet következményeként megvalósuló jólétet, kiemelték a német győzelmeket és a fegyvergyárak látványos munkáját, igyekeztek együttműködésre serkenteni a katonaságot az ipari, kereskedelmi és adminisztrációs személyek bevonásával, valamint teljes engedelmességre szólították fel őket. Utolsó lépésként szórólappokat dobtak le a fronton repülőkből, de ez nem sokat segített a katonákon, akik éppen az életüket féltették.⁷

Németország első világháborús propagandája sok sebből vérzett. Össze kellett volna hangolni a civil lakosság, a hadsereg és a külföld irányába kifejtett propagandát, de ez nem történt meg. Nem állt fel olyan iroda, minisztérium, vagy ügynökség, amely ezt a tényleges irányítást elvégezte volna.

Az *Osztrák-Magyar Monarchiában* a helyzet más szempontból volt bonyolult. Egy többnemzetiségű birodalomként már a mozgósítási parancsot is tíznél több nyelven kellett megfogalmazni, így az együttműködés elé nyelvi akadályok is gördültek. A harcoló alakulatokban keveredtek a nemzetiségek: mivel nem egy nemzet fiai voltak, az összetartozás, a hazafiasság-érzés jóval gyengébb volt. A parancsnokok nem beszéltek az alájuk tartozók nyelvét, a német volt a *lingua franca*, a legfontosabb szavakat mindenkinek meg kellett tanulnia németül. A legtöbb katona idegen közegben érezte magát, távol az otthonától. Ennél is súlyosabb gondot jelentett, hogy a rossz higiéniai viszonyok és hiányos ellátás miatt rendkívül nagy megpróbáltatásoknak voltak kitéve. A vezetés azonban nem törődött ezzel, nem próbálták lelkesíteni a soknemzetiségű és elkeseredett katonákat, a nem harcoló, polgári lakosság lelkiállapotával és véleményével pedig nem foglalkoztak. Minden erejükkel a harcokra, a fegyverekre, a taktikákra összpontosítottak. A monarchia tehát alapvetően lelkileg esett szét, és a háború negatív kimenetelével felerősödtek a nacionalista törekvések, amelyek – az elvesztett háborúval együtt – elvezettek a teljes összeomláshoz.

Ami azonban Németországhoz képest kiemelkedő volt a Monarchia esetében, az az információáramlás: az első percben bevezetett cenzúra után a Császári és Királyi Sajtóhadiszállás tudósítokat küldött mind a harctérre, mind a semleges országokba, akik első kézből szállították a információt. (Balla 2005) Ugyanakkor ez az információ csak Berlingen keresztül juthatott el bárhová, vagyis Berlin volt a szűrő, és – ahogyan láthattuk korábban – a német főváros propagandája több kihívással is küszködött, így a beavatkozás elvette a monarchia propagandájának erejét.

⁷ A harcoló alakulatok elkeseredettsége természetesen nem csak a német csapatokra volt jellemző. Számos regény feldolgozta a lövészárkokban harcolók traumáját, például Erich Maria Remarque: *Nyugaton a helyzet változatlan*, Frederic Manning: *A sors kezében*, vagy Henri Barbusse: *Tűz*.

Az *ellenpropagandának* kevés sikerrel tudtak ellenállni, és ez összekapcsolódott az emigránsok monarchia-ellenes politikájával, melynek egyik legnagyobb sikere a *cseh* függetlenség érdekében kifejtett propaganda volt. Tomáš Masaryk, Csehszlovákia első elnökének emlékirataiból (Masaryk 1990) kitér, hogy a csehek tudatos és kiválóan kidolgozott propagandát folytattak az antant országaiban saját ügyük érdekében. A szisztematikusan megtervezett dezinformáció útján számos féligazságot, vagy az utókor által nem igazolt állítást sikerült elfogadtatniuk a nagyhatalmakkal, a cseh diplomácia valóságos propaganda-offenzívát indított. Masaryk és kollégái felkerestek brit, francia, amerikai és orosz diplomatákat, politikusokat, sajtómágnásokat és az üzleti körök fontos személyeit, sajtóirodákat és egyesületeket alapítottak, londoni üzletek kirakatát bérelték ki tájékoztató anyagaik számára, valamint interjúkat adtak annak érdekében, hogy minél szélesebb körű támogatást szerezzenek a cseh ügynek. Masaryk személyesen járt Oroszországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, hogy közvetlen kapcsolatokat létesítsen – mindenhol a legfelsőbb körök fogadták, és a legtöbb esetben a támogatásukról is biztosították őt, az amerikaiak pedig még anyagi segítséget is nyújtottak. Masaryk és Edvard Beneš Párizsban, francia segítséggel, megalapították a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, amely az antant elsőszámú monarchia-ellenes propagandájának szócsové lett. Itt a Monarchiát támadták, gyarló és elnyomó birodalomként beállítva azt, és ekkor vált általánossá az elnevezés: a monarchia a „népek börtöne”.

Az *antant* propagandatevékenysége a háború nagy részében fragmentált volt, vagyis minden országnak megvolt a saját, jól szervezett stratégiája. 1918-ban azonban felállt a Department of Propaganda in Enemy Countries, amely ettől kezdve összehangolta a szövetséges országok propagandáját. De nem mindet: csak az ellenséges és a semleges területek felé fejtettek ki tevékenységet, a belföld megmaradt az országok saját hatáskörében.

Franciaországban jelenik meg az első világháború idején a modern kor legszigorúbb cenzúrája. A Hadügyminisztérium Sajtóirodája ellenőrizte minden hírügynökséget, katonai és politikai cenzúra alá vetve az anyagokat, hogy kizárólag olyan információ kerülhessen napvilágra, amivel teljesen egyetértenek a legfelsőbb szinteken is. A magántáviratok sem mehettek ki ellenőrzés nélkül, és megtiltották a távolsági telefonhívásokat is. A hatóságok bármilyen újságot betilthattak, a lapok csak a Sajtóiroda engedélyével működhettek. Ha a fronton valamilyen nem állami intézményhez tartozó haditudósító jelent meg, azonnal őrizetbe vették. Egy teljes szerkesztőséget bezárattak például csak azért, mert az általa kiadott napilap a kórházvonatok rossz higiéniai állapotáról írt. A sajtó ez ellen tiltakozott, ahogyan tudott: ha egy cikket az állam letiltott, a helyén egy fehér folt, egy fehér lap jelent meg. Ez a fehér lap szimbolizálta a következő évtizedekben a francia sajtószabadságot, majd más országok is átvették ezt a cenzúra elleni tiltakozás, illetve a szolidaritás szimbólumaként. (Beurier 2008)

Az ellenséges országnak szánt propaganda a pszichológiai hadviselésre épült, minden valószínűség szerint a franciák voltak az elsők, akik repülőkről szórólapokat, pamfleket juttattak el a hadszíntérre az ellenséges vonalak mögé. Később persze a többi ország is alkalmazta ezt.

Nagy-Britannia propagandatevékenysége volt az első világháború folyamán a leghatásosabb és legprofibban megtervezett és kivitelezett. Szüksége is volt rá, mivel a brit közvélemény eleinte ellenezte a háborút, így rendkívül erőteljes és hatásos meggyőzésre volt szükség. Az egyetlen olyan nagy európai hatalom volt, ahol nem létezett a kötelező sorkatonai szolgálat, így a leendő katonákat is meg kellett győzni. A kormánypárt és az ellenzék egyöntetűen a háború ellen foglalt állást, ez azonban megváltozott, amikor a németek lerohanták a semleges Belgiumot.

A közvélemény is Belgium miatt aktivizálódott: azért kellett háborúba lépni, hogy megvédjék a védtelent. Magánkezdeményezésre alakultak meg az első propagandát irányító szervezetek, kezdettől fogva figyelve arra, hogy a semleges országokat is megcélozzák ezzel. Konferenciákat szerveztek, hazafias klubokat létesítettek, valamint országszerte és a brit biroda-

lomhoz tartozó területeken is rendezvényeken népszerűsítették a háború céljait. A propagandájuk lényege: a Brit Birodalom megvédi a gyengét, és ehhez a hős brit nép támogatása kell. Már a háború első évében 250 000 szórólapot és háborús propagandát juttattak el és osztottak szét a semleges országokban.

Később már hivatalos formában a brit parlament is felállított propagandahivatalt. A megalapítás utáni első héten országszerte nyolcszáznál több rendezvényt tartottak, ahol katonák hazafias szónoklatokat adtak elő, valamint „spontán” felvonulások kezdődtek. Nagy mennyiségben kezdtek plakátgyártásba, amelyeken katonák, nővérek, politikusok, valamint a köznép figurái szólították hadba a briteket. Ezeknek kettős célja volt: harcba hívni a férfiakat, valamint a hátszágban tartózkodók segítségét kérni. Külön alosztályokat alakítottak a külföldi propaganda előállítására, minden országgal egy alszekció foglalkozott, ahol az adott nyelven, az adott országot megszólítva készültek a szórólapok és plakátok. A legnagyobb szekció az Amerikai Egyesült Államokkal foglalkozott, hiszen az volt a legfontosabb, hogy ezt az országot megnyerjék az ügynek. Külföldön diplomatakon és konzulokon keresztül terjesztették az anyagokat, mindebben elismert írók és egyetemi oktatók is segédkeztek, köztük Sir Arthur Conan Doyle. Folyóiratok születtek háborús tematikában különböző nyelveken; a kínai és spanyol esetében például arra is figyeltek, hogy az adott régióban milyen dialektust beszéltek. (Sanders – Taylor 1982)

Az első világháborús propaganda egyik legfontosabb új eleme az *atrocitás propaganda*. Az antant hatalmak naturalisztikus módon a közönség elé tárták a sajtóban a németek által elkövetett atrocitásokat, ezeknek azonban egy része csak kitaláció volt. Ilyenek voltak a német mérsárlások és csonkítások (a német katonák szablyával szórakozásból levágják a belga kisgyerekek kezét, szemeket tépnek ki, a kivégzett papok holttestét a templomokban harangnyelv-ként használják stb.), bántalmazások (a hadifoglyok és a civil lakosság esetében). Többek között már Alice és Claude Askew is érzékletes leírásokat adtak a szerb fronton tapasztalt felkavaró élményeikről (Askew – Askew 1916), de az atrocitás propaganda igazi prototípusa a Bryce-jelentés volt. Egy történészekből és jogászokból álló bizottság Lord Bryce vezetésével tanulmányozta a németek által Belgiumban elkövetett atrocitásokat, ezerkétszáz Angliába menekült belgát interjúvoltak meg. Az elmondottakra nem voltak bizonyítékok, az interjúkat készítőik minden vallomást készpénznek vettek. Utóbb azonban kiderült, hogy a menekültek helyenként erősen túloztak, elferdítették az igazságot, sőt Bryce és csoportja is kiegészítették az elmondottakat, amennyiben „izgalmasabb” eredményre vágytak. Ezek egy része szenzációhajhász történetté vált, melyekből sokat leközltek a napilapok címlapjain is. Mivel ezeket a jelentéseket prominens személyiségek készítették, szinte mindenki hitelt adott a leírtaknak. Harminc nyelvre fordították le a vallomásokat, és a világ minden táján tömegesen sokszorosították és terjesztették, mintha egy hiteles jegyzőkönyv lett volna. Természetesen sok igazságtartalma volt a történeteknek, de nagy mennyiségben tartalmaztak túlzásokat és hazugságokat is. Nem sokkal a háború vége után számos ilyen túlzásra fény derült, így a társadalom tisztában kerülhetett a történetekkel. (Read 1972, Buitenhuis 1987: 27–28) Mindennek rendkívül fontos következménye volt a második világháború időszakára nézve is: a háború alatt a szövetségesek nem mertek leírásokat közölni a náci koncentrációs táborokról, mert féltek, hogy a közönség ezt sem hiszi majd el.

A többi országhoz hasonlóan az információt a britek is kontrollálták. Nagy létszámmal dolgozó szekciók és osztályok foglalkoztak az újságoknak küldött táviratok áttekintésével, külön azokkal a cikkekkel és jelentésekkel, amelyek haditengerészeti ügyeket érintettek, és külön szekció ellenőrizte a brit kormánnyal kapcsolatos anyagokat. A háború előre haladtával egyre szervezettebb lett a propagandatevékenység, egyre magasabb szintre került az irányítás, és hatalmas összegeket szántak rá.

Az *Amerikai Egyesült Államok* nem akart belépni a háborúba, de a német tengeralattjárók nemzetközi vizeken történő támadásai amerikai életeket is követeltek, és gazdaságilag is sérültek az USA érdekei világszerte. A végső lökést az adta, hogy a németek rá akarták venni Mexikót, lépjen be az oldalukon a háborúba, cserébe segítenek lerohanni az északi szomszédot és visszaszerezni a 19. században elcsatolt területeket. A brit propaganda is rendkívül hatásos volt, felhasználta az Egyesült Államok missziós politikáját, a brit propagandisták személyesen mentek lobbizni amerikai befolyásos politikusokhoz, valamint megszólították az amerikai kisembert is. Az első világháború során kifejtett amerikai propagandatevékenységek közül ki kell emelni a Woodrow Wilson elnök által felállított *Committee on Public Information*-t (CPI), melyet a vezetője, George Creel után leginkább *Creel Bizottságnak* nevez az utókor. A bizottság létrehozásának fő célja az volt, hogy „eladja” a háborút az amerikai népnek. A későbbiekben a reklámszakmában is használt fogásokat alkalmazták, így az első világháború egyfajta eladandó terméként jelent meg. Feladatkörükbe tartozott plakátok és szóróanyagok gyártása, illetve a háborút népszerűsítő rendezvények szervezése. Hetvenötezer embert képeztek ki és küldtek szét szerte az országban, akik négy percen (innen a nevük: „Four minute men”), rendkívül vehemens módon, a központi hatalmak sátáni oldalát bemutatva agitálták a népet, hogy csatlakozzanak a hadsereghez, valamint vásároljanak háborús kötvényeket. Creel azt vallotta, hogy a háborút nem csak a fronton vívják, hanem a hadszínteret be kell vinni a családi házakba is. A sajtó, a film, a távíró, a plakátok és a reklámok erejét is felhasználták a kampányukban, hogy megértessék a saját népükkel és más országokkal azokat az okokat, amelyek Amerikát arra kényszerítették, hogy belépjen a háborúba. (Mock – Larson 1939) Ez volt az első eset, hogy a háborút terméként, áruként kezelték, ebből aztán rendkívül sokat tanultak az elkövetkező korszakok propagandistái.

A nemzetközi helyzet és a háború alakulása, valamint a hadviselő országok határain belül bekövetkező változások (mint a bolsevik hatalomátvétel Oroszországban) természetesen minden esetben befolyásolták a propaganda tartalmát, új szempontok kerültek előtérbe, régebbi érvek szorultak háttérbe.

Az audiovizuális háború

Az agitáló és buzdító *plakátok* használata az elmúlt századokban is bevett gyakorlat volt, elsősorban a belföld, egy adott ország politikai és társadalmi céljainak alátámasztása érdekében. Több, nemzetek között kirobbant konfliktus során is megjelentek, de az első világháború volt az első olyan nemzetközi esemény, amelyben a propagandacéllal készült plakátoknak az eddigieknél is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. A rendszerint kifinomult grafikai stílust és kreatív megoldásokat alkalmazó munkákon a saját nemzet fiainak és lányainak felmagasztalása, az ellenfél karikaturisztikus megjelenítése, valamint az igaz ügyért folytatott háború céljainak igazolása foglalt el központi helyet, de a művészek alkalmanként a humort és az iróniát is segítségül hívták.⁸ A plakátokat egyre nagyobb példányszámban készítették, megjelentek házak falán, villanyoszlopokon, üzletek kirakatában, valamint a napilapok hasábjain. Az egyes országok saját nemzetük történelmének ikonikus alakjait is felhasználták, az Egyesült Államokban például gyakran felbukkant Uncle Sam alakja különböző grafikai és szöveggörnyezetben; ezek közül talán az *Uncle Sam: I want You for US Army* feliratú plakát a leghíresebb, mely igazi hírnévre a második világháborúban tesz majd szert, de már az első világháború során is használták.

A *rádió* először az első világháború alatt vált fontos információközlő eszközzé, elsősorban Németországban használták a bel- és a külföld tájékoztatására. Ebben az időszakban

⁸ Az első világháborús propagandaplakátok széles választéka található meg az alábbi honlapon: <http://www.ww1propaganda.com/> Letöltés ideje: 2015. július 11.

azonban az 1917-es oroszországi események kapcsán kapott nagyobb szerepet, mivel a forradalmi események hevében Lenin is ezen keresztül szólott az orosz néphez („A rádió újság papír és határok nélkül” - szólott az emlékezetes megállapítása). A többi háborúban álló ország is korán rájött, hogy optimális esetben a rádióhullámoknak valóban nem szabnak határt az országhatárok, kivéve, ha sikerül azok terjedését megzavarni. Az 1920-as évektől kezdődően, okulva a világháborús tapasztalatokból, a rádiót már célzottan, speciális tartalmak közvetítésére is használják, pontosan behatárolva, milyen csoportnak szánják az adott üzenetet.

Az új propagandaeszközök közül az egyik legfontosabb először Nagy-Britanniában tett szert nagy jelentőségre. Felismerték a *filmben* rejlő, eddig még nagyrészt kiaknázatlan lehetőségeket. A mozikban elsősorban dokumentumfilmeket vetítettek, vagy már korábban készült hazafias érzelmű játékfilmeket, és mindegyik előtt levetítették a nemzeti háborús filmhíradó éppen aktuális darabját. Ezekben brit és más, szintén az antanthoz tartozó politikusok tűntek fel pozitív színben, hős katonák, sebesültek, valamint a béke és a szabadság esküdt ellenségének számító ellenfél. Az Egyesült Államokban a tömegkommunikációs eszközök közül egyedül a film esett szigorú cenzúra alá az 1910-es évektől. Az amerikai filmek korábban leginkább pacifista tematikával operáltak, a háborút egy elkerülhető rosszként ábrázolták. Az első világháború azonban ebben is változást hozott, megjelentek a propagandisztikus céllal készülő játékfilmek. Az amerikai kormány is tisztában volt azzal, hogy a film nagy segítségükre lehet a társadalommal való kapcsolattartásban, így nem csak anyagilag, de lehetséges történetvázlatokkal, forgatókönyv-ötletekkel is támogatták a háborús témában forgatni készülő filmstúdiókat. A film az első világháború után indul majd hódító útjára, a spanyol polgárháború az első, ahol már valódi harci propagandaeszközként tekintenek rá (Lénárt 2014), majd a második világháborúban tovább növekszik a népszerűsége. Nem véletlen, hogy Lenin elhíresült megállapításának („Minden művészet közül számunkra a film a legfontosabb.”) egy formájában valamelyest módosított, de tartalmilag azonos változata az 1920-as évektől kezdődően több diktátortól (Sztálin, Hitler, Mussolini, Franco) is elhangzott, függetlenül attól, hogy a politikai spektrum mely oldalán helyezkedtek el.

A „nagy háború” öröksége

A propaganda, bár a régmúlt során is folyamatosan jelen volt az ember életében, a 20. században érte el addigi csúcspontját. Az első világháború adott alkalmat arra először, hogy a különböző országok bel- és külföldön is felhasználhassák a fejlett propagandatechnikákat. Sok újdonságot hozott ez a háború ezen a téren, az eredmények pedig egyenlőtlen képet mutatnak. Míg a központi hatalmak többnyire rosszul megszervezett módon próbálták ideológiájuk és céljaik szolgálatába állítani a propagandát, addig az antant nagyobb hozzáértést mutatott mind a szervezethez, mind a koordináció terén. A fentiekben ismertetett gyakorlatok példákat hoznak pozitív és negatív hatású propagandaelemekre is, amelyek jelentősége messze túlmutat a pillanatnyi, vagyis a „nagy háborút” érintő eredményeken. A háborút elveszítő országokban ugyanis tudatosult, hogy nem csak a harcmezőn és a tárgyalóasztalnál, de a propaganda terén is elveszítették a küzdelmet, így a jövőben fellángoló konfliktusokban, elsősorban a második világháborúban, nagyobb figyelmet fordítottak a professzionálisan kimunkált propaganda megvalósítására. A győztes hatalmak a sikeres technikáikat továbbfejlesztették, de esetükben is voltak olyan elemek (például az atrocitás propaganda), melyek alkalmazását jobban át kellett gondolniuk. A második világháborút vívó országok, a hidegháború szembenálló felei, valamint az 1920-as évek óta bekövetkezett nemzeti és nemzetközi konfliktusokban érintett csoportok mindannyian tanultak az első világháborús propaganda eredményeiből és hibáiból, ezért azok építőelemeit felhasználták, újrahasznosították annak érdekében, hogy a propaganda is részévé válhasson az alapvető fegyverek eszköztárának. Ez a hatás pedig túllép a politika és a nemzetközi kapcsolatok dimenzióin: mivel a propagandát használó színterek, mint a politika,

a tömegkommunikációs eszközök és az üzleti szféra közvetlen kölcsönhatásban állnak egymással, egyik a másiktól gyakran átvesz taktikákat és módszereket, az első világháború propagandát érintő tanulságai fokozatosan beépültek a társadalom mindennapjaira alapvető hatást gyakorló szférák mindegyikébe.

Irodalom

- Askew, Alice – Askew, Claude (1916) *The Stricken Land: Serbia as We Saw It*. London, Eveleigh Nash Company.
- Balla Tibor (2005) Az osztrák-magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005/1–2. 141–151.
- Beurier, Joëlle (2008) Information, censorship, or propaganda? The illustrated French press in the First World War. In: Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian (2008 eds.) *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*. Leiden, Koninklijke Brill. 293–324. <http://dx.doi.org/10.1163/ej.9789004166592.i-449.89>
- Brown, James Alexander Campbell (2004) *Técnicas de persuasión*. Madrid, Alianza Editorial.
- Buitenhuis, Peter (1987) *The Great War of Words: British, American and Canadian Propaganda and Fiction, 1914–1933*. Vancouver, The University of British Columbia Press.
- Burgueño, José Manuel (2008) *La invención en el periodismo informativo*. Barcelona, Editorial UOC.
- Ferguson, Niall (2008) *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Budapest, Scolar Kiadó.
- Katz, Friedrich (2013) *La guerra secreta en México*. México D.F., Ediciones ERA.
- Knightley, Phillip (1975) *The First Casualty: from the Crimea to Vietnam: the War Correspondent as Hero, Propagandist, and Myth Maker*. New York, Harcourt Brace Jovanovich. (a későbbi kiadásokban újabb fejezetek foglalkoznak az első megjelenés óta kitört háborúkkal)
- Lasswell, Harold D. (1927) *Propaganda Technique in the World War*. New York, Knopf.
- Lénárt András (2014) *A spanyol film a Franco-diktatúrában. Ideológia, propaganda és filmpolitika*. Szeged, JATE Press.
- Masaryk, Tomáš Garrigue (1990) *A világháború, 1914-1918*. Budapest, Európa Kiadó.
- Mock, James R. – Larson, C. (1939) *Words that Won the War: The Story of the Committee on Public Information, 1917-1919*. Princeton, Princeton University Press.
- Paddock, Troy R. E. (2004) *A Call to Arms: Propaganda, Public Opinion and Newspapers in the Great War*. Westport, Praeger.
- Read, James Morgan (1972) *Atrocity Propaganda, 1914-1919*. New York, Arno Press.
- Sanders, Michael – Taylor, Philip M (1982) *British Propaganda during the First World War*. London, Macmillan.
- Welch, David (2014) *Germany and Propaganda in World War I. Pacifism, Mobilization and Total War*. New York, I.B. Tausis.
- Wilkerson, Marcus M. (1932) *Public Opinion and the Spanish-American War: A Study in the War Propaganda*. Baton Rouge, Louisiana State University Press.

A HÉTKÖZNAPI PROPAGANDA ESZKÖZEINEK MEGJELENÉSE A HÁZTARTÁSOKBAN

Závodi Szilvia

zavodi.szilvia@gmail.com

Absztrakt

A tanulmány elsősorban olyan propaganda tárgyakat és azok sajtómegjelenését mutat be, amelyek az első világháború idején szinte minden otthonban és háztartásban megjelentek. A felvonultatott tárgyak a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében találhatóak nagy számban, ami azt mutatja – ismerve a hétköznapi használati tárgyak fennmaradásának esélyeit –, hogy a háború idején ezek a tárgyak tömegtermékek lehettek. Elég csak körbe nézni egy képzeletbeli, 1910-es évek konyhájának kredencében és különféle funkciójú porcelánokon köszönnek vissza a szövetséges uralkodók és hadvezérek arcképei. Nem csak az elegánsabbnak vélt kávék és teáscsészéken, hanem tejes kancsókon, fűszertartókon, sőt még csonttányérokon is feltűnt I. Ferenc József és II. Vilmos arc- vagy mellképe. Ezek a kerámiából, porcelánból vagy üvegből gyártott használati és vitrintárgyak a háborús helytállás megjelenítését szolgálták a háttérházi otthonokban.

A „háztartási” propaganda emlegetésekor nem szabad kifelejteni az úgynevezett póteszközöket, a konyhákból leadásra kerültek a rézből készült holmik és helyükre porcelán vagy vastárgyak kerültek. Mind a propaganda tárgyak vásárlása, mind az értékes fémet tartalmazó tárgyak becserélése szorosan összefüggött a jótékonysággal és a hadsegélyezéssel. De ezeken kívül a magyar háztartások közvetlenül is tudták segíteni a háborúban elesett katonák özvegyeit és árváit, valamint a hadirokkantakat.

A propaganda tárgyak kiadásáról beszámolt a sajtó, reklámodalok buzdítottak azok megvásárlására. A háborús propaganda minden szinten érintette az emberek és a háttérházi életét. A köznapi használati tárgyak és eszközök megvásárlásával is lehetett hitet tenni a háború mellett, támogatni a háborús célokat és segíteni a résztvevőket, illetve a károsultakat.

Kulcsszavak

propaganda, háztartás, porcelántárgyak, jótékonyság, hadsegélyezés, póteszközök, reklám

Mint ismeretes, Magyarország területén néhány hadi eseményt leszámítva a háttérházi lakosság nem tapasztalta meg közvetlenül a háborús pusztítást. Annál inkább érzékelte a háborús gazdaság működésének következményeit, a mindenhová beszivárgó háborús propaganda különféle megjelenési formái között élt és körülvette a jótékonyságnak mindenféle lehetősége, amellyel támogathatta a behívott katonákat, sebesülteket, hadifoglyokat, valamint a hadiárvákat és -özvegyeket. A propaganda és a jótékonyság tárgyi valójában is megjelentek az otthonokban. Hétköznapi használati tárgyak kaptak olyan szerepet, amellyel a birtokló

vagy megvásárló hitet tehetett a háború, illetve a háborús célok mellett, vagy segíthette a rászorulókat. (Balla Tibor 2003: 42)

Nem kérdés, hogy a tárgyak is információhordozók, azonban nehéz kifaggatni ezeket. Sok esetben nyújthat hatékony segítséget a sajtó és egyéb más reklámanyag (árुकatalógusok, szóróanyagok).

A háborús propaganda kihasználta minden lehetőséget, megjelent a leghétköznapibb helyeken is, mint például a kredencek polcain. A formába préselt, szabadkézzel vagy sablon segítségével festett, matricával, illetve levonóképpel és olcsó aranyozással, tömeggyártásban készített edények elsősorban a háborús szövetséget és fegyverbarátságot jelenítették meg. A tárgyak többsége bögre vagy csésze, de tányér, váza, bonbonier, kancsó, tojástartó, csonttányér, gyertyatartó, vagy fűszertartó is készült. A porcelántárgyak többsége jelzetlen tucatáru volt, amelyeket egész Közép-Európában forgalmaztak. Néhány alján máz alatti zöld színű jelet lehet látni: kétfejű koronás sast, markában karddal és országalmával, felette az MZ-monogrammal, alatta az Austria vagy Altrohlau felirattal. A sablonnal és szabadkézzel festett tányérok között Hollóházi porcelán is megtalálható. (Závodi Szilvia 2013: 57–59)

A kerámia- és porcelán tárgyakon a díszítésként feltett arcképek segítségével a háború eseménytörténete is követhető, elsősorban a királysövetségek alakulása és a szövetséges országok hadba lépése olvasható le a tárgyról. A porcelánok többségén kezdetben I. Ferenc József és II. Vilmos császár arcképe volt látható, majd az új szövetségesek háborúba lépésével változtak az ábrázolások: 1915 augusztusától megjelent az osztrák–magyar és német uralkodó mellett a török szultán, V. Mehmed arcképe, majd 1915 októberétől a bolgár cár, I. Ferdinánd portréja négyre egészítette ki a koronás fők csoportképét. (1. kép)

1. kép

*Kisméretű kávéskanna a szövetséges uralkodók arcképével,
leltári szám: Hadtörténeti Múzeum 73.40.1./TE*

A királysövetséget ábrázoló uralkodói arcképek rákerülhettek egyéb tárgyakra is, így például csere- és szükségcikkekre. A hadseregnek való fémgyűjtés a polgári társadalom minden rétegére kihatott, a lakosság nagy lelkesedéssel ajánlotta fel a szükséges fémtárgyakat a Fémközpontoknak. A legnagyobb áldozattal a konyhák fémből készült eszközeinek felajánlása tűnt, „azonban a magyar iparos- és kereskedővilág gyönyörűen gondoskodott arról, hogy a felajánlott háztartási eszközöket könnyen és célszerűen pótolják.” A póteszköz „nem csak célszerű,

hanem szép háborús emléke a háziasszonynak. Feltétlenül van olyan értékes és nemes emlék egy hadimozsár, mint az, amit nagyanyánktól örököltünk.” – írta A Magyar Szent Korona Országainak Fémközpontja által rendezett hadifém-kiállítás röplapja. (Szabó Dániel 2009: 263–265) Közölte továbbá azt is, hogy aki rézmozsárát ajánlja fel, az körülbelül 200 töltény előállítását biztosítja, ami már meggyengítheti az ellenséget. A rekvirált vagy beszolgáltatott rézmozsarak helyett porcelán- vagy vasmozsarakat lehetett vásárolni. Klein Gusztáv hadimozsárraktárából például 6,50 koronáért lehetett rendelni „szép, higienikus réz vagy nikkal galvanizált hadi-mozsarat” a rohamosan fogyatkozó készletből. (*Tolnai Világlapja*, 1916) Természetesen a hadimozsarakat is felhasználták a háborús propaganda céljaira. A fehér színű porcelánmozsarakon megjelentek a különböző feliratok, például „Hadi Mozsár, 1914–17” vagy „Hadi-Mozsár / 1914–1916”, és feltűntek ugyanazok a képek, mint a porcelán használati tárgyakon, I. Ferenc József és II. Vilmos császár arcképe a „Gott mit uns 1914/16” felirattal vagy a négy szövetséges uralkodó portréja. A porcelánmozsarak többféle méretben készültek, tagolt gombfülekkel vagy fül nélkül, általában fanyelű porcelántörővel. Propagandacélokra felhasználták a vasmozsarakat is, ezekre is kerültek feliratok és évszámok, például 1914–17, 1914–1918, 1915-ös évszám közepén Vaskereszttel, „Durch Krieg zum Sieg 1914–1917”, „Pro Gloria 1914–1915”, „Pro Victoria 1914–15” vagy „A Hazáért” felirat. A számok és szövegek nem is mindig a mozsár oldalára kerültek, a „Pro Victoria” felirat például a törőn és a kihajló perem külső részén szerepel. (Závodi Szilvia 2103: 60) (2. kép)

2. kép

*Porcelánmozsár „Hadimozsár” felirattal,
leltári szám: Hadtörténeti Múzeum 94.46.1./TE)*

A rézmozsarakon és egyéb réztárgyakon kívül mást is fel lehetett ajánlani háborús célokra. Az Augusztá-alap 1914. augusztus 11-én tette közzé felhívását, amelyben arra kérte a jótékonykodó közönséget, hogy hozzák el felesleges ékszereiket, ezzel adva tanúbizonyságát annak, hogy az itthon maradottak is kiveszik részüket a háborúból és felveszik a harcot a „bánat és a nyomor ellen”. A leadott ékszerekért cserébe „Pro patria 1914”-feliratú vasgyűrűket adtak. (Szijj Jolán 2000: 42, 47) Ennek a gyűrűnek több változata készült, ez leginkább a gyűrű

anyagán és a rajta lévő felirat betűin látszik. Magukat az Augusztá-gyűrűket törvény védte, azokat ékszerészek maguk nem készíthették, az egylettől szerezhették csak be. A gyűrű vise-
lése divatba jött. Hamarosan kiütköztek azonban a problémák, amelyekre a szemfüles hölgyek
és ékszerészek figyeltek fel. A sajtóban olvasói levelek hívták fel arra a figyelmet, hogy vas-
gyűrűt ujjon hordani kényelmetlen, sőt akár veszélyes is lehet. Hiszen például a napi tevé-
kenység közben víz érheti, rozsdásodik és elfertőzheti a megsebzett bőrt. Emellett ruhán hordva
vagy ruhára varrva sem túl szerencsés az ékszerutánczat viselése, mivel maradandó kárt okozhat
az anyagban. (Závodi Szilvia 2011: 31)

Ezekre a panaszokra azonnal reagáltak az ékszerészek, reklámjaikban ajánlották, hogy
az Augusztá-vasgyűrűket arannyal vagy ezüsttel bélelik. Háromféle módon tudták bevonni a
gyűrűket. Csak a belsejét; a bélelésen túl a gyűrű széleit is úgy, hogy csak egy keskeny vascsík
látsszon ki; szinte teljesen úgy, hogy csak a „Pro Patria 1914” felirat maradt ki. (3. kép)

3. kép

*Aranylemezzel bélelt vasgyűrű,
leltári szám: Hadtörténeti Múzeum 2005.5.1./TE*

Az első világháború kitörésére már nagy erővel dolgozott az állami propagandagépezet. Tulaj-
donképpen egy új iparág fejlődött ki állami felügyelet alatt. Az emléktárgyak a jótékonykodás
mellett a propaganda szolgálatába álltak, tulajdonosuk és viselőjük velük fejezte ki hovatarto-
zást és véleményét. Új lehetőségek nyíltak a gazdaság részvevői számára: teret nyertek a
tárgyak tervezői, előállítói, szállítói és a velük kereskedők is. 1914 őszére állami felügyelet alá
vonták a tárgyak készítését, császári rendelet szabályozta a színek, a szimbólumok és a jelszavak
használatát. Az ékszerkereskedőknél megvásárolható hazafias- és emlékgűrűk mindegyike
törvény által volt védve. A legtöbbjét valamilyen segélyszervezet adta ki, bár a katalógusok ezt
kevés helyen jelezték. Számptalan hazafias gyűrű készült a háború évei alatt különféle motívu-
mokkal, a szövetségesekek színeivel és szimbólumaival, uralkodók portréival. Megjelentek
rajtuk a különböző segélyszervezetek jelvényei is. A jelvény- és emléktárggyártók gyorsan
reagáltak az eseményekre, így az ékszereken is szinte végig lehet követni a háborús évek főbb
történekeit. (Závodi Szilvia 2001: 32)

Maguk a gyűrűk is hirdettek valamit: a háborúval való azonosulást, az erőfeszítésekhez
való hozzájárulást, az állam és haza iránti hűséget. De a gyűrűket is hirdetni kellett! Az éksze-
részek egész oldalas hirdetéseket helyeztek el a legolvasottabb lapokban és vállalták, hogy
megküldik ingyenes, több száz tételes, illusztrált árjegyzéküket. Postai úton is lehetett ékszert
vagy gyűrűt rendelni, amelyeket utánvétellel vagy az összeg előzetes beküldése mellett szállí-
tottak ki. A rendeléshez el kellett küldeni egy papírszalagot, amely a gyűrű méretét mutatta és

a kért darab számát vagy rajzát. Méretet lehetett választani a rajzos katalógus méretábrájáról is. Szórólapok buzdítottak arra, hogy az érdeklődők az emléktárgyakat és ékszereket az üzletekben vételkényszer nélkül megtekintsék. A két legismertebb cég, akik a hivatalos hazafias ékszerek és jelvények forgalmazói voltak: Max Böhnel, órás, becsmester és szakértő, illetve a Zirner testvérek, ékszerészek, órások és óraszállítók. (4. kép)

4. kép

Reklámodal a Tolnai Világlapjából, 1915

Hazafiui szükségleti és megemlékezési ékszertárgyak dombormű kivitelben

Az alant feltüntetett tárgyak törvényileg védve vannak!

1. szám

Emlékgyűrű vasból. Ára 1 kor. Ezt a gyűrűt a cs. és kir. hadügyminiszterium hadsegélyzőhivatala adta ki, hogy a háború által sújtottakon segítsen. 14 kar. arannyal bételeve 8 kor. Ugyanezen gyűrűt ezüsttel bételeve 3 kor. Ugyanezen gyűrűt 14 kar. arannyal bételeve, a királyfej és az évszám kivágva 12 kor.

3. szám

Szövetség királyi gyűrű, ezüstben . . 2 50 kor.

Ezüstben aranyozva 2 50 kor.

14 karátos aranyban . . 20 kor.

14. szám

Király-szövetségi gyűrű és a két vezérkari főnök domborműve, ezüst kivitelben, oxidálva vagy aranyozva . . 4 kor.

14 kar. aranyban 45K

2. szám

Tömör ezüst szövetség királyi gyűrű, „Hűség” és „1914” felirattal. Tömör ezüstben 4. — kor., ugyanaz, aranyozva 4. — kor., 14 kar. aranyban 45 kor. Király-szövetséggyűrű, piros-fehér-zöld nemzeti színnel, gyönyörű szépen zománcozva, „Hűség” és „1914” felirattal, királyunk s Vilmos császár zománcozott domborművével 6 k. r.

24. szám

14 karátos arany szerezeggyűrű, 25 kor. Ugyan z. egy briliánsal. 60 kor.

15. szám

Király szövetséggyűrű, 14 kar. arany 20 kor., tömör ezüst 3 kor., ezüst aranyozva 3 kor.

15/b szám

Király szövetség mellű, tömör, aranyozva 8 kor. Ugyanez oxidálva, részben aranyozva 8 kor.

35. szám

42-es mozsárgyűrű ezüstben oxidálva v. aranyozva, gyönyörű kivitelben 4 K, 14 kar. aranyban 35 K.

60. szám

Király szövetség függelék ezüstben . . 3 kor.

14 karátos aranyban 15 kor.

61. szám

Király szövetség függelék . . 3 kor.

14 karátos aranyban 14 kor.

9. szám

Tömör ezüstfüggelék, vagy női mellű, egyszínben oxidálva v. Ugyanez, 14 karátos tömör arany kivitelben (egy- vagy két színben) 35 kor.

17. szám

Aranyfüggelék 14 karátos aranyból, igen szép kivitelben 15 K ezüstből 8 K

59. szám

Dupla létezőgomb ezüsttel oxidálva vagy aranyozva, tömör dombormű kivitelben, mint ábra mutatja . . 10 kor.

Ugyanez egyszerű kapcsolat' al 8 kor.

5. szám

Mellű, tömör ezüst, oxidált kivitelben, egyszínben aranyozva, „Király-szövetség” felirattal v. kétféleképen aranyozva 4 kor. Ugyanez, tömör 14 karátos arany kivitelben (1 v. 2 színben aranyozva) 35 kor.

12. szám

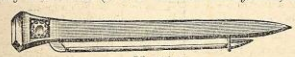
Ezüstmellű, oxidált v. aranyozott kivitelben, „Király-szövetség” felirattal és a két híres vezérkari főnök domborművével 4 kor.

Ugyanez, 14 karátos tömör arany 50 kor.

7. szám

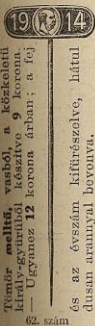
Tömör mellű vasból, a közkeletű király-gyűrűből készítve, a fej és az évzám kifűrészelve, hátul dusan arannyal bevonna 9 kor. — Ugyanezen tű 14 karátos aranyból 14 kor., ezüstben . . . 5 kor.

32. szám

14 kar. arany tömör szerezec-mellű, briliánsal 80 kor. Ugyanez, 14 kar. aranyban, tömör, kő nélkül 35 kor., ugyanez, ezüstben 7 kor.

A függelékekhez ezüst v. ezüst aranyozott nyakláncokat is szállítunk 3 és 4 kor. árban. Illusztrált árjegyzékünket bárkinek bérmentve küldjük. A rendeléseket utánvétellel v. az összeg előzetes beküldése mellett szállítjuk. Csomagunként 60 fill. bélyegilletéket számíttunk.

62. szám

Tömör mellű vasból, a közkeletű király-gyűrűből készítve, a fej és az évzám kifűrészelve, hátul dusan arannyal bevonna.

J. és A. ZIRNER ékszerészek, órás és hadióra szállítók, Wien, I., Kärntnerstrasse 36-A.

Az úgynevezett hadiékszerek közül nemcsak gyűrűket árultak jótékonyági céllal. Lehetett vásárolni óraszíjat vagy -láncot a szövetséges uralkodók arcképével díszítve. Gyártottak I. Ferenc József császár arcképével réz mandzsettagombokat, illetve kitűzőket. Alkalmazták az úgynevezett vashonvédekhez használt szögek formáját is a hazafias ékszerek készítésekor. Kendő- vagy nyakkendőtükként árusították a vasból, ezüstből vagy aranyozott ezüstből készített

szögformájú ékszereket, az így nyert bevételből az Osztrák Belügyminisztérium Hadsegélyező Hivatala a háborús özvegyeket és árvákat támogatta. (Loidl, Tristan 2004: 217)

A hadimozsaraknál már említettük a hadikiállításokat. A háború éveiben nem csak a kiállítások látogatásával lehetett támogatni a háborút. Ugyanúgy, ahogy ma, akkor is árultak a kiállításoknál szuveníreket, emléktárgyakat. Például papírlagezőket, amelyek kartonküllőin a szövetséges uralkodók, trónörökösök és az osztrák–magyar és német hadvezérek kaptak helyet. A lagezőkön a szövetséges uralkodók, I. Ferenc József osztrák császár és magyar király, valamint II. Vilmos német császár és porosz király, a trónörökösök, Károly és Frigyes, illetve osztrák–magyar és német hadvezérek kaptak helyet. Az egyetlen német Hindenburg volt, a többiek: Kuzmanek, Boroevics, Dankl, Hötzendorfi Conrád, József Ferdinánd, Frigyes főherceg, Jenő főherceg, József főherceg, Krobotin, Haus admirális, Böhm Ermoli és Pflanzler Baltin.¹ Minden arckép alatt a szereplők saját kezű aláírása olvasható. A személyek felismeréséhez és a közöttük való eligazodáshoz segítséget nyújtott a *Tolnai Világlapja* 1917. évre kiadott naptára. Első oldalpárján ugyanis az aláírásokat nyomtatott betűkkel kiírva mutatta be a lagezőt. (*Tolnai Világlapja: A világháború naptára az 1917. évre.* 2–3)

A lagezőket – mint a legtöbb háborús emléktárgyat – jótékonyági céllal árusították. Egyes példányok fedőlapján a császári és királyi hadsegélyezés hivatalos címerét helyezték el. A jelvényen ovális keretben egy kétfejű sas látható császári koronával, karddal, országalmával, rajta pedig egy vörös kereszt található. A kisebb méretű lagezőket hadi kiállításokon is meg lehetett vásárolni és hazavinni emlékebe. A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében az egyik lagező fedőlapján vörös betűkkel az „Emlék a Pasaréti lövészárokból 1915”, egy másik tárgy zárólapján pedig tintával írva a „Lemberg-i hadikiállításról 916 VIII/20” felirat olvasható. (5. kép)

5. kép

*Hadilagező a Pasaréti lövészárok-kiállításról,
leltári szám: Hadtörténeti Múzeum 94.71.1./TE*

A kereskedelem sem maradhatott ki a háborús propagandatárgyak árusításából. Kertész Tódor budapesti, Kristóf téri műiparú raktárából lövedékalakú vázát, szivartartót, képkeretet lehetett rendelni a postán kiküldött árukatalógus segítségével. (6. kép)

¹ A neveket a Tolnai Világlapjában megjelent formában adtam meg.

6. kép

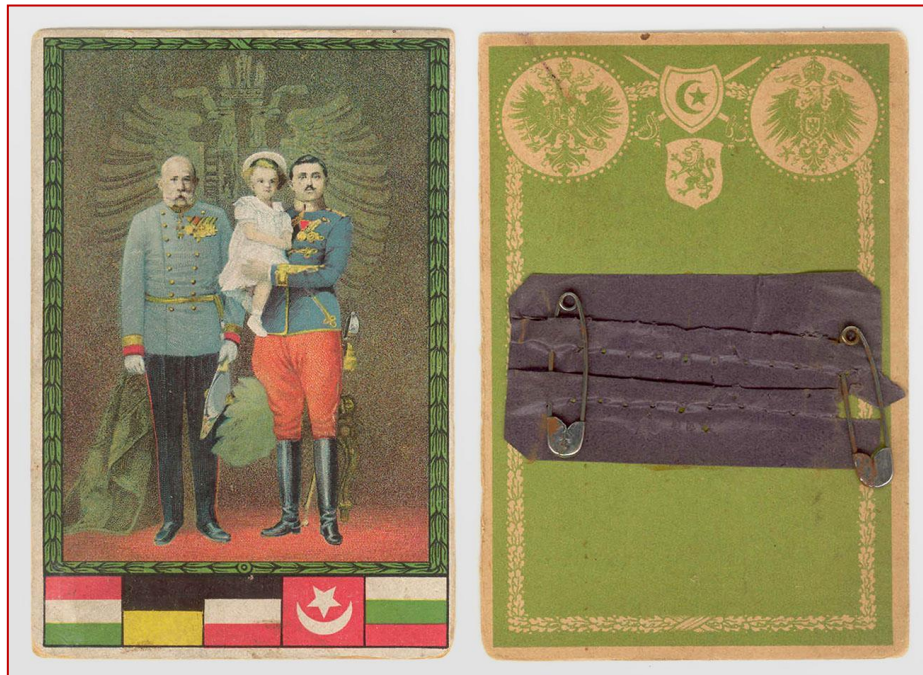
*Vaskereszt alakú levélnehezék Kertész Tódor áruházából,
leltári szám: Hadtörténeti Múzeum 2008.25.1./TE*

A háborús propaganda egyéb háztartási tárgyon is megjelent, bicskán, gyufatartókon vagy éppen varrókészleteken. (7. kép)

7. kép

*I. Ferenc József császárt, Károly trónörökösét és Ottót ábrázoló varrókészlet,
leltári szám: Hadtörténeti Múzeum 2015.1.1./TE*

A propaganda és hadsegélyező tárgyak vásárlásán kívül a magyar háztartások közvetlenül is tudták segíteni a háborúban elesett katonák özvegyeit és árváit, valamint a hadirokkantakat. A Hadsegélyező Hivatal 1915 májusában családi perselyeket hozott forgalomba azzal a céllal, hogy a családi kasszában feleslegesnek tűnő filléreket eljuttassák a hadsegélyezés céljaira. A téglalap formájú bádogperselyek két méretben készültek, egy részüket sárga alapszínű papírral burkolták, rajta a Hadsegélyező Hivatal jelvényével. A megtelt perselyeket el kellett juttatni a Hivatalhoz, ahol díjmentesen adtak helyette egy másikat. A házi pénzgyűjtőket a fedelük felnyitásával lehetett kiüríteni. A hátuljukon található két kihajtható fül a felerősítést szolgálta. Tetejükön volt egy hosszúkás nyílás a fémpenzereknek és kisméretű lyuk az összegöngyölt papírpénznek. (Závodi Szilvia 2013: 61)

Az bizony kérdés azonban, hogy miből tellett megtölteni egy ilyen perselyt. A Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag Gyűjteményében található egy háztartási napló, amely 1917 szeptemberétől 1921 szeptemberéig tart. Sajnos a bejegyzések nem következetesek és a bevételi oldalt nagyon hiányosan mutatják meg. Egy Üllőn élő vasutas családjáról van szó, ahol a legtöbb háztartási munkát a feleség látta el. A család legidősebb fiúgyermek a budapesti 24. vadász-zászlóalj tartalékos zászlósa 1915 nyarán Galíciában hősi halált halt. A családot a házaspáron kívül négy élő gyermek alkotta 1917 és 1921 között. A napló elsősorban élelmiszerek vásárlásáról számol be, egyszer-egyszer tűnik fel ruhanemű vagy szórakozás költsége. Az élelmiszerek között gyakori a hús, ami azzal magyarázható, hogy a családnak volt kertje és a zöldség-gyümölcsöt leginkább onnan szerezte be. Biztos, hogy a család nőtagjai nyaranta befőztek. A háborús viszonyokra a naplóban berakott hét darab élelmiszerjegy-szelvény utal, amelyekkel tejet, sajtot, zsírt, cukrot, sót, finom tésztalisztet, főzőlisztet, kenyérlisztet és rozslisztet szerzett be a családfő. A háborús pótszerek közül néhány esetben a pótkávé vagy hadikávé kerül említésre. (Závodi Szilvia 2004) A naplóban jótékonyságnak nyoma sincs!

A propagandatárgyak kiadásáról beszámolt a sajtó, reklámodalak buzdítottak azok megvásárlására. A háborús propaganda minden szinten érintette az emberek és a hátszág életét. A köznapi használati tárgyak és eszközök megvásárlásával is lehetett hitet tenni a háború mellett, támogatni a háborús célokat és segíteni a résztvevőket, illetve a károsultakat.

Irodalom

- Balla Tibor (2003) *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország I. világháborús képes albuma*. Budapest, Scolar.
- Tristan Loidl (2004) *Andenken aus Eiserner Zeit. Patriotische Abzeichen der österreichisch-ungarischen Monarchie von 1914 bis 1918*. Vienna, Verlag Militaria.
- Szabó Dániel (2009 szerk.) *Az első világháború*. Budapest, Osiris.
- Szijj Jolán (2000 szerk.) *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, Petit.
- Závodi Szilvia (2004) Egy háztartási napló tanulságai. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 7, 181–191.
- Závodi Szilvia (2011) Aranyat vasért – Gyűrűk a világháború emlékei között. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 12, 29–34.
- Závodi Szilvia (2013) Hétköznapi propaganda – A legyezőtől a porcelán bögréig. *Történeti Muzeológiai Szemle* 12, 51–61.

EGY KULTUSZ KEZDETEI. A LIMANOVAI CSATA MEGJELÉNÉSE A NAPILAPOKBAN¹

Szöts Zoltán Oszkár

zoltanszots79@gmail.com

Absztrakt

Magyar katonák jószerevel a világháború valamennyi – a Monarchia frontjain vívott – csatájában, kisebb-nagyobb arányban részt vettek. A hazai hadtörténeti munkák egyet közülük mégis előszeretettel neveznek nyomatékosan magyarnak: az 1914 decemberi limanovai (más néven limanowa-lapanowi) csatát. A két világháború közti Magyarországon kegyelettel ápolták emlékét, sőt valóságos kultuszt kerítettek köré. A csata döntő hangsúlyú német segítség nélkül zajlott le, s kulcsfontosságú volt az orosz előretörés megállításában. Miben gyökerezett a későbbi kultusz? A válasz a korabeli sajtóban keresendő. Mint más hadviselő országok, az Osztrák–Magyar Monarchia is arra törekedett, hogy a sajtót a háború szolgálatának rendelje alá. A hadviselés érdekeit érintő kérdésekről kizárólag az arra kijelölt szervek adhattak tájékoztatást. A hadvezetés a neki alárendelt Sajtóhadiszálláson keresztül mintaszerűen kommunikálta a magyar sikert a közvélemény számára, melyet négy lap példáján keresztül mutatunk be tanulmányunkban.

Kulcsszavak

első világháború, sajtó, Sajtóhadiszállás, propaganda, kommunikáció, limanovai csata, hadtörténet, sajtótörténet

A limanovai² csata napjainkban nem tartozik a széles körben ismert események közé. (A csata részletes leírását lásd Pollmann 2003.) Nem volt ez mindig így. A két világháború közti Magyarországon kegyelettel ápolták emlékét, sőt valóságos kultuszt kerítettek köré.

Miben gyökerezett ez a kultusz? Elsődlegesen a katonai győzelemben, illetve a magyar katonák szerepvállalásában. Azonban ezek a tények még önmagukban kevesek lettek volna, szükség volt arra is, hogy mindez széles körben ismert legyen, hiszen olyan eseményt nem lehet tisztelettel övezni, amely nincs benne a köztudatban.

¹ A tanulmány a *Nagy Háború* blogon 2011-ben megjelent népszerűsítő cikknek (http://nagyhaboru.blog.hu/2011/12/14/egy_kultusz_kezdetei_a_limanovai_csata_megjelenese_a_napilapokban) a tudományos közlési kritériumok szerint hivatkozásokkal, irodalomjegyzékkel bővített változata

² A hadtörténeti szakirodalom egyaránt beszél limanovai, limanowai és limanowa-lapanowi csatáról. Ezek mind az 1914. november 28. és 1914. december 18. között lezajlott ütközetet jelentik. Tanulmányomban mindenhol a limanovai csata elnevezést használom.

A limanovai csata és a Sajtóhadiszállás

A kérdés tehát az, hogy hogyan váltak ismertté a limanovai történések? A válasz, mint napjainkban is, a médiában keresendő. A századfordulóra kialakult a világsajtó fogalma, a hírszolgálat átfogta az egész civilizált világot. A magyar sajtóélet fejlődése semmiben sem maradt el a nyugat-európai vagy az amerikai fejlődéstől. A tankötelesség bevezetése megteremtette azt a széles írni-olvasni tudó tömeget, amely a sajtó piacává vált, ennek következtében a sajtótermékek modern tömegtermékek lettek. Valamennyi társadalmi rétegnek megvolt a maga lapja, amely egyúttal komoly befolyással is rendelkezett olvasói gondolkodására. (Buzinkay 2001)³

Természetesen a kormányzat felismerte ennek jelentőségét. Mint a hadviselő országok általában, a Monarchia is arra törekedett, hogy a sajtót a háború szolgálatának rendelje alá. A hadviselés érdekeit érintő kérdésekről kizárólag az arra kijelölt szervek adhattak tájékoztatást. Ezek voltak a miniszterelnökség sajtóosztálya, a honvédelmi miniszter, a hadügyminisztérium sajtóirodája, és a császári és királyi hadsereg főparancsnokságának sajtóhadiszállása. (Szegő 2004) Ezek közül a Sajtóhadiszállás kiemelt szerepet játszott két okból. Egyrészt, mert a K.u.K. Hadsereg főparancsnokságának szervezeti keretében, a hadműveleti osztály alárendeltségében működött, így a hadmozdulatokról, haditervekről, hadi eseményekről azonnali és közvetlen információval rendelkezett. Másrészt a polgári lapok munkatársait felmentették a katonai szolgálat alól, és 1914 szeptemberétől ide osztották be őket haditudósítóként. Gyakorlatilag tehát valamennyi magyarországi napilap a Sajtóhadiszállásról, illetve annak közvetítésével kapott információkat, és csak annak engedélyével közölhetett híreket. A tudósítók mozgását is ez a szervezet irányította. Bármilyen hír is jelent meg tehát, az hivatalos álláspontot tükrözött kisebb-nagyobb mértékben. (A Sajtóhadiszállás részletes bemutatásával kapcsolatban lásd Balla 2005.)⁴

A limanovai csata közismertté válása is a Sajtóhadiszállásnak köszönhető. Hogyan nézett ki ez a gyakorlatban? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszoljunk, legcélszerűbb felütni a korabeli napilapokat. Összesen négy sajtóorgánium 1914 decemberében kiadott számait vizsgáltam meg, a *Népszavát*, a *Pesti Naplót*, a *Pesti Hírlapét* és *Az Estét*. Mind a négy lap folyamatosan közvetített a háború eseményeiről. Nemcsak elméleti kérdésekre szorítkoztak, hanem valamenyüiknek kiküldött haditudósítói dolgoztak a frontokon. Ennek következtében híradásaikat átnézve képet kaphatunk a Sajtóhadiszállás szándékairól, közléseiről.

Pesti Hírlap

A lap 1914. december 14-én, a „Nyugat-Galíciában megvertük az oroszok déli szárnyát” című, két oldalas cikkében említette meg először a limanovai csatát.⁵ Úgy értékelte, hogy a Monarchia hadereje megverte és visszavonulásra kényszerítette az ellenség déli szárnyát, amely kulcsfontosságú momentum a hadjárat sikere szempontjából.

A következő témába vágó cikk december 20-án jelent meg.⁶ A cikk címe (*A limanovai csata*) alatt közvetlenül az „A sajtóhadiszállás engedélyével” sor látható, így biztosak lehe-

³ Természetesen az iskolai oktatás maga is véleményformáló volt, amely alapjaiban határozta meg a diákok későbbi világnézetét. Az oktatás szerepével kapcsolatban kiváló példa Tisza István képének változása a magyarországi iskolai történelemtankönyvekben. Lásd Albert (2005).

⁴ Balla Tibor munkájának fontos kiegészítése Katona Anikó írása, mely a hadifestők és a Sajtóhadiszállás kapcsolatát vizsgálta fel. Lásd Katona (2013).

⁵ Nyugat-Galíciában megvertük az oroszok déli szárnyát. *Pesti Hírlap*. 1914. december 14. 1–2.

⁶ A limanovai csata. *Pesti Hírlap*. 1914. december 20. 4–5.

tünk benne, hogy ez a híradás a hivatalos álláspontot képviselte. A cikk ismertette a csata részletes menetét. Bevezető mondatai jól példázzák, hogy mennyire nyomatékosítani kívánta szerzője a csatában aratott győzelmet: „Ami az északi hadszíntéren történik, az röviden így jellemezhető: az értelem diadala a nyers erőn. A limanovai győzelemmel, amelyről a hivatalos jelentés már tudósított, áttekinthetővé válik az egész harctéri helyzet. Négyszázkilométeres fronton harcol egy több milliós hadsereg. Az egyes seregrészek nagyszerűen működnek együtt a végső céllal, az elmaradhatatlan győzelemért.”

A lap a hónap hátra levő részében már nem foglalkozott a limanovai csatával.

A Népszava tudósításai

A lap szintén december 14-én jelentette meg első híradását. A címlapon *A háború az oroszok ellen* címmel közölt összeállításban egy bekezdés erejéig, amely így hangzott: „A nyugat-galíciai csatában az oroszok déli szárnyát tegnap Limanovnál megvertük és visszavonulásra kényszerítettük. Az ellenség üldözését megkezdtük. Arcvonalunk többi része ellen intézett minden támadás, úgy mint az előző napokban, most is összeomlott.”⁷

A következő tudósítás december 22-én jelent meg, de 19-ei dátumozással, Hugo Schulz tollából. Szintén a csata fontosságát és a Monarchia katonáinak hősiességét emelte ki, egyúttal rámutatott az orosz halottak nagy számára is. 8 December 24-én Hugo Schulz egy újabb, ezúttal már két oldalra kiterjedő méretű tudósítását közölték.⁹ Az előző írással szemben a szerző itt már a környékbeli lakosokra koncentrált, az ő nyomorúságukról számolt be a hadműveletek kapcsán, hangsúlyozva a szörnyűségeket, amelyeket az orosz katonák elkövettek ellenük, ezzel szociális szinten is fontossá téve a limanovai győzelmet. E három cikk után már nem jelent meg témánkba vágó írás a lapban.

A Pesti Napló és Limanova

A *Pesti Napló*, talán immár nem meglepő módon, szintén december 14-én adott hírt először a limanovai győzelemről, még hozzá a címlapon, vastag betűkkel, kiemelt helyen. A cikket Lázár Miklós írta, s a cím alatt itt is szerepelt a Sajtóhadiszállás, december 13. felirat, amely rávilágít, hogy itt is hivatalos híradásról volt szó. A cikk hangsúlyozta, hogy a hadvezetés előzetes véleménye az volt, hogy Magyarországot Galíciában kell megvédeni, a háború itt fog eldőlni. A szerző szerint az események ezt a preconcepciót tökéletesen alátámasztották, az orosz déli szárny veresége döntő fordulatot jelentett.¹⁰

December 19-én újabb címlapos Lázár-cikk jelent meg a Sajtóhadiszállás engedélyével. Drámai megfogalmazása a magyar szerepet hangsúlyozta. Zárómondatai a következők: „A soproni Nádasdy-huszárezredet illeti meg a döntés oroszlánrésze. Gyalogosan küzdöttek, karabélyuk agyával roncsolva az orosz koponyákat. Éjszakától délig tartották a magaslatot. Muhr ezredes és Szántay kapitány az első sorban küzdve hősi halált haltak. Sírjuknál fedetlen fővel sirattam magyarjainkat, akik tisztjeikkel együtt nyugszanak. Soha ilyen büszke reményekkel nem követtem csapatainkat, mint e jelentőségteljes és a tavasz fuvalmaival játszó decemberi napokban.”¹¹

⁷ A háború az oroszok ellen. *Népszava*. 1914. december 14. 1.

⁸ Schulz, Hugo: A limanovai ütközet – éjszakai harcok. *Népszava*. 1914. december 22. 5.

⁹ Schulz, Hugo: A limanovai harcterről. *Népszava*. 1914. december 24. 5–6.

¹⁰ Lázár Miklós: A limanovói győzelem. *Pesti Napló*. 1914. december 14. 1.

¹¹ Lázár Miklós: A limanovói csatatéren. *Pesti Napló*. 1914. december 19. 1.

Lázár december 20-án újabb cikket publikált, amelyben a limanovai győzelem előzményeit tekintette át, szintén a Sajtóhadiszállás jóváhagyásával. Az egész oldalas írás november második felétől december 14-éig írta le a hadműveleteket. Konklúziója szerint az oroszok ezzel a vereséggel nagyon súlyos helyzetbe kerültek, és visszavonulás alatt vannak.¹²

December 21-én Lázár tovább folytatta a limanovai győzelem méltatását. Ez az írása inkább irodalmi jellegű, mivel a huszárok hősiességét hangsúlyozta benne.¹³ A lap utolsó témába vágó cikke december 22-én jelent meg, ezúttal a *Berliner Tageblatt* rövid és tömör tudósítását átvéve.¹⁴ A hónap hátralevő részében több cikk már nem foglalkozott a limanovai csatával.

Az Est és a limanovai csata

Úgy tűnik, hogy *Az Est* egy kis fáziskésésben volt a többi laphoz képest. December 14-én ugyanis semmilyen hírt nem közölt még a limanovai eseményekről. Másnap azonban már igen, a rövid katonai hírek között egy bekezdés az itteni győzelemmel foglalkozott.¹⁵ December 20-án a címlap vezérhíreként adtak hírt a limanovai győzelemről. A hír a Sajtóhadiszállás jóváhagyásával jelent meg. Szövege a következő volt:

„A visszafoglalt Neu-Sandecből tehetek rövid és boldog jelentést arról, hogy a limanovai nagy győzelmünk Magyarországnak az oroszoktól való teljes felszabadítását jelenti. Tymbark környékén meglepő gyorsasággal vasúton összpontosított seregünk Limanova irányából oldalba támadta a Bochnia felé előtörő oroszokat, a kik váratlan fellépésünkre kénytelenek voltak oda felszívni Lemberg felől a magyar Kárpátokból leggyorsabb tempóban minden erejüket. Ezt a futva érkezett sereget döntően és véresen megvertük és most észak felé szorítjuk.

Borzadva álltunk ma rengeteg halottjuk és eldobált fegyvereik közt a limanovai szántóföldeken.

Kárpáti seregünk a limanovai győzelemhez csatlakozva a hegyeken kergeti őket ki egyik elfoglalt városból a másik után.”¹⁶

Jól láthatóan a szöveg elsöprő győzelemről szóló drámai híradásként került megfogalmazásra. A cikk kapcsán még egy érdekességre fel kell hívnunk a figyelmet. Írója nem más, mint jeles írónk, Molnár Ferenc. Kevésbé ismert tény talán, hogy irodalmi munkássága mellett 1914 és 1915 folyamán *Az Est* és a *Neue Freie Presse* haditudósítójaként a fronton tartózkodott. Limanova kapcsán további három cikket jegyzett.

Az első december 21-én jelent meg *A hős gyaloghuszárok közt* címmel, újfent a Sajtóhadiszállás jóváhagyásával.¹⁷ Molnár a címhez illően a huszárok hősiességét, helytállását mutatta be. Hangsúlyozta áldozathozataluk fontosságát is a Magyar Hon védelmében.

December 24-én különleges cikk jelent meg *Az Est*-ben, egy előző napi interjú Frigyes főherceg tábornaggal, a hadsereg főparancsnokával.¹⁸ A beszélgetés a Sajtóhadiszállás jóvá-

¹² Lázár Miklós: A galíciai nagy harcok – a limanovói győzelem előzményei. *Pesti Napló*. 1914. december 20. 2.

¹³ Lázár Miklós: A limanovói vérmezőn. *Pesti napló*. 1914. december 21. 3.

¹⁴ A limanovai győzelem. *Pesti Napló*. 1914. december 22. 2.

¹⁵ Hírek. *Az Est*. 1914. december 15. 5–6.

¹⁶ Molnár Ferenc: A limanovai győzelem. *Az Est*. 1914. december 20. 1.

¹⁷ Molnár Ferenc: A hős gyaloghuszárok közt. *Az Est*. 1914. december 21. 4.

¹⁸ Molnár Ferenc: Beszélgetés Frigyes főherceg tábornaggal, a hadsereg főparancsnokával. *Az Est*. 1914. december 24. 3.

hagyásával jelent meg, de vélhetően támogathatták létrejöttét. Az áttekintett lapok közül egyikben sem jelent meg interjú a főherceggel. Frigyes kizárólag Molnár Ferencnek adott interjút, ismerve irodalmi munkásságát. A beszélgetés során többször visszatértek a limanovai csatára és a soproni Nádasdy-huszárok dicsőséges helytállására.

A harmadik írás december 25-én jelent meg *Hat égő gyertya címmel*.¹⁹ A korábbi cikkekhez hasonlóan ez is a Sajtóhadiszállás jóváhagyásával született meg. Molnár meghatóan ábrázolta a limanovai hős huszárok karácsonyi gyászát elesett bajtársaik sírja fölött, ezzel is mélyítve az olvasó szimpátiáját meghozott áldozatuk iránt.

A fenti három írás világosan kidomborítja Molnár Ferenc szerepét a Limanova-kultusz születésében. Hozzátenném, hogy írásai, miként többi haditudósítása is, megjelentek önálló kötetként *Egy haditudósító emlékei* címmel még a háború alatt, 1916-ban. (Molnár 1916) A könyvet Hóman Bálint recenzálta elsőként a *Századokban*, és úgy értékelte, hogy Molnár kiváló haditudósító, akinek csak egy hibája van, mégpedig az, hogy egyes katonák alakjában romantikus hősokeket lát, de ez nem von le az előadás értékéből. A mű művészi szempontból kifogástalan és értékes forrása a szegedi 3. honvéd huszárezred történetének. (Hóman 1916)

Az *Est* Molnár írásain kívül még egy cikket jelentett meg a limanovai győzelem kapcsán. December 22-én átvették a *Berliner Tageblatt* tudósítását, mely nagy jelentőséget tulajdonít a csata eredményének, továbbá beszámol arról is, hogy huszonhatezer orosz katona esett hadifogságba.²⁰

Mit mondhatunk el a négy napilap cikkeinek áttekintése után?

A limanovai győzelem hírért valamennyi közreadta, miután kézhez kapták a hivatalos harctéri jelentést. A *Népszava*, a *Pesti Napló* és a *Pesti Hírlap* már december 14-én, az *Est* pedig december 15-én. December 20-a után valamennyi lap visszatért a limanovai győzelemre, a *Népszava* kivételével mindegyik megjelölte a Sajtóhadiszállás engedélyét a cikkek során. Vélhetően december 19-ére születhetett döntés a hadsereg főparancsnokságában arról, hogy a relatíve sikertelen őszi hadiesemények után kiemelten kezeljék kommunikációjukban a limanovai csatanyerést. Természetesen itt nem pusztán retorikáról van szó. Limanova megvédése kulcsfontosságú volt az osztrák-magyar hadsereg kibontakozó támadásának sikeréhez. A csatáról az angolszász szakirodalom is elismerően nyilatkozott. John Keegan (2014) a Monarchia utolsó önálló, azaz döntő hangsúlyú német segítség nélküli (a 47. német tartalékhadosztály részt vett a küzdelemben) nagy horderejű győzelmének nevezte, amely megállította az orosz előretörést mind a német, mind a magyar területek felé. Mindezt tudta a hadvezetés, és mintaszerűen kommunikálta a közvélemény felé. A napilapokban megjelenő cikkek mind kidomborították jelentőségét és pozitív képet sugároztak a háttérország számára. Ez a kép pedig szimbólummá vált, a magyar katona első világháborús helytállásának szimbólumává, melyre az 1924-es XIV. törvény hatályba lépése után hivatkozni lehetett a Hősök emlékünnepén, és amely például állhatott a két háború közötti társadalom előtt.

¹⁹ Molnár Ferenc: *Hat égő gyertya*. *Az Est*. 1914. december 25. 3.

²⁰ Huszonhatezer orosz hadifogoly. *Az Est*. 1914. december 22. 3.

Irodalom

- Albert B. Gábor (2005) A Tisza István-kép a változó középiskolai történelem-tankönyvekben. *Kút*, 2005/1. 70–84.
- Balla Tibor (2005) Az osztrák-magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi közlemények*, 2005/1-2. 141–151.
- Buzinkay Géza (2001) A tömegsajtó felemelkedése, 1890–1918. In: Kókay György, Buzinkay Géza, Murányi Gábor (2001 szerk.) *A magyar sajtó története*. Budapest, Sajtóház. 152–189.
- Hóman Bálint (1916) Molnár Ferenc: Egy haditudósító emlékei. Budapest, 1916; Berend Miklós Harcztéri naplója. Adatok a magyar honvédség főképe az 5. honvédhuszárezred történetéből. Budapest, 1916. *Századok*, 1916/6. 403–406.
- Katona Anikó (2013) A háború képe. A hadifestők és a Sajtóhadiszállás viszonya az első világháborúban – a bécsi Állami Levéltár iratai alapján. In: Kötél Emőke – Rainer M. János (2013 szerk.) *Esemény és narratíva: történetiség, elbeszélés(ek), interpretáció*. Budapest, OSZK–Gondolat. 270–287.
- Keegan, John (2014) *Az első világháború*. Ford.: Molnár György. Budapest, Akadémiai.
- Molnár Ferenc (1916) *Egy haditudósító emlékei. 1914 november – 1915 november*. Budapest, Franklin.
- Pollmann Ferenc (2003) A limanowai csata. In: Hermann Róbert (2003 szerk.) *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Budapest, Corvina. 211–225.
- Szegő Krisztina (2004) *Haditudósítók a XX. században*. Budapest, ZMNE. 22–35.

A NAGY HÁBORÚ A BORSSZEM JANKÓ KARIKATÚRÁIN*

Alkotók és alkotások a propaganda hálójában

Tamás Ágnes

tagnes83@yahoo.com

Absztrakt

A tanulmány célja, hogy bemutassa, mely események kaphattak teret a Borsszem Jankó című élclap hasábjain, melyek voltak azok, amelyeket olyan fontosnak ítélt meg, hogy rajzok is készültek róluk, mit „ismertetett” Borsszem Jankó a háború véres kronológiájából. Felmerül továbbá a kérdés, hogy a propagandacéloknak megfelelően, a cenzori utasításokat betartva vajon mi nem láthatott napvilágot az élclapban. A karikatúrákon megjelenő történéseket időrendi sorrendben vizsgáljuk évről évre, hogy kibontakozhasson egy kép arról, mit engedélyezett a cenzúra, milyen információkat és ellenségképet közvetíthetett karikatúráin keresztül a cenzori előírásoknak engedelmessé kényszerülő alkotógárda, s mindezt milyen visszatérő motívumok, jelenetek segítségével tette.

A görcső alá vett háborús karikatúrák tanulságát úgy összegezhetjük, hogy Borsszem Jankó egyoldalúan, sematikus szemléltette az eseményeket: nem tájékoztathatott a vereségekről, tárgyalt természetesen a győzelmeket, akár osztrák-magyar, akár német siker született, igyekezett diadalként interpretálni a sikertelen hadmozdulatokat. Az ellenség megjelenítése erősen leegyszerűsítő, lekicsinyítő: a sokszor állattá lealacsonyított ellenség mellett az óriási, erőtlől duzzadó osztrák-magyar vagy német katonák láthatók, így biztosítva az olvasókat a várható győzelemről, hogy kétségeiket eloszlassák, a háborús lelkesedés pedig ne csökkenjen.

Kulcsszavak

karikatúra, Borsszem Jankó, cenzúra, propaganda, az ellenség vizuális degradálása

* Az anyaggyűjtést támogatta a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, Balassi Intézet „Dunatáji népek kutatása” program. Az idézeteket eredeti helyesírással közöljük. Az említésre kerülő karikatúrák egy korpuszból kiválogatott legjellemzőbb alkotások (1914. június 28. és 1918. december 31. között a Borsszem Jankóban összesen 297 gúnyrajz jelent meg). A Borsszem Jankóban fellelhető egy életképekre emlékeztető képtípus is, amely a háborús hétköznapokat mutatja be, de az ide tartozó alkotásokkal jelen tanulmányban nem foglalkozunk. Az első világháborús élclapi motívumok, szimbólumok összehasonlító elemzését lásd: Tamás (2014a). Az első világháború történetéről lásd például: Galántai (1988), Szabó (2009), Keegan (2010). A Nagy Háború képanyagáról lásd: Kunt (2011), Katona–Szarka (2014). A tanulmány írása közben minden eseménytörténeti hivatkozásnál a következő kronológiát használtuk: Pándi (1999).

„*Borsszem Jankó, ... úgy ismertette az eseményeket és a bennük szereplőket, hogy az mindennél jobban bevésődött a köztudatba.*” (1915. nov. 7. 9.)

Az elemzés forrásai és céljai

Kiválasztott forrástípusunk, az élclapi karikatúra a korszak népszerű műfaja volt, s a jelen elemzés tárgyát képező Borsszem Jankó egy nagy múltú, már 1868 óta az olvasókat megnevettetni, szórakoztatni kívánó élclap, melynek szereplői az első világháború időszakára már jól ismert figurákká váltak, képei és szövegei olvasók ezreit gondolkodtathatták el, amire utalnak az idézett köszöntő sorok az első világháború alatt megjelent kétezer-ötszázadik jubileumi számban. Azt, hogy miért egy élclap gúnyrajzait választottuk analízisünk forrásául, magyarázzák az ugyanitt napvilágot látott gondolatok Elek Artúr író, művészettörténész tollából: „*A Borsszem Jankó kétezeröttszáz száma nem csak műveltségünk történetének kincsesbányája, hanem művészetünk történetéé is. Bennök született meg és nevelkedett európai mérték alá a magyar torzképrajzoló művészet.*” (1915. nov. 7. 7.) Eberhard Demm pedig arra mutatott rá, hogy a karikatúrák elveszítették a háború időszakában korábbi funkciójukat – melynek lényegi eleme az olyan struktúrák kritikája, mint például a kormány vagy az egyház –, és „propagandaágensekké” váltak (1993: 166), tehát segítségükkel illusztrálható a propagandagépezet működésének eredménye.

Tanulmányunkban arra törekszünk, hogy bemutassuk, mely események kaphattak teret a Borsszem Jankó hasábjain, melyek voltak azok, amelyeket olyan fontosnak ítélt meg, hogy rajzok is készültek róluk, mit „ismertetett” Borsszem Jankó a háború véres kronológiájából. Felmerül továbbá a kérdés, hogy a propagandacélokhoz megfelelően, a cenzori utasításokat betartva vajon mi nem kaphatott teret az élclapban.¹ A karikatúrákon megjelenő történéseket időrendi sorrendben vizsgáljuk, hogy kibontakozhasson egy kép arról, mit engedélyezett a cenzúra, milyen információkat és ellenséggépet közvetíthetett karikatúráin keresztül a cenzori előírásoknak engedelmeskedni kényszerülő alkotógárda, s mindezt milyen visszatérő motívumok, jelenetek segítségével tette, milyen eszközöket alkalmaztak annak érdekében, hogy a politikai karikatúra új funkciója hatásos legyen.

1914: „No híres szerbek, hívtatok, itt vagyok!”

Az idézett mondatot a Borsszem Jankó szerzője egy – a megfutamodott szerb katonákat kereső – magyar huszár szájába adta a Szerbia elleni offenzíva megindítását követő számban (1914. aug. 16. 1.), de már a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet napján megjelent lap hasábjain megérintette az olvasót a háború fuvallata: „*A hágai békepalota előtt*” Mars áll, a háború római istene arcán széles mosollyal, ami nem a békemozgalom győzelmét közvetítette (1914. jún. 28. 9.).² A hadüzenetet követő számig is megfigyelhető a Szerbia ellenes propaganda,

¹ A korszak cenzúrájáról és a propagandáról lásd például: Lasswell (1971), M. Kondor (1975), Marquis (1978), Mucsi (1984).

² A kép az 1899-ben és 1907-ben – orosz kezdeményezésre – tartott hágai békekonferenciákra utal, melyeket követett volna egy harmadik is, de azt az első világháború kitörése következtében nem hívták össze. Mindkét konferencián a nagyhatalmak igyekeztek a fegyverkezés szabályait lefektetni és korlátozni a bevethető fegyvernemeket, csökkenteni a hadseregek létszámát, de a kortársak úgy vélték, hogy már a „...hágai békekonferenciákon a háború gondolata uralkodott” (*Hadi beszédek* 1915: 14).

melynek egyik eleme, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc véres eseményeinek megtorlási lehetőségét villantották fel a rajzolók,³ illetve utaltak a szerbek gyilkos hajlamára, arra, hogy ők már régóta háborúra készültek az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, előkészítik, legitimálják a kirobbanó háborút. Első oldalon Nikola Pašić szerb miniszterelnök elképzelt szobra kapott helyet, melyen a szerb tömeg felé háborúra buzdító arca látható a „belgrádi Janus”-nak, kezében bomba, ruhájának övében kézfegyverek, békearcát pedig nyugati politikusok felé mutatja, miközben szakállát és a szobortalapzaton álló sertését simogatja.⁴ A szerb miniszterelnök nemcsak kétarcú, de a képaláírásban szereplő mondata is kétértelmű, az értelmezése csupán a vesszők helyétől függ: „A szomszéd monarchiában gyilkolni nem kell félnetek jó lesz.”⁵ E képek sorába illik a „Sz. Kir. udv. Bombakereskedés” ábrázolása, ahol Péter szerb király támaszkodik a fegyverkereskedés ajtajában, és csalogatja be a vevőket. A kirakat tanúsága szerint a szerb udvar széleskörű szolgáltatásokat nyújt: készítenek itt „családi bombák”-at, adnak a „merénylő urak részére erkölcsi bizonyítvány”-t, vannak petárdáik, kézfegyvereik, s „számos köszönő levél” is érkezett hozzájuk, ami azt sejteti az olvasóval, hogy nem csupán a trónörökös és felesége meggyilkolásáért felelősek a szerbek (1914. júl. 19. 7.).

A hadüzeneteket és a belgrádi támadást követő szám tartalmát már átjárja a háborús mozgósítás szelleme: bevonuló katonákat, búcsúzkodó nőket és gyerekeket vetettek papírra a rajzolók. A háború elején rögtön felbukkan a halál a „Leszámolás” című rajzon szerb katonai öltözetben, aki eddig mindig a magyarságot fenyegette, de a képaláírás szerint az osztrák-magyar katonák a halál felett is győzedelmeskedni fognak: „Sötét hegyek szörnyű mélyén/Régtől zeng a Halál dala./Ránk lesett az éjék éjén/Nagyszerbia védangyala.// Most majd győz a harci ének./Elvetjük örökre gondját:/Vad szerb álmok orv órének/Összetörjük gonosz csontját.” A balkáni harcok előrehaladtával szeptemberben már Frank Liborius tábornok jelenti Hungáriának, Magyarország megszemélyesítőjének, hogy „Nemzetes asszony, tiszta már a lakás. Kiirtottuk az összes férgeket.” (1914. aug. 2. 9., 1914. szept. 20. 5.)⁶ A rajz valószínűleg a honvédek szerémségi sikereit ünnepli, miközben Liborius csapatai a Drinán való átkelest hajtották végre. A tábornok táskájának felirata alapján „Lisoform”-mal, a korszak ismert tisztítószereivel végezte a rovarirtást, s bár az ellenség nem jelent meg rovar képében, mégis nem-emberré, irtandó és irtható lényé vált, melynek megsemmisítése dicsőséggel járt együtt.⁷

A Monarchia Oroszország elleni hadüzenetét követő első címlapon is a csontvázként feltűnő halál kapott teret: II. Vilmos német császár rántja le II. Miklós orosz cár „békeárcát”, hogy láthassa az egész világ, „mi rejlik a békecár lárvája mögött” (1914. aug. 9. 1.). A kép üzenete szerint a cár sosem törekedett a békére, mivel álarca magát a kaszást rejti. Egy héttel később, miután már Nagy-Britannia és Franciaország is az ellenség táborába tartozott, Bér Dezső rajzán egyszerre látható a négy ellenfelet reprezentáló négy alak „Az Entente-

³ Ilyen kép a „Véres árnyak” című karikatúra, melyen egy magyar katona puskával veri meg a szerbet miközben rugdossa (1914. júl. 5. 1.).

⁴ A 19. századi élclapi képeken és szövegekben is már a sertés volt a leggyakrabban a szerbekhez társított állat, s egyik legfőbb jellemvonásuk pedig a gyilkos hajlam. (Tamás 2014b: 125, 139)

⁵ A mondat emlékeztet arra a latin nyelvű, kétértelmű válaszlevélre, melyet Merániai János esztergomi érsek küldött azoknak a főuraknak, akik II. András felesége, Gertrúd ellen készültek merényletre (1213): „A királynét megölni nem kell félnetek jó lesz ha mindenki egyetért én nem ellenzem.” (1914. júl. 12. 1.)

⁶ Az országokat, régiókat tradicionálisan hölgyek, míg a nemzeteket, nemzetiségi csoportokat férfiak testesítették meg az élclapokban.

⁷ Az ellenségfogalmakról lásd: Koselleck (1997), Koselleck (1998: 12–23).

mulatóban”: az orosz katona a francia Marianne-nal enyeleg, miközben vodkát és abszintot isznak, a szerb fezzes figura buzukizik, az angol még csak bepillant a kocsmába, de tetszik neki, amit ott lát. A magyar szemlélőben ez a kép megerősíthette az erkölcsi fölény tudatát az antant országokkal szemben, s azt is sugallhatta, hogy akik idejüket a vendéglőben töltik ivással és flörtöléssel, nem biztos, hogy a harctéren kemény ellenfelek lesznek. Mivel Borszem Jankó sem szerbiai, sem galíciai osztrák-magyar győzelmet nem hirdethetett, így a szövetséges Németország tannenbergi sikerét rajzolta meg „Hős apák hős fiai” című alkotásán, melyen előrenyomuló német katonákat láthatunk a földön, a felhők között pedig a dicső sereget figyelő Otto von Bismarck (1871–1890) német kancellárt és I. Vilmos német császárt (1871–1888), egy másik rajzán e diadal jelentőségét a lipcsei népek csatájához (1813) hasonlította (1914. szept. 6. 1., 1914. szept. 6. 5.). A keleti és a nyugati fronthoz kapcsolódóan az aktuális őszi mezőgazdasági munkák újraértelmezésével is született két rajz: a korábbi II. Miklós lovon ülve „körülnéz a földjén”, s az országban a marokszedő nem más, mint a kolera, a halál pedig tizedeli – így szabaddá téve az utat a cár előtt – a lakosságot, ami ismét a „békecár” kegyetlenségére emlékeztette a szemlélőt. „A rheimsi szüret” alakalmával pedig nem szőlőt taposnak a német katonák, hanem franciákat, utalva arra a német győzelemre, mely során az ellenfélnek evakuálnia kellett Rheims városát (1914. szept. 27. 6–7., 1914. okt. 4. 1.).

Ismét szövetséges akcióját, a semleges Belgium lerohanását, melyet a nyugat-európai sajtó és a propaganda erőteljesen támadott, hiszen Németország megsértette a hadviselés szabályait, a magyar vicclap propagandakarikatúrája igyekezett a britek „hibájaként” beállítani. „A megfeszített Belgium” mellett két német katona áll, John Bull, Nagy-Britannia megszemélyesítője Pilátusként mossa kezeit egy lavór vízben, azaz nem tesz semmit, nem védi meg – ígéretével ellentétesen – a kisállamokat, nem megbízható. Belgiumot egy fiatal nő testesíti meg, akit Krisztushoz-ábrázolásokhoz hasonló módon feszítettek keresztre (1914. okt. 18. 1.).

A december 6-i számban Borsszem Jankó már osztrák-magyar sikerről számolhatott be, ugyanis a szerb kormány november közepén kiűrtette Belgrádot. „A belgrádi zsákmány” a magyar katona szuronyán I. Péter szerb király picit, torz krampuszként, akinek a szarva – a küzdelmek során – már letört. Szerbia és Magyarország között az élclap üzenete szerint olyan mértékű különbség van, mint az ördögi gonosz krampusz és a jóságos Mikulás között, de ettől a láncra vert krampusztól már a gyerekek sem félnek, a képaláírás szerint teljesen ártalmatlan, már legyőzték, beteljesült a bosszú az 1848–1849-es vérontásért (1914. dec. 6. 1.).⁸ Az év további számai a karácsonyi ünnepeket tematizálják nem karikatúrajellegű alkotásokon (például: „Huszárok a szentestén”, „Hazajött a katonafiú”, „Karácsony a lövészárokbán”) (1914. dec. 27. 3., 1914. dec. 27. 7., 1914. dec. 27. 10–11.).

1915: „Föltámadunk!”

A tavasz beköszöntével lelkesítette olvasóit Borsszem Jankó e felkiáltással, így is sugallva, hogy sikeresebb tavaszi–nyári hadműveleteket remél – elsősorban a keleti fronton (1915. ápr. 4. 1.). De az újévet is jókedvű, harcra kész huszárokkal köszöntötte a vicclap, akik az egyik rajzon egy „BUÉK 1915” feliratú töltényt illesztettek az ágyúba, de megjelent a béke angyala is, aki azonban nem tudott leszállni, mivel mindenhol szuronyba ütközött, amit rögtön követett a halál ábrázolása a farsangi bál hegedűseként (1915. jan. 3. 5., 1915. jan. 10. 6–7.). Az időjós békához hasonlóan a „hadisiker” béka nem jó időt, hanem sikeres évet prognosztizált a keleti fronton, mert a béka már majdnem elérte a létrán azokat a fokokat, melyekre a Przemysl és a Lemberg feliratok kerültek. A propagandakép inkább a hadicélokot foglalta össze, mint sike-

⁸ A december elején elkezdett szerb ellentámadás azonban sikeres volt, december 9-én a Monarchia elrendelte a visszavonulást.

reket dokumentált, mivel az orosz hadsereg a kép megjelenésének időpontjára már betört Magyarország területére, Przemysl megtartása az osztrák-magyar hadseregnek nem sikerült, s Lemberget még 1914-ben foglalták el a cári erők. A teendőkön kívül az alkotók igyekeztek hangsúlyozni a német és az osztrák-magyar hadsereg küzdelmeket irányító szerepét – például a cirkusz hasonlatával. A két magabiztos porondmester, a német és az osztrák-magyar katona, akiket ugyan körbeveszik az állatok, de ezek rosszul tápláltak, s meghajolnak a két katona előtt, engedelmeskednek az erősebb fél akaratának (1915. febr. 14. 1., 1915. febr. 21. 5.).⁹ Éles kontraszt érzékelhető a rajzon a két tábor között, s nem csupán azért, mert az antant országokat animizálva, a központi hatalmakat pedig emberként jelenítették meg, hanem arányaikat illetően is. A behódoló állatok között láthatjuk az Orosz Birodalmat jelképező medvét, az angol oroszlánt, a szerb sertést és a gall kakast, míg a szerb disznó mellett álló, takarásban lévő állat talán a Montenegrót szimbolizáló kecske. A legközelebbi ábrázoláson már csak az orosz medve bukkant fel, ahogy az osztrák és a német seregek bekerítették (1915. márc. 21. 1.),¹⁰ ami ugyancsak inkább a tervek képi megfogalmazása mint a valóság, mivel az osztrák-magyar-német bekerítő hadműveletre a Monarchia keleti fronton bekövetkezett vereségeit követően került csak sor 1915. április végétől. A przemysli erőd feladását is igyekezett úgy interpretálni a rajzoló, hogy az ne tűnjön orosz hadisikernek: csupán az ördögi bőrbe bújtatott „ínség” tudta az orosz hadvezetés kezére játszani az erődöt (1915. márc. 21. 1., 1915. márc. 28. 1.). Ugyanabban a számban egy új szereplő is feltűnt a lap hasábjain, a harcias török katona, aki a brit-francia erőkkel szemben sikeresen védte a Dardanellákat. „Az angol-török box-mérkőzés” egyértelmű esélyese a török harcos, aki ereje teljében van, míg ellenfelének nemcsak a nyála csurog, hanem a fogai – hadihajók formájában – kihullnak az ütésektől (1915. márc. 28. 7.).¹¹

Nemcsak a keleti, de a nyugati fronton is megélnékültek az események a tavasz kezdetével, s „Az új francia offenzíva” kudarcán élcelődött a szerző, amikor torzrajzán Joseph Joffre francia tábornok egy rák hátán ül, előtte szögesdrót látható, de a kép üzenete szerint a francia erők taktikájukkal nem is fognak tudni előrefelé haladni. A német lövészárkokat ismétlődő francia támadások érték 1915 márciusában, a támadásokat Joffre március 20-án állította le, mivel óriási veszteségeket szenvedtek el az első champagne-i csatában. Ugyancsak Franciaországhoz kapcsolódik az a rajz is, melyen Marianne utcalányként áll a „Rue Entente” sarkán, s – nem túl vonzó nő képében – csábos pillantással és mozdulatokkal igyekszik az olasz férfit becsalogatni a házába, amit az angol nő és a japánokat megtestesítő majom figyel a háttérben. A karikatúra még akkor született, amikor Olaszország nem lépett hadba az antant oldalán, de már csak ennek deklarációját várta a nyilvánosság, mivel hónapokkal korábban eldőlt tényé vált, hogy az ország nem a központi hatalmakkal vállvetve – ahová szövetségesei tartoztak – fog küzdeni. Ennek ellenére a rajzoló még semlegességét is hirdették, mivel „A három semleges Gráciák” egyike Olaszország Görögországon és Románián kívül (1915. jan. 31. 1., 1915. ápr. 25. 9.).¹² Nemcsak Itália, de az Amerikai Egyesült Államok is 1915 áprilisában tűnt

⁹ A cirkusz a lealacsonyítás, a gúnyolódás hosszú múltra visszatekintő eszköze a politikai karikatúrákon.

¹⁰ Az országokat megtestesítő állatok – melyeknek csak egy része címerállat – a 19. század óta hasonló módon kerültek megjelenítésre, jól ismert jelképek voltak, melyekhez a szerkesztőknek nem kellett magyarázatot fűzni.

¹¹ A Török Birodalom még 1914 őszén megkapta az antant hadüzeneteit. Az ábrázolásmód azonban újdonság lehetett a magyar olvasóknak, mivel az Oszmán Birodalom korábban általában „Európa beteg ember”-eként gyenge katona képében kapott teret a vicclapokban. Lásd például: Tamás (2013: 48).

¹² Olaszország hadba lépése: 1915. máj. 23.

fel először „Wilson kucséber”-en keresztül (1915. ápr. 25. 5.).¹³ Az amerikai elnök ez évben nem gyakori szereplő, még egyszer bukkant fel lufi képében, mely dühében mindjárt kipukkad, s akinek mérgelődésén a magyar katona nevetett (1915. dec. 19. 3.), talán utalva arra, hogy bár Amerika nem tartozik a hadviselő felek közé, mégis komoly veszteségek érik.

A Borsszem Jankó osztrák-magyar sikernek csak az év őszén örülhetett, de addig is lelkesen propagálta szövetségesei sikeres erőfeszítéseit. A török alak óriási katonaként öröködik, s nem engedi bejutni a Dardanelláknál az apró antant hajókat, demonstrálva a Török Birodalom ellenállását az antant támadásaival szemben (1915. máj. 2. 1.). Az ellenfelek méretbeli különbsége, s az, hogy a Rodoszi-kolosszusra emlékeztető török katona lábai alatt kell behajóznia a brit hadihajóknak azt üzeni, hogy az antant győzelme szinte lehetetlen.

A hadba lépés után Olaszország gráciából cigányasszonnyá vált, akit egy fal mögül az uralkodó, „A Re Galantuomo unokája”, III. Viktor Emánuel les meg, ami nem éppen egy gentlemanhez illő cselekedet (1915. máj. 30. 1.).¹⁴ Itália jövőbeli szerepét sugallja, amikor az ismét feltűnő „antant-mulatóban” Olaszország új szolgálólányként dolgozik Anglia oldalán, amihez Franciaország és Oroszország – akik az ajtóból leskelődnek – csak asszisztál. Magyarázza ezt a jelenetet és az Olaszországnak Anglia által tett területi ígéretekre utal az a kép, mely az olasz csizmát ábrázolja, ahonnan az olasz katona átnyúl az Adria túloldalára, Dalmáciába. A magyar karikatúra azonban az akció sikertelenségét jósolja, mivel az osztrák-magyar katona rátapos az olasz kezére, s puskájával megüti a fejét, ami az Alpok vonalában, a későbbi isonzói csaták helyszínénél látható. Amikor az olasz előrenyomulás már megközelítette az Isonzó folyót, annak partján fürdönadrágban áll az uralkodó, akinek testarányait nagymértékben eltorzította a rajzoló. A király belelógatja egyik lábát a vízbe, de azt túl hidegnek véli és fintorogva kiemeli, ami nem Viktor Emánuel harcra termettségét, bátorságát mutatja az első isonzói összecsapás előestéjén (1915. máj. 30. 5., 1915. máj. 30. 9., 1915. jún. 20. 1.).¹⁵

Ha az olasz frontról a keleti felé fordítjuk tekintetünket, megfigyelhetjük, hogy Przemysl szűzként kapott teret, de ezt a lányt most nem elveszítette a Monarchia hadserege, hanem megöleli, visszahódította. A német katona pedig – a közös győzelmet ünnepeleendő – az orosz medve hátsójába rúg. A további keleti fronton bekövetkezett sikereket tette közzé az a rajz, melyet a nyári munkák, az aratás ihlette: a halál kaszájával áll a búzatábla – és a kép – közepén, s osztrák-magyar katonák takarítják be a termést. Hátuk mögött kékbe rendezett gabonát láthatunk feliratokkal (Stanislau, Przemysl, Lemberg), melyek mindegyike az orosz csapatoktól visszafoglalt város. A képen, annak ellenére, hogy közös diadalról volt szó, német katonák nem kaptak helyet (1915. jún. 6. 1., 1915. jún. 27. 1.).¹⁶ Osztrák-magyar–német győzelmet hirdet az a rajz is, melyen egy térkép pillantható meg a keleti frontról, s a német katona Varsónál, míg az osztrák-magyar Ivangorod mellett mosolyog, s innen integetnek egymásnak (1915. aug. 8. 1.). Csak a német katona az, aki a hatalmas Oroszországot hátsóján ismét megrúgja, s ettől az antant meginog. Az orosz akrobata fejére Luigi Cadorna, az olasz csapatok főparancsnoka egy cirkuszi majom képében mászik fel, két kezében pedig John Bullt és Marianne-t igyekszik megtartani az óriás (1915. júl. 4. 5.). Marianne balett táncosra emlékeztet,

¹³ Woodrow Wilson „béke csövet”, kukoricát és gépkocsikról szóló jegyzéket szállít Európába a feliratok szerint, de pálmaágakat és fegyvereket is láthatunk nála. A kucséber vándorkereskedő, aki általában déligyümölcsöt árul (*Pallas* 1894: 134).

¹⁴ A „Ré Galantuomo”, az „úri stílusú király” II. Viktor Emánuel, az első világháború alatt regnáló olasz uralkodó nagyapja volt.

¹⁵ Első isonzói csata, mely megállította az olasz előrenyomulást: 1915. jún. 23 – júl. 7.

¹⁶ Przemysl erődjét közös német–osztrák–magyar támadás során 1915. jún. 3-án foglalták vissza a központi hatalmak.

John Bull pedig bohócra. A lap nemcsak Olaszország hálátlannak beállított szerepén, hogy plusz teherként láttatják a rajzolók és alkalmatlan hadvezetésén gúnyolódni, hanem az antant alattomoságára is figyelmeztetnek egy másik karikatúrán: Olaszország egy álarcos hölgy után fut, de a „dicsőség” mögött, amit az antant kínál, csak a halál bújik meg (1915. máj. 16. 1.). Elsősorban Nagy-Britannia az, mely különösen rosszul bánik szövetségeseivel, például John Bull, amikor zsoldot fizet, az olasz figurának vonakodik pénzt adni, továbbá minden országot megtestesítő figura (olasz, orosz, belga, francia) sebesült, különböző testrészeit bekötötték, de a brit sértetlen. Hasonló az üzenete annak a gúnyrajznak is, melyen „John Bull trigája” halad előre, de a kocsija elé nem három lovat fogott be, hanem három férfit, egy franciát, egy orosz és egy olaszt (1915. aug. 29. 1., 1915. szept. 5. 1.). Nagy-Britannián kívül Oroszország „valódi arcát” is igyekszik megmutatni az alkotó, amikor a cár fejére egy átalakított koronát helyezett, amelyből egy koponya rajzolódik ki ismét utalva arra, hogy amerre Miklós cár jár, a halál is végig fog söpörni, akár bel-, akár külföldről legyen szó. Azt, hogy az emberélet értéktelen az orosz cár számára, s az alattvalók és a katonák csupán játékszerek, egy későbbi karikatúra is kifejezésre juttatja: II. Miklós már a cári hadsereg fővezéréként „szeret – nem szeret”-et játszik egy virággal, melynek szirmait emberi fejek díszítik. A cár elnyomó hatalmát illusztrálja az a kép, melyen az orosz foglyok jelentik ki, hogy „soha életünkben nem voltunk még ilyen *szabadok*” (kiemelés az eredetiben) (1915. okt. 3. 1., 1915. nov. 28. 7., 1915. dec. 12. 8.).

A lap megemlékezik a háború kitörésének egyéves évfordulójáról, amikor II. Miklós álmából felriad, mert Pax leszúrásáról, a béke megszűnéséről vizionált (1915. júl. 25. 1.).¹⁷ A „békecár” kudarcán kívül az antant nehézségeiről is értesülhetett az olvasó: az antanthatalmak koldusként járnak végig a balkáni házakat, s igyekeznek a „Románia” és a „Bulgária” feliratúakba bejutni, s az ott lakóktól pénzt kérni. A karikatúra ráirányítja a figyelmet az erőforrások drasztikus csökkenésére, s arra, hogy a központi hatalmakkal együtt küzdő, illetve semleges országokat akarnak a háborúba az antant oldalán bevonni, s így kívánják erőforrásaikat növelni, új frontot megnyitni a Monarchia erőinek háta mögött (1915. aug. 15. 1.). Bulgáriával mind az antant, mind pedig a központi hatalmak tárgyaltak, de a balkáni ország végül 1915 szeptemberében – a központi hatalmak galíciai sikereit és az antant kudarcát látva a Dardanelláknál – a központi hatalmak táborába csatlakozott. Ezt a változást ábrázolja az a karikatúra, melyen a szerbek körül záródó körhöz – az osztrák-magyar és a német erőkön kívül – a bolgár is csatlakozik (1915. okt. 17. 7.). Az új szövetséggel kibővülve októberben a központi hatalmak döntő győzelmet arattak Szerbiában, s november végére megszállták az országot, amit megelőlegezett az a rajz, mely szerint Péter királyt egy osztrák-magyar és egy német katona már a siralomházban őrzi (1915. szept. 26. 1.). Péter és a szerb királyi udvar nem került fogságba, el tudtak menekülni Albánián és az Adrián keresztül Korfu szigetére, de a győzelmet több propagandakép ünnepelte – elsősorban az ellenség degradálásán keresztül. „Az antant-hadikórházában” Marianne és Mrs. Bull ápolják a betegeket, nevezetesen Eleftherios Venizelos görög miniszterelnököt, Edward Grey brit külügyminisztert és Nyikolaj Nyikolajevicset, a Kaukázus alkirályát, Péter azonban már menthetetlen, ő meghalt, hiszen neki nem a feje fölött van a lázlapja, hanem a lábán egy cédula a nevével (1915. okt. 24. 3.).¹⁸ A Szerbia felett ara-

¹⁷ 1916-ban is megemlékeztek a háború kitöréséről, de a szereplők megváltoztak: a jelenet egy vendéglőben játszódik, ahol Pašić és Péter beszélgetnek, a pincér, a halál a háttérből figyeli őket (1916. júl. 30. 1.).

¹⁸ Az angol hadvezetés a központi hatalmak balkáni sikereivel párhuzamosan felhagyott hadműveleteivel Gallipolinál és evakuálta seregeit a Dradanelláktól. Nyikolaj Nyikolajevics 1915 augusztusáig az orosz hadsereg főparancsnoka volt, majd a дума nyomására – elégedetlenségét kifejezve – a cár Kaukázus alkirályának nevezte ki, amit Nyikolaj Nyikolajevics büntetésnek, száműzésnek tekintett. A karikatúrán egy ivóedényt tart a kezében Nyikolaj Nyikolajevics, melyre a „Kaukázus” felirat került.

tott diadalt méltatja az a jelenet is, mely már nem a kórházban, hanem „Az ántánt kávéházában” játszódik, ahol a szövetségesek megbeszélik, hogy Szerbia helyzete „borzasztó”. A megszállás eredményes előrehaladtával újabb és újabb hasonló üzenetet közvetítő képet publikáltak: osztrák-magyar katona söpri le Szerbia térképéről Pétert és Pašićot, illetve szemtanúi lehetünk egy gúnyos scénáriónak, melynek címe „Tragikum a szerb vizeken”-nek. A torzrajz az Unicum reklámplakátjára épült, de ezen Péter király úszik – az Unicum helyett – koronája után, ezért is a kép alcíme: „Eluszik a korona” (1915. okt. 31. 7., 1915. nov. 7. 1., 1915. nov. 7. 32.). Osztrák-magyar katona vágja le a szerb hétfejű sárkány fejét, azaz egy-egy katona fejét, s biztos abban, hogy felülkerekedik, ugyanis a következőket mondja a sárkánynak: „Most már holtbiztos, hogy nem nyól ki újra a fejetek.” (1915. nov. 21. 11.) Az osztrák-magyar katona erőből duzzad, lendületes, harcias mozdulattal nyúl a sárkány egy újabb feje felé, míg az állat – hozzá nem méltó módon – ijedten tekint rá. A visszavonulás nehézségeit is megjelenítette a lap – saját elképzelése szerint: Péter és kísérete vendégségbe érkeztek Nikolához, a montenegrói királyhoz, aki azzal fogadta őket, hogy „Ha jösztek: lesztek, ha hoztok: esztek!”. Péter azonban szinte csomag nélkül álldogál, így kilátásai nem túl biztatók ilyen vendégszeretet mellett, továbbá a rajz Montenegró szegénységén is élcelődik, a háttérben pedig osztrák-magyar, német és bolgár katonák fegyverben tűnnek fel. Egy némileg későbbi képen pedig „Szállítják a montenegrói hadikincstárat”, Nikola és kísérei – Péterhez hasonlóan – szinte semmit sem visznek magukkal, üres a kincstár, kimerültek az erőforrásaik (1915. nov. 28. 8., 1915. dec. 12. 9.). A montenegrói uralkodó gonosz Mikulásként is teret kapott azon a képen, melyen Pétert látjuk, amint szomorúan kiteszi a csizmáját és „nagy drukkba” várja, hogy mit kap a Mikulástól, azonban színre lép Nikola, s ellopja a lábbelit, és „fut vele egész Cettinjiég” (1915. dec. 5. 7.).

1916: „Hát ez az a híres Adria, ami után annyit vágyakoztunk?”

Nem csupán első világháborús, hanem jóval korábban megfogalmazott szerb hadicélokon gúnyolódik így az újév elején Borsszem Jankó, amikor az albán partokig eljutott menekülő szerb katona teszi fel a fenti kérdést, amire a válasz, hogy „Pffuj, hisz ez víz!” (1916. jan. 16. 3.). A szöveg a szerbek tudatlanságát sugallja, míg a kép egyrészt civilizátlanságukat demonstrálja – beleszökkennek és ürítenek a tengerbe – másrészt harcképtelenségüket, mivel cipőjük, ruhájuk tönkre ment a vonulás közben, s fegyverzetük is alig maradt.

Az új év elején e jeleneten kívül találunk még a korpuszban a karácsonyhoz kapcsolódó karikatúrát, mely szerint az orosz cárt a fenyőfa csak az elveszített Kárpátokra emlékezteti, kiderül a britekről, hogy nem vágnak hőstettek végrehajtására, mivel azok a nőtlen férfiak, akiknek be kellene vonulniuk, sebtében elkezdtek házasságot kötni. A kilátástalannak ítélt helyzetüket mutatja az a kép is, mely szerint a brit már haldoklik, s „a funerátorok”, az oroszok és a franciák már az ágyához viszik John Bullnak a koszorút. Más szerepben tűnik fel Nagy-Britannia, amikor John Bull „szigorú policeman”-ként visszatartja Viktor Emánuel és II. Miklóst attól, hogy meg merjék szólítani a mellettük sétáló kisasszonyt, Paxot, azaz az esetleges békekötés megakadályozójaként szerepeltetik. Az olasz front eseményeibe az év elején „Vízkereszt”-kor kapcsolódhatunk be, de a karikatúra természetesen nem Jézus megkeresztelését örökítette meg a Jordán folyóban, hanem osztrák-magyar katonák nyomják bele az olaszokat az Isonzóba, miután a Monarchia csapatai december elején a negyedik isonzóai csatában vissz-szaverték az olasz támadást (1916. jan. 2. 11.; 1916. jan. 2. 3., 1916. jan. 16. 1., 1916. febr. 13. 1., 1916. jan. 9. 8.).

Eközben láthatjuk, hogy a brit diplomácia minden erejével azon dolgozott, hogy a semleges Görögország minél előbb belépjen a háborúba, s az antant erőit átcsoportosíthassa a Balkánról nyugatra, ami azonban 1917-ig nem történt meg. Mégis a próbálkozást mutatja, amikor Marsot pillanthatjuk meg, amint panaszkodik az athéni ókori romokon ülve, hogy már két hó-

napja csak unatkozik, hiszen nem történik semmi, a görögök még nem csatlakoztak a hadviselőkhöz. Később a britek kegyetlenségét, kíméletlenségét ábrázolták: „Az angol udvarló” a görög nőt már félholtra verte, de az „még mindig nem akar szeretni”, még mindig nem akarja az ország feladni a semlegességét (1916. febr. 20. 1., 1916. febr. 27. 1.).

Az antant problémáival szemben a központi hatalmak erejét hirdeti az a karikatúra, mely szerint „A központi sündisznó” minden irányból megsebesíti az ellenséget: a szuronyokból megrajzolt állatot nem tudja megközelíteni sem az angol bulldog, sem az olasz macska, a francia kakas ugyan felé kukorékol, de eredményt mégsem ér el, az orosz medve pedig vérző orral, feltartott manccsal ül a sün mögött. A központi hatalmak erősebbek, még ha kevesebben vannak, akkor is legyőzhetetlenek, mert az ellenfeleik a közelükbe sem tudnak férkőzni, annak ellenére, hogy minden irányból támadnak. Ha pedig összeütközésre kerül sor, mint például a „Verdun” című képen, a német katona hősisen küzd a franciával, s diadalmaskodni is fog a rajz üzenete szerint, míg az antant országok képviselői a háttérben korábbi vereségeikről beszélgetnek. Herbert Kitchener és Cadorna említi meg a sikertelen gallipoli hadjáratot, azaz az antant csapatok evakuálását a térségből, mely 1916 januárjában fejeződött be, és Durazzo (Durrës) elvesztését, melyet az osztrák-magyar csapatok foglaltak el 1916 februárjában (1916. febr. 27. 9., 1916. márc. 5. 7.). A kép érdekessége, hogy a hadisikereket az ellenség sorolja fel, ami így még megalázóbb számára. A Verdun körüli küzdelmek kapcsán ismét tematizálták a karikaturisták, hogy Nagy-Britannia csak kihasználja a szövetségeseit s csupán látszategység létezik az antanton belül, melyet valójában John Bull kényszerít ki. Ezt kifejezésre juttatja az a karikatúra, melyen a gonosz-ravaszhívó győrral ábrázolt brit kötélén rángat picit bábokat, s fölényesen közli jelszavukat: „mindnyájan – egyért”. A bábuk nem mindegyike ismerhető fel, de biztosan azonosítható a japán majom, a francia, a görög, a montenegrói, a szerb és az olasz. John Bull tekintélyét ellenben rombolni törekszik az a kép, mely szerint gin és brandy közé bújt el a harcok elől, s csak a Zeppelinek támadásakor eszmélt fel, melyek megzavarták őt (1916. ápr. 2. 3., 1916. ápr. 9. 1.).¹⁹

A „Háborus testámentom. Az angol Biblia-Társulat engedélyével” című propagandakép összegzi a többfrontos háború állását: egy folyó partján olasz halott katonák fekszenek, a franciák már kisgyermekeket soroznak be, egy német katona pedig így szól a brithez: „Én vagyok a te urad istened, aki kivezet téged Egyiptomból.” (1916. márc. 5. 9.).²⁰ A német katona azonban nem megmenteni igyekszik népét, hanem a britet fülénél fogva vonszolja ki a piramisok árnyékából. Ugyancsak bibliai ihletésű karikatúrán „A business-evangelista”, Wilson elnök prédikál Dávidnak, a német sereg tengerészének és Góliátnak, a csúnya, eltorzított John

¹⁹ Verdun – a harcok elhúzódása következtében – később is torzrajzok tárgyát képezte. „Verdun ostroma” oly módon is teret kapott, hogy a német katona erőszakoskodik Verdunnel, egy hölgygel, John Bull pedig Franciaország kérésére sem lép közbe, nem siet szövetségese segítségére (1916. ápr. 16. 1.). Lásd még: 1916. márc. 26. 1. A német hadsereg már 1915 januárja óta intézett légitámadásokat Nagy-Britannia ellen, de ezek korábban nem ihlették meg a magyar rajzolókat.

²⁰ Az idézet a tízparancsolat majdnem szó szerinti változata (Mózes II. könyve 20:2). A további két képkocka tartalma még kevésbé biztosan magyarázható, mert a részletek rosszul láthatók: az egyikén Nikola montenegrói király tart az egyik kezében egy olyan pénzeszsákot, melyre font felirat került, illetve egy olyat, mely nem olvasható. A másik szerint egy – talán – anarchista dob bombát egy lovon elhaladó alak felé, s a képaláírás szerint „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré.” A kép azt sugallhatja, hogy a szorult helyzetben lévő Nikola esetleg az ellenségtől vagy semleges országoktól, akár spekulánsoktól is elfogad pénzt, míg a másik a cárnak „kíván” olyan halált, ami végzett a 19–20. században számos politikussal.

Bullnak (1916. márc. 12. 1.).²¹ A két fél szembeállítását többféle vizuális eszközzel is megtörtént: egyrészt a szép és a csúnya ősi ellentétével, másrészt a szerethetőbb Dávid és az óriási Góliát harcára való utalással, melyben Dávid kerekedik majd felül. Vallási ünnephez kapcsolódik az a gúnyrajz, mely szerint John Bull a Franciaországot szimbolizáló húsvéti bárány torkát vágja el, azaz nem csupán nem segít neki, de immár fel is áldozza (1916. ápr. 23. 1.).

Az amerikai elnök először – s nem utoljára – 1916 tavaszán tűnik fel Paxként, de a kép üzenete az, hogy ő hamis békeangyal, nem a békére törekszik, mivel glóriája és pálmaága is fegyverekből kirakott, töltényeken ül és pénzeszsákot szorongat a kezében (1916. ápr. 30. 1.).²² Wilson hiába igyekszik Paxként tündökölni, mégis ez az eddigi „legvörösebb május” a magyar művész szerint: német, török, osztrák-magyar katonák ölik halomra az ellenséget (1916. ápr. 30. 1.). Az első világháború folyamán nem csupán a hadi fotókon, de ekkor már a karikatúrákon is megjelentek a halott emberalakok, és nem csak a halál szimbolikus ábrázolása kaszásként, ami a korábbi háborúk ábrázolásmódját jellemezte. Mrs. John Bull a háborús halottakat (Írország, Szerbia, Belgium megtestesítőit) nézi, mint ahogy V. György brit király mellett az ír csatatéren csak holttesteket láthatunk (1916. máj. 7. 9., 1916. máj. 14. 9.). „A londoni bádogos”, Edward Grey brit miniszterelnök is kapcsolódik Írország megemlékezéséhez, mivel ő az „Írland” nevű hordót fedi be, de már ott sorakozik három befedett hordó: Szerbia, Belgium és Montenegró (1916. máj. 21. 1.).²³ Mindegyik kép a briteket, akik saját propagandájuk szerint a kismemzetek és a szabadság, függetlenség védelmezői, ellenkezőleg, a szabadság eltipróiként állítja be, illetve olyan nagyhatalomként, melyre nem érdemes a kismemzeteknek számítani, mert nem fognak hathatós segítséget kapni. Ugyanezt támasztja alá a szemlélőben az is, amikor az osztrák-magyar katona veri meg egy deresen az olaszt – ünnepelve a májusi előrenyomulás sikerét –, amit segítségnyújtás nélkül végignéz John Bull, Marianne és Miklós cár. Még ugyanebben a számban az „Aesopusi mese a telhetetlen kutyáról” című kép az olasz haditervekről mond ítéletet: a kutya a szájában egy „Trentino” feliratú húst tart, miközben az állat az Isonzó partján áll, s nézi önmagát a vízben (1916. máj. 28. 1., 1916. máj. 28. 9.). Aesopus meséje szerint a kutya, mivel azt hiszi, hogy a tükörképe egy másik állat, s neki nagyobb hús jutott, kiejti a szájából a húst, hogy megszerezze a nagyobbat, de így egyik sem lehetett az övé, amivel a kapzsiság veszélyeire intett az antik szerző és a karikatúra is: az olasz hadicélok túlzók, előrenyomulásukkal már meglévő területeiket is elveszíthetik.

Nem ókori fabula szereplője, de római mítoszokból ismert alak bukkan fel akkor is, amikor Neptunus, a vizek és tengerek istene kineveti John Bullt, aki egy elsüllyedő csatahajó roncsába kapaszkodik. A kép címe és a képaláírás szöges ellentétben áll a vizuális elemekkel. A címet („Rule Britannia!...”) egy angol hazafias dalból kölcsönözték, mely erősen kötődik a hadiflottához és Britannia nagyságát, tengeri harci potenciálját hirdeti. Neptunus provokációjára így válaszolt John Bull: „Mit röhög? Hát nem látja, hogy tönkremérem az egész német

²¹ Az Egyesült Államoknak mind az antant országaival, mind pedig a központi hatalmakkal volt gazdasági érdekeltsége, s ekkor, az elnökválasztás évében Amerika még elzárkózott a háborúba való beavatkozástól, a két fél közötti közvetítésre törekedett.

²² Azt a Mexikót, ahová az USA csapatai 1916 márciusától 1917 februárjáig többször is bevonultak, a Német Császárság nemcsak tanácsokkal látta el, de a felfegyverzésében is segített. Wilson még a béke – hamis – védelmezőjeként: 1916. jún. 4. 1. A rajz elkészítését motiválhatta Wilson május 27-i beszéde a béke szükségességéről, de az üzenete egészen más: Wilson, ha fenyegetés éri, utasát, azaz a békét dobná oda először a cápának. További utalás a mexikói konfliktusra: Wilson, mivel menetelés közben már nagyon izzad, kibékül inkább a közép-amerikai országgal (1916. júl. 9. 5.).

²³ Írországban 1916 áprilisában felkelés tört ki, az írek kikiáltották függetlenségüket abban a reményben, hogy az első világháborús események lefoglalják annyira a brit erőket, hogy nem tudják megfosztani őket függetlenségtől. A felkelést azonban gyorsan leverték, vezetőit kivégezték.

flottát!?” (1916. jún. 11. 1.). A karikatúra a jütlandi csata alkalmából készült, melyet mind a német, mind pedig a brit propaganda igyekezett győzelemként interpretálni. Mindkét tábor számos ellenséges csatahajót süllyesztett el, mégis a németek többet, ami okot adott arra, hogy győztesnek tekintsék magukat, a britek azonban – a jelentősen nagyobb veszteségek ellenére – úgy érveltek, hogy a német seregek sem érték el hadicéljukat, nem jutottak ki a világtengerekre. A Borsszem Jankó természetesen szövetségese diadalaként propagálta a tengeri csatát, s a „tengerek urá”-t igyekezett megszegényíteni rajzán. A nyár folyamán John Bull még egy egészen másik – de az eddig bemutatott képek alapján nem ismeretlen – szerepben is feltűnik, ő „Az ántánt földesura”, akit whisky és pénzeszsákok vesznek körül, egy indiai rabszolga legyezi pálmaággal, s míg ő kellemesen tölti az idejét, szövetségesei dolgoznak: egy francia és egy orosz katona aratja le a búzáját (1916. júl. 2. 1.).²⁴

Nyáron tehát ismét teret kaptak a keleti front eseménysorai is a lap hasábjain, miután Alekszej Bruszilov megindította offenzíváját – a nyugati frontot tehermentesítendő – az Osztrák–Magyar Monarchia ellen Galíciában. A „Bruszilov taktikája” című képen azt láthatjuk, amint az orosz parancsnok a holttestekből létesített hídon átkel a Prut folyón, azaz az orosz erők taktikája kimerült abban, hogy emberéletet nem kímélve, sok halottat hátrahagyva nyomulnak előre. Hasonló az üzenete annak a képnek, melyen orosz katonák küzdenek, és a Kárpátok fenyői sírok keresztjeire emlékeztetnek (1916. jún. 25. 1., 1916. júl. 23. 5.).²⁵ Az évszak másik fontos eseményére, a somme-i csatára is utal a lap például akkor, amikor egy nagy német katonai sisakot üt ököllel és fejjel a francia, John Bull öklei pedig véresek. A torz, vérző alakokhoz képest a német sisak biztosan áll, elmozdíthatatlan. Továbbá a vicclap gúnyolódik az olasz sikereken, akik a hatodik isonzói csatában – bár komoly áldozatok árán – de felszabadították Görz városát. A kép tanúsága szerint Viktor Emánuel egy teljesen lerombolt város előtt állva mondja, hogy „Ecco, fölszabadítottam!” (1916. aug. 6. 1., 1916. aug. 13. 9.), tehát erőfeszítéseinek nem sok értelme volt.

Az antant nem csupán a harcmezőkön járt sikerrel, hanem Románia hadba lépést is elértek, mellyel kapcsolatban az első karikatúra a románokhoz kapcsolódó 19. században is gyakran ábrázolt sztereotípiát, a civilizálatlanságot jelenítette meg. „A kultura” című kép sátorokban élő, pásztorkodó románokat ábrázol, akik gyermekei mezítelenek, mégis arra a kérdésekre, hogy mi halad el fölöttük, azt válaszolja az apa, hogy „Azok ott a barbárok, fiam.” Ezt a képzetet erősíthette a román eredetmítosz átalakított változata, mely szerint Ferdinánd román király és Ion Brătianu miniszterelnök egy vérengző fenevad, egy hiéna tejével táplálkozik (1916. szept. 3. 7., 1916. szept. 10. 1.). Azt, hogy a román hadba lépés Olaszországnak kedvezett – mivel a központi hatalmaknak erőiket még több fronton kellett mozgósítaniuk, s így bízhattak abban, hogy előrenyomulhatnak és kiszabadulhatnak az Isonzó fogságából –, több karikatúra is igyekezett szemléltetni: a „Par nobile fratrum” címűn például Viktor Emánuel megölelni készül Ferdinánd román királyt (1916. szept. 10. 7.).²⁶ A Borsszem Jankó jóslata szerint azonban nem sokáig lesz Románia hadviselő fél, mivel „Az oláh gebe”, az országot megtettesítő ló már ősszel kidől, ami miatt orosz szövetségese nem győz méltatlankodni (1916. szept. 24. 1.). Miután megérkeztek Romániába a német csapatok is Erich von Falkenhayn vezetésével, Erdélyben és Székelyföldön sikerült a központi hatalmaknak visszaverniük a támadást. Ezt tette közhírré az a rajz, melyen a halál egy mérleg két serpenyője között áll, s azt mondja a román királynak, hogy „Húzhatod már, Ferdinánd ... Odaát Falkenhaynt tették be ellensúlynak.” A mérleg serpenyőjébe egy pici, vézna alak kapaszkodik, s a serpenyőben ül Franciaország,

²⁴ A rajz az elhúzódó verduni küzdelmekre és az orosz offenzívára utal.

²⁵ Az offenzíváért annak ellenére, hogy Oroszország legsikeresebb első világháborús támadása volt, s a központi hatalmaknak óriási, pótolhatatlan veszteségeket okozott, az orosz sereg is súlyos árat fizetett.

²⁶ A Horatiustól származó idézet „nemes testvérpár”-t jelent.

Anglia, Olaszország és Oroszország, akinek a köpenye alá elbújt Albert belga király, Nikola és Péter. Ferdinánd lejárátását szolgálja, s nem túl hősiességére világít rá az a kép, mely szerint csapatai élén menekül. Bukarest elfoglalása után ő is csatlakozott a három vesztes királyhoz (1916. okt. 22. 1., 1916. nov. 5. 9., 1916. dec. 10. 1.).

1916 utolsó hónapjaiban a vicclap kommentálta a békekötésre tett erőfeszítéseket, a jegyzékváltásokat az antant és a központi hatalmak között, ahol a közvetítőszeret Wilson vállalta magára. November elején torz „koraszülött”-ként került megjelenítésre a béke, melyet Marianne tart a kezében egy befőttes üvegben, míg a hónap közepén már „A béke hóhérai” elevenednek meg a karikatúrán: John Bull és Raymond Poincaré francia miniszterelnök, illetve egy háttal álló alak a békére igyekeznek rászorítani a koporsója fedelét, mert úgy tűnik „Nagyon eleven ez a halott.” A központi hatalmak interpretációja szerint ezáltal az antant tette lehetlenné – túlzott követelése miatt – a békekötést, az ő hibájuk és felelősségük az is, ha a vérontás folytatódik (1916. nov. 5. 1., 1916. nov. 19. 1.).²⁷

1917: „Kergessétek el ezt a némbert!”

Az 1917. évi első negyedének meghatározó karikatúrái is még a békeajánlatokhoz és a békejegyzék-váltásokhoz kapcsolódnak az amerikai elnök főszereplésével, míg Európát kettősség jellemezte e tekintetben: egyrészt a fronton és a hátszágban – egyes politikai körökben Magyarországon is – felerősödött a pacifizmus 1916–1917 fordulójától, másrészt felerősödtek azok a hangok Nyugat-Európában, melyek a megsemmisítő győzelemig való küzdelem szükségességét hangsúlyozták. A torzrajzokon ez például úgy kapott teret, hogy Wilson tanárként jelent meg, de az antant országokat szimbolizáló gyerekek az óráján csak rosszkodnak, egy másik rajz szerint a katonáknak nemsokára már csak egy rossz álom lesz, hogy harcolniuk kell, Wilson „Az Európa-kávéházban” békét jelképező apró tárgyakat árul (például: Pax szobrát és a Bibliát) (1917. jan. 28. 1., 1917. jan. 14. 5., 1917. febr. 4. 1.). „Gyertyaszentelőkor” egy optimistább hangvételű kép látott napvilágot: Pax kijött a téli búvóhelyéről, s mivel rossz idő volt, kint is maradt. A néphit szerint, ha ekkor kijön a medve a barlangjából, és meglátja az árnyékát, mert süt a nap, akkor visszabújik, mert a tél még hosszú lesz. Ha azonban nem pillantja meg a sziluettjét, kint marad, mert ez már a tél utolsó próbálkozása, nem lesz sokáig rossz idő, azaz a jóslat szerint már nem tartanak sokáig a harcok, mert Pax nem húzódott vissza hófödte rejtékhelyére (1917. febr. 4. 5.). Wilson még egy orosz hátán ül Herkulesként, amint háború és béke között kell választania, egy harcos álarc mögött is a béke látható, de a békeközvetítés sikertelenségét dokumentálja, amikor Wilson elsétál Pax mellett, s közli: „Kergessétek el ezt a némbert! Nem tudom nézni – meghasad a szívem.” (1917. febr. 11. 8., 1917. márc. 25. 1., 1917. márc. 11. 1.).²⁸

²⁷ A békegalambot akarta lelőni John Bull (1916. dec. 17. 1.), illetve az antant államok mindegyike igyekszik lepuffantani a galambot (1916. dec. 31. 10.). Hozzá kell tennünk, a központi hatalmaknak sokkal inkább érdekében állt a romániai sikerek után a status quo alapján békét kötni, mint az antantnak, mivel az antant 1916. évi nagy erejű, összehangolt támadásai jobb kimenetellel kecsegtettek, mint amelyeket az 1916. évi békeajánlat tartalmazott.

²⁸ Herkules a görög Héraklész római megfelelője. Héraklész az istenek védelmezője, a hősi önfeláldozás jelképe. Héraklész próbatételei közül az első egy óriási oroszlán legyőzése volt, amely rettegésben tartotta a lakókat. Wilsonnak is elsősorban a brit (és a francia) ellenállást kellett volna „legyőznie” ahhoz, hogy 1917 év elején béke szülessen. Pax még egyszer lépett színre, a május 1-jei szám előtt, amikor egy munkás menti meg az életét (1917. ápr. 29. 3.), majd egy májusi számban Wilson indián bőrébe bújtatva, John Bull és Poincaré egy oszlophoz kötik ki a békét (1917. máj. 20. 9.), tehát ők a gyilkosai, az ellenségei.

A békekötés témaköréhez tartozik még az orosz különbéke lehetőségének felmerülése. Az orosz közvélemény háborúellenes volt az éhínség és a hátország nehezétségei, továbbá a győzelmek ellenére a Bruszilov-offenzíva nagyszámú áldozata miatt, így II. Miklós a szentpétervári zavargásokat követően öccsének, Mihail Alexandrovicsnak adta át a hatalmat, aki azonban lemondott a trónról. A cárizmus végén e rendszert értékeli az a karikatúra, mely szerint a cár trónja egy „hullahegyen” állt, ami 1917 márciusában már nagyon billeget (1917. márc. 18. 1.).²⁹ A cár lemondásához kapcsolódik az a gúnyrajz is, mely szerint a balkáni legyőzött uralkodók egy kávéházban mulatják idejüket, amikor Miklós megérkezik, s a koronája nem a fején, hanem egy zsákban lapul, de a balkáni királyok mégis nagy örömmel fogadják: „Hurrá, meg vagyunk mentve! Megjött a mi patrónusunk!” (1917. ápr. 1. 1.). Az antantnak sem az orosz különbéke, sem pedig a belpolitikai zűrzavar nem állt érdekében, mivel mindkettő gyengítette a szövetségesek erejét, s a keleti front megszűnése nagy teherként nehezedett volna a nyugati hadszíntereken harcolókra.

A későbbi számokban, a breszt-litovszki béketárgyalások előestéjén megpillanthatjuk „A fejetlen kolosszust”, azaz Ivánt, „a fejetlen csodagólem”-et, aki John Bull szerint „... folyton összevisszabeszél... békéről, fegyverszünetről” (1917. nov. 25. 1.). Ezt követően megtörtént „A béke kiaszabditása”, ugyanis két munkás a béke sírjáról letaszított egy nagy követ, melyen a „gyűlölet” felirat szerepel, s egy másik rajz tanúsága szerint Mars is haldoklik, orvosai – Viktor Emánuel, Wilson, John Bull, Marianne – körülötte állnak, s türelmetlenül várják az „amerikai injekció”-t. „Az észbekapott óriás”-t, egy fehér zászlót lengető orosz katonát, aki a fegyverét már letette, még próbálják „barátai”, akik az előző képen Mars doktorai voltak, visszaráncigálni a harctérre, de ez már sikertelen, hiszen az antantállamok nagyon picik, erőtlenekek az óriáshoz képest. Miután Szovjet-Oroszország megkötötte a fegyverszünetet a központi hatalmakkal, a békeangyal a keleti fronton a katonák feje felett látható, oltalmazza őket, míg a nyugati frontról menekül (1917. dec. 2. 8., 1917. dec. 9. 1., 1917. dec. 9. 3., 1917. dec. 30. 6–7.).

A karikatúrák természetesen reagáltak az év másik – s ma már tudjuk, a háború – sorsfordító eseményére is, az Egyesült Államok hadüzenetére: Wilson már belépett a ringbe, s dollárjeles bokszkesztyűjével harcba szállt, majd uszítóként bukkant fel (1917. ápr. 22. 3., 1917. máj. 20. 1.).³⁰ A háború egyre nagyobb kiterjedését illusztrálja az a rajz, melyen a Földet látjuk egy karddal átdöfve, s a földgömb vére csöpög (1917. ápr. 29. 9.).³¹ Az amerikai segítségen gúnyolódik, igyekszik azt kevésbé hatékonyan beállítani az a propagandakarikatúra, mely szerint „amerikai segítőcsapatok” helyett Wilson, „A nagy ígérő” csupán pénzt küld az angol és a francia kormánynak, bár tudjuk, az 1917 áprilisától meginduló amerikai hitelek is jelentősen javították az antant államok helyzetét, de az Egyesült Államok hadianyagot is szállított s megkezdte a csapatai áthajóztatását Európába. Amerikai egyenruhás katona először egy olyan karikatúrán jelent meg, melyen brit uniformisban látható a halál, aki nem engedi szabadulni az olasz és a francia katonát, s nyakon csípte az amerikaiat is. Az amerikai segítség indokoltságát, Nagy-Britannia erejének kimerülését tematizálta kép, melyen David Lloyd George brit miniszterelnök körül csak fej nélküli, csonkított emberek láthatók, de az ironikus képaláírás szerint az ország még „bírná a háborút” (1917. júl. 8. 11., 1917. júl. 15. 6., 1917. aug. 12. 7.).

²⁹ Az ideiglenes kormány 1917-ben még folytatta a küzdelmet az antant oldalán.

³⁰ Az USA hadüzenete Németországnak: 1917. ápr. 6.

³¹ A karikatúra érdekessége, hogy míg szinte minden kép kizárólag fekete-fehér, ezen piros színt is láthatunk. A vérvörös visszatér egy pünkösdi alkalmából készült képen is, melyen a harcok kegyetlenségét jelenítették meg. A kontrasztot a fehér színben megrajzolt béke képezi (1917. máj. 27. 1.). Az év tavaszától más változást is megfigyelhetünk a lap hasábjain: a cenzúra szigorodásával párhuzamosan egyre több üres hely tűnik fel a lapban „a cenzúra nem engedélyezte” felirattal (például: 1917. máj. 20. 7.).

Az antant nehézségeit még súlyosabbnak érzékeltették az osztrák-magyar sikerekről szóló képek: az Isonzónál az olasz katonák fejvesztve menekülnek, mint ahogy Viktor Emánuel is, s a hegyek mögül egy magyar katona arcát megformáló bajuszos hold világítja meg a csatamezőt. 1917 júniusában a tizedik isonzói csatát a Monarchia erői nyerték meg, de a tizenegyedik 1917 augusztus–szeptemberében leginkább csak nagy veszteségekkel járt mindkét oldalon: nem sikerült az előrenyomulás, de megállították az olasz támadást. Az olasz front 1917 októberi áttörését azonban már ünnepelhette a Monarchia és a német hadsereg: ekkor egy térkép alakú „olasz csizma” zsákot kötöz be, szorítja össze a nevető osztrák-magyar és német katona. A zsákban Viktor Emánuel feje látszódik, az ő nyaka körül is szorul a hurok, nemcsak a harctéren katonái körül. Az olasz uralkodón gúnyolódik a „Győző Manó az olasz seregek élére állt” című rajz is, melyen az apró királyt láthatjuk csapatai előtt futni, menekülni. A vicclap ismét tematizálta azt is, hogy – a központi hatalmak magatartásával ellentétben – az antant többi országa ismét nem segített szövetségeseinek: „A gyors segítség” című képen az olasz király a folyóban fuldoklik, miközben a parton John Bull kényelmesen pipázik, Wilson pedig a következőket mondja Viktor Emánuelnek: „Csak egy kis türelem, Felség! Poincaré most hazaszalad, megtanul úszni és rögtön ki fogja menteni.” (1917. aug. 26. 3., 1917. okt. 28. 9., 1917. nov. 4. 3., 1917. nov. 11. 1.).

Egészen új elemként jelent meg a Csehországot az élclapokban a 19. század közepe óta szimbolizáló Vencel, aki a szlovák megyék után „nyulkál”, azaz a cseh emigránsoknak a Monarchia felosztására irányuló terveire reagált elutasítóan az élclap (1917. júl. 22. 11.).³²

1918: „A pyrrhusi mérleg”

A háborús évfolyamok utolsó évének egyik legelső karikatúrája Wilson elnököt ábrázolja, aki mint „tröszt-próféta” jelenik meg, s Mózesből eltérően nem tíz, hanem tizennégy parancsolattal tart egy táblát a kezében, melynek meghirdetésére „az emberiség” így reagált: „Dobd el mind a tizennégyet és csak egyetlenegy hirdess: *Ne ölj!*” (1918. jan. 13. 1.).³³ Már nem az emberiség egyetemes békevágját, hanem Romániáét mutatja az a karikatúra, mely az „ántant-iskolában” játszódik, s a román diák jelentkezik, hogy ki akar menni az óráról. „A hajléktalan Béke” pedig Iván házában „hosszú bolyongás után végre menedéket talál”. A kép a breszt-litovszki békeszerződés megkötését követő számban látott napvilágot, így méltatta Borsszem Jankó a keleti front lezárulását (1918. febr. 24. 1., 1918. márc. 10. 1.).³⁴

A nyugati fronton azonban sikeres előrenyomulást ünnepelhetett a német hadsereg, melyre több karikatúra is reflektált. „A nagy vereség után” címűn Poincaré menekül, „A nagy viaskodás után” pedig a Franciaországot jelképező gall kakas és az angol bulldog látható sebesülten, vérezve, legyőzve (1918. márc. 31. 1., 1918. ápr. 7. 1.). A Borsszem Jankó diadalittasan már Párizs ostromát vizionálta, illetve azt, hogy az Eiffel-torony előtti térre bomba csapódik be, s az emberek elrohannak, a „Francia vigasz” pedig a frontvonalak németek általi áttörése lenne, míg Georges Celemnceau francia miniszterelnök a szakadék szélére vezette szövetségeseit (1918. márc. 31. 13., 1918. ápr. 14. 10., 1918. jún. 2. 11., 1918. máj. 12. 1.).

A tavaszi hadjárat kifulladásának időszakából már csak néhány karikatúra foglalkozik a harcokkal, például az egyik – nem először – azon gúnyolódik, hogy az antant erők sok nem

³² A cseh területi igények később is megjelenítésre kerültek: 1917. nov. 4. 7. Barátságatlan cseh kutya harap bele a magyar figurába: 1917. nov. 18. 7.

³³ Wilson tizennégy pontos békejavaslatát 1918. január 8-i elnöki beszédében ismertette.

³⁴ Romániával a központi hatalmak 1917 decemberében kötötték meg a fegyverszünetet, a bukaresti békét pedig 1918. máj. 7-én (az előzetes békét 1918. márc. 5-én).

európai embert is feláldoztak („A színes ántánt”), majd augusztusban, az antant utolsó, győzelemhez vezető támadásának megkezdése után vonja meg Wilson „A pyrrhusi mérleg”-et (1918. júl. 28. 1., 1918. aug. 11. 1.). Az amerikai elnök, aki ekkorra – John Bull helyett – az elsődleges ellenséggé vált a Borszem Jankó hasábjain, megjelenik még Minotaurusként: a bika testű, Wilson-fejű állat egy védtelen fiatal hölgyre, Európára támad, illetve halálként is tetszeleg (1918. aug. 18. 1., 1918. aug. 25. 1.).

A háború végének közeledtét, a békevágyat sugallja az „Elég volt!” című rajz, melyen a béke angyala lebeg. A Monarchia (várható) szétesését vetíti előre az az alkotás, melyen Hungária és Ausztria mint házások tűnnek fel, s Hungária megígéri, hogy nem fog újra férjhez menni. A kép címe „67”, melyen az osztrák–magyar kiegyezés évszáma gyászkeretbe került, egy korszak lezárult (1918. okt. 13. 1., 1918. okt. 13. 7.). A béke közeledtével „Apad a vér-özön”, s ennek jegyében a vöröslő képen egy faágon fehér galambot pillanthatunk meg. Megérkezik „A várva-várt Mikulás” is Wilson-krapusz képében, akinek a puttonyában azonban egy angyal is helyet kapott, ami reményre adhatott okot. Hasonló az üzenete annak a karikatúrának, melyen Wilson angyalként bukkan fel, immár a magyar szemszögből elfogadható békeszerződésbe vetett hitet szimbolizálva. A témához kapcsolódó utolsó gúnyrajzon Pax látható anyaként, apaként pedig Mars, az „1919” feliratú bölcsőben „Az újszülött”, a béke fekszik ártatlan csecsemőként (1918. okt. 20. 1., 1918. dec. 1. 1., 1918. dec. 22. 7., 1918. dec. 29. 1.).

Összegzés

A górcső alá vett háborús karikatúrák tanulságát úgy összegezhetjük, hogy Borszem Jankó – alkalmazkodva a cenzori gyakorlat által kialakított keretekhez – igen egyoldalúan, sematikusán „ismertette az eseményeket”: nem tájékoztathatott a veszteségekről és vereségekről, s a nehézségekről is csak a háború utolsó évében villantott fel életképeket (például: hadifogyók helyzete, éhezés, áruhiány a hátszországban). A negatív események bemutatása a morált nemcsak hátszországban, hanem a fronton is rontotta volna, már csupán azért is, mert a hazai sajtótermékek eljutottak a frontvonalak mögé is. Az ellenség esetében azonban felhívta a figyelmet az ott élők rossz körülményeire elhallgatva a hazai állapotokat.

Tárgyalta továbbá a győzelmeket, akár osztrák–magyar, akár német siker született, igyekezett diadalként interpretálni a sikertelen hadmozdulatokat. Az ellenség megjelenítése erősen leegyszerűsítő, lekicsinyítő, a degradálás vizuális eszközei azonban nem tekinthetők újszerűnek. A 19. század második fele óta közismert jelképeket és sztereotípiákat használtak az alkotók azért, hogy a Nagy Háborúról szóló karikatúráikon is megsemmisítsék az ellenséget. A sokszor állattá lealacsonyított ellenség mellett az óriási, erőtől duzzadó osztrák–magyar – és a legtöbb rajzon – német katonák kaptak teret, így biztosítva a szemlélőket a várható győzelemről, hogy kétségeiket eloszlassák, a háborús lelkesedés pedig ne csökkenjen.

Láthattuk, hogy számos visszatérő motívumot használtak a propagandakarikatúrákon (például az események ünnepekhez, munkákhoz való kötése, ókori, bibliai mondák, mítoszok átdolgozása), illetve mindegyik ellenséges ország megjelenítésekor felfedezhetünk olyan vonást, melyet a leginkább ábrázoltak. Olaszország és királyuk legjellemzőbb tulajdonsága a gyávaság, az orosz cáré a kegyetlenség, John Bull cserben hagyta a semleges kisnemzeteket és szövetségeseit is, Uncle Samhez a pénz és kétszínűsége köthető, míg Franciaországhoz Marianne túl kacér nőiessége. A gyorsan dekódolható, leegyszerűsítő sztereotípiák alkalmazása a sikeres propaganda egyik legfontosabb eszköze.³⁵ Második helyen a pejoratív, becsmérlő neveket

³⁵ A propaganda módszerek nyolc alapvető kategóriáját összeállította: Brown, Alexander C.: *Techniques of Persuasion: From Propaganda to Brainwashing*. Harmondsworth, 1963. 94. Idézi: Marquis (1978: 486).

említette a szerző, amire a magyar karikatúraanyagban kevés találunk példát – elsősorban a forrástípus következtében. A nyugat-európai karikatúrákat sokkal inkább jellemezte a barbár ellenség és a civilizált, humánus saját csoport szembeállítása (Tamás 2014a: 73–74), így több ilyen jellegű csoportnévvel is találkozhatunk, melyek negatív asszociációkat ébreszthettek a szemlélőkben (kannibálok, hunok stb.). A tények kiválogatása, elhallgatása azonban a Borsszem Jankó alkotóinak is alapvető technikája volt, a negyediként és ötödikként felsorolt módszerek, a rémhírterjesztés és a szlogenek alkalmazása ismét kevésbé jellemezték a magyar vicclap torzképeit. Az egyoldalú kijelentések közvetítése és a lehető legkevesebb, vagy akár egyetlen egy főellenség kiválasztása, aki mindenért okolható, igen jellemző a karikatúrákra is. A háború előrehaladtával a hadiszerecsse változásától, új hadviselő felektől és a frontvonalak aktivitásától függött, hogy melyik ország került az adott időpontban a legtöbbször a lap gúnyrajzaira, de általában elkülöníthető, hogy mely országot tekintették a „főellenségnek”. Ha kevés vagy csak egy ellenséget állítanak a rajzolók az olvasó fókuszába, a közönség talán jobban tud azonosulni azzal a céllal, hogy őt le kell győzni, s a bűnbakképzés mechanizmusai is jobban működnek, mintha több ellenségképet villantanának fel. Ennek ellenére találunk olyan ábrázolásokat is, ahol az ellenséges szövetség tűnik fel mint elsődleges ellenfél, de ezeken az alkotásokon a teljes saját csoportot állítják szembe a másikkal, az ellenséges csoporttal. A szerző utolsó elemként azt a kívánt hatást vetette fel, hogy a propagandaképeket látva, melyek azt sugallják, hogy sokan csatlakoztak egy mozgalomhoz (például: a hadsereghez), a szemlélő is ezt tegye, s mivel már sokan bekapcsolódtak, a győzelem is biztosnak tűnik a harcolók számára. A karikatúrákon kevésbé érhető tetten a mozgósítási szándék, ez alól kivételt képeznek például az élclapokban is megtalálható hadikölcsön plakátok, melyek a háttország anyagi erőfeszítéseit, ráfordítását kívánták növelni. E propagandatechnikák mellett megemlíthetjük még a képek sokszor egyszerű, érthető szimbólumhasználatát és a szöveges részek hétköznapi nyelvezetét, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy széles olvasóközönség értelmezhesse hasonló módon az alkotások üzeneteit.

A Borsszem Jankó propagandaképeinek elemzéséhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy az alkotók tudatában voltak annak, hogy e karikatúrák hatalmi eszközök, s később az élclap szerkesztője visszaemlékezésében arról írt, mennyire nem tartja őszinték ezeket a torzképeket (Molnár 1930: 6). E gúnyrajzok tehát kevésbé tükrözhatték a társadalom véleményét, mint a korábbi évfolyamokban publikált karikatúrák, inkább az első világháborús propagandagépezet működésének eredményéről adnak plasztikus lenyomatot.

Irodalom

- Demm, Eberhard (1993) Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History*, 1993/1. 163–192. <http://dx.doi.org/10.1177/002200949302800109>
- Galántai József (1988) *Az első világháború*. Budapest, Gondolat.
- Hadi beszédek* (1915) 11. füzet. Magyary Géza egyetemi tanárnak 1914. december 11-én tartott felolvasása. A békemozgalmak és a világháború. Budapest.
- Katona Anikó – Szarka Anita (2014) *Képpé formált háború. Az első világháború nemzetközi képes emlékei*. Budapest, Osiris.
- Keegan, John (2010) *Az első világháború*. Budapest, Európa.
- Koselleck, Reinhart (1997) *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. [ford.: Szabó Márton] Budapest, József Műhely.

- Koselleck, Reinhart (1998) Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (1998 szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, József Műhely. 12–23.
- Kunt Gergely (2011) Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon. *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*, 2011/12. 227–242.
- Lasswell, Harold D. (1971) *Propaganda Technique in World War I*. London, Cambridge.
- Marquis, Alice Goldfarb (1978) Words as Weapons. Propaganda in Britain and in Germany During the First World War. *Journal of Contemporary History*, 1978/3. 467–498.
<http://dx.doi.org/10.1177/002200947801300304>
- M. Kondor Viktória (1975) Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szerkezete. *Magyar Könyvszemle*, 1975/1. 75–82.
- Molnár Jenő (1930) *40 év – karikaturákban. Borsszem Jankó konferánsza*. Budapest.
- Mucsi Ferenc (1984) Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle*, 1984/1–2. 192–202.
- Pallas Nagy Lexikona* (1894) 8. köt. Budapest, Pallas.
- Pándi Lajos (1999) *Köztes-Európa, 1756–1997* (kronológia). Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Szabó Dániel (2009 szerk.) *Az első világháború*. Budapest, Osiris.
- Tamás Ágnes (2013) Torzrajzok a Balkán-háborúkról. *Létünk*, 2013/2. 42–62.
- Tamás Ágnes (2014a) Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése. *Aetas*, 2014/3. 59–77.
- Tamás Ágnes (2014b) *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, Kalligram.

SZERB ELLENSÉGKÉP MAGYARORSZÁGON AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT A SAJTÓ TÜKRÉBEN

Somogyi László

somogyil75@gmail.com

Absztrakt

1914. június 28-án Szarajevóban meggyilkolták Ferenc Ferdinánd trónörökösét és feleségét, Chotek Zsófiát. A korszakban megjelenő napi-és hetilapok már a merénylet előtt is bőségesen foglalkoztak a szerbekkel és Szerbiával, nem éppen pozitív értelemben. A merénylet után vette kezdetét az a hisztériával vegyített sajtókampány, amelynek feladata a szerb ellenségkép megalkotása, illetve kiteljesítése. A 20. századra a háború elengedhetetlen részévé vált a propaganda, amelynek egyik célja a háború igazolása, valamint az ellenségről való negatív kép festése. Ennek megfelelő jelentőséget kapott a sajtóban az ellenség iránti gyűlölet és megvetés felszítása. Az első világháború kitörését követően az újságok egyik legfontosabb célkitűzése a háborús felelősségnek a szerbekre való áthárítása volt. A sajtó részéről nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy meggyőzzék az olvasókat arról, hogy e nép a háború okozója, amely tetteivel hadüzenetre kényszerítette a Monarchiát. A szerbekről kialakított negatív kép elsősorban a sajtó háborús propagandát kiszolgáló igényeknek, illetve a háború kitörésekor jellemző tömeghisztéria igényeinek kielégítésére volt hivatott. Ebben a kontextusban a háborút vívó Monarchia egy, az európai kultúrkörön kívül eső, barbár néppel vívott egy – a korabeli sajtó tálatásában – igazságos háborút. A forrásokat tekintve azok az 1914-ben és 1915-ben megjelenő sajtóra épülnek, hiszen ekkor foglalkoztak a legintenzívebben szerbekkel, a róluk alkotott ellenségkép ekkor bontakozott ki igazán. Célom alapvetően nem az ellenségkép kialakításának menetével foglalkozni, hanem az 1914. és 1915. évre koncentrálni az eseményekből és a háborús hangulatból fakadó pszichózis, illetve az e hangulat változásainak érzékeltetése egy-egy cikk vizsgálatával.

Kulcsszavak

Ferenc Ferdinánd, hisztéria, sajtókampány, háborús felelősség, dehumanizálás, meggyőzés.

Bevezetés

Jelen tanulmány forrásaként a fellelhető szakirodalom mellett a sajtóban megjelent írások szolgálnak. A sajtón belül is a könnyebb elérhetőség miatt elsősorban az országosan megjelenő lapok közül a *Vasárnapi Újság* című közéleti lap, a *Pesti Napló* (politikai napilap), a *Buda-pesti Napló* és *Az Újság*, valamint a populárisabb (bulvár) sajtótermékek közül a *Friss Újság* vonatkozó számait vizsgáltam, illetve néhány, a vidéki (Pest megyei) lapok által közölt cikkekre támaszkodtam, amelyek többé-kevésbé hűen tükrözik az országosan elterjedt szerb ellenség-képet.

Dolgozatomban nagyon röviden vázolom az Osztrák-Magyar Monarchia vezető köreinek Szerbiához való viszonyát, érintőlegesen a magyarországi szerbek helyzetét. A munka második részének célja a szerb-ellenségkép bemutatása a korabeli sajtón keresztül.

Előzmények

A magyar politikai körök már a 20. század elején eljátszottak a „birodalmi balkanizmus” gondolatával. Ezek közül kettőt érdemes megemlíteni, elsőként Hoitsy Pál koncepcióját, aki azt 1902-ben megjelent könyvében fejtette ki: „[...] bizonyos, hogy a magyar nemzet akarát valamilyen formába rá fogjuk erőszakolni a szerb népre és a szerb kormányra. [...] [Utóbbi] annál könnyebben megtörténhetik, ...mert a szerb nép legújabb története a felől tesz tanúságot, hogy nincsenek meg benne azok a kvalitások, a melyek önálló nemzeti lét fenntartásához szükségesek.” (idézi: Dupcsik 2005: 90)

A másik, e gondolat büvkörében élt szerző, Cséry Lajos, 1915-ben egyenesen Szerbia gyarmatosítását javasolta. Tervét azzal magyarázta, hogy a magyarok mindig megvédték a szerbeket, akiket hálátlanoknak mutat be, mert a szerbek „mindig ellenségeinkkel szövöztek”, és magyar földek megszerzését áhították. (Dupcsik 2005: 91–92)

Ami Szerbiát illeti, vezető körei 1903-ban szakítottak a Habsburg-orientációval és egy merénylet után a nagyobb önállóságot ígérő, orosz orientációs politikát folytató Karadorđević-dinasztiát ültették a trónra. A kormányzás ezzel a Szerb Radikális Párt kezébe került. Mind Bécsben, mind Budapesten az újságok a szerb nacionalizmust pánszlávizmusként minősítették, pedig a pánszláv veszély ekkorra már nem volt releváns Oroszország meggyengülése miatt. (Galántai 1974: 51) Az osztrák-magyar vezetők körében a Balkán-háborúk idején külpolitikai vonatkozásban elsősorban a szerb kérdés megoldásának módjában újultak ki a már meglévő ellentétek. Egységesek voltak abban, hogy Szerbiát előbb-utóbb le kell törni, de ezt követő szerb kérdés megoldására nézve ellentétek merültek fel. Ferenc Ferdinánd trónörökös és más osztrák vezetők – pl. Conrad von Hotzendorf vezérkari főnök – Szerbia bekebelezését kívánták. A magyar vezetők körében viszont elleneztek, tovább délszláv tömegeket vonjanak a Monarchia államkeretébe. Úgy vélték, a szláv elem gyarapodásával egyre nehezebbé válik az osztrák-magyar dualizmus rendszerének fenntartása, s így a szláv területek növekedésével veszélyesen közel kerülhet egy trialista átalakítás. (Galántai 1974: 92) Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a Balkán feszült helyzete ugyan nyugtalanságot keltett a Monarchia délszláv népei körében, annak szétzúzása csak egy szűk, elsősorban értelmiségi réteg esetében volt releváns. A többség, a nagy tömeg továbbra is hű maradt az államhoz és a dinasztiához. (Diószegi-Harsányi-Krausz-Németh 1999: 57)

A magyarországi nemzetiségek a világháború kitörésekor lényegesen előbbre tartottak nemzeti fejlődésükben nemcsak a kiegyezés idejéhez, de a századfordulóhoz képest is. Viszonylag jelentős középpolgári réteg alakult ki, és ez lett a korábbi értelmiségi réteg helyett a mozgalom vezető rétege. (Galántai 1974: 135) Hivatalos vezetők a háború kitöréséig a területi autonómia kivívására összpontosítottak. A háború alatt térnek át fokozatosan tértek át a magyar államtól való elszakadás politikájára. Ennek az iránynak a rejtett tendenciája már korábban tetten érhető, de a háború előtt nyíltan csak a szerb lakosság köreiben mutatkozott a Balkán-háborúk idején. (Galántai 1974: 136)

A világháború kitörése idején Magyarországot feszült nemzetiségi viszonyok jellemezték, ráadásul a háború következtében a nem magyar anyanyelvűek tulajdonképpen potenciális belső ellenségekké váltak. A Monarchián belüli jogállás megváltoztatását, illetve a függetlenséget megcélzó nemzetiségi mozgalmak, valamint az ellenféllel kapcsolatos rokonszenv mind gyánúra és félelemre adtak okot. Ezt a szempontot természetesen a kormány is fontosnak tartotta, így a háború kapcsán az ellenséges elemek kiszűrésére irányuló figyelem fokozottabbá vált,

amivel együtt a nemzetiségek ellenőrzése is erősödött. Az ellenük irányuló intézkedések eleinte csak a déli és a keleti határ menti területekre vonatkoztak, de 1914. augusztus 1-jétől az egész országra kiterjesztették ezeket a rendelkezéseket. Egy sor korlátozó és egyéb restriktív intézkedést hoztak, amelyek érintették a sajtó, illetve a nemzetiségi pártok működését. E mellett bevezették a statáriumot, lehetővé tették a csendőrség bevetését a városokban, szűkítették az egyesületi és a gyülekezési jogot, betiltották a nemzetiségi kiadványokat, valamint széles körben alkalmazták az internálást. A különféle egyesültek és a társaságok szintén a hatóság szigorú ellenőrzése alá kerültek, de megnyirbálták az országon belüli utazás és a lakhelyváltogatás szabadságát is. (Róczei 2011)

A nemzetiségek, így a szerbek megfigyelése természetesen már a háborút megelőzően megkezdődött. A készenlét megalapozott volt, hiszen például a Balkán-háborúk idején a magyarországi szerbek egyértelműen kinyilvánították anyanemzetük iránti rokonszenvüket: gyűjtéseket rendeztek, és sokan átszöktek önkéntesnek a szláv hadseregbe. Így például Szentendre rendőrkapitánya 1912 decemberében a körükben uralkodó magyarelles hangulatról adott hírt, jelentése szerint a városi szlávok azt hangoztatták, hogy háború esetén majd megmutatják, hogy ők szerbek, és „a testvéreikhez pártolnak át.” (Róczei 2011)

A nemzetiségek az első világháború alatt

A háború kitörésekor érhető módon nem egyformán kezelték a nemzetiségeket, magatartásuktól és a kormány céljaitól függően eltérő bánásmódban részesültek. Mivel a szerbek egyértelmű szimpátiával viseltettek az ellenséges Szerbia iránt, szinte terrorisztikus eszközöket alkalmaztak velük szemben.

A szerbeken kívül más nemzetiségekkel tulajdonképpen csak kémkedési ügyek kapcsán találkozhatunk. A háborús lázban égő lakosság a források tanúsága szerint óriási lelkesedéssel vett részt a kémek felkutatásában, leleplezésében, ebből kifolyólag, a legképtelenebb indokból történtek feljelentések. (Róczei 2011)

Maguk a szerbek is hozzájárultak ahhoz, hogy gyanakvással tekintsenek rájuk. Erre példa az alábbi jelentés:

„A szerb királyság külpolitikai viszonyai erősen megnövelték a Pancsova és környékbeli lakosság nemzeti önértékét. A város szerb lakossága[...]az intelligenciájával és sajtóval az élén egyetlen cél következetes szolgálatában áll, és ez az: ápolni a nemzeti önértékét, a szerb királyságban élő fajtestvérekhez való tartozás tudatát[...]A város szerb intelligenciája, mely eddig a város hazafias polgárságával társadalmilag érintkezett, teljesen visszavonult, elzárkózott és követi példáját a köznép is.”¹

A közelmúltban megjelent szakirodalom viszonylag egyöntetűen ítéli meg a szerbek háborúhoz való viszonyát a kezdeti időben. E kérdést Romsics Ignác vizsgálta egy 2010-ben megjelent első világháborús munkában. Ebben Romsics a hazai szerbek hozzáállását ambivalensnek és tartózkodónak jellemezte. (Romsics 2010: 120) Mások szerint a munkaszolgálatra vagy fegyveres szolgálatra behívott szerb férfiak is a tömegpszichózis hatása alá kerültek és teljesítették állampolgári kötelességüket. (Hajdú – Pollmann 2014: 77) Andrássy Gyula visszaemlékezésében azt írta: „A háború első idejében a nemzetiségi ellentétek enyhülni látszottak, lassan azonban azok is élesebbé váltak [...]. Nehéz megpróbáltatás elé állította az államhoz

¹ Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914–1918. Összeállította: Iványi Emma Magyar Országos Levéltár Forráskiadványok II. Budapest, 1960. 86–87. o.

való hűséget, hogy sok nemzetiség vérrokona ellen tartozott harcolni [...]. A nemzetiségek zöme jól verekedett, hűen teljesítette állampolgári kötelességét”²

A magyarok hozzáállása a szerbekhez a sajtó tükrében

A korabeli élclapok karikatúrái sajátos lenyomatát adják nemcsak a szerbokről, de a magyarországi kisebbségekről alkotott többségi sztereotípiáknak is. Gyakori vizuális megoldás volt, hogy a nemzetiségeket, illetve a balkáni népeket rakoncátlan, rossz gyerekeként ábrázolták. A gyermekmetaforát ebben az időben gyakran alkalmazták az elmaradott népekre. Velük szemben Magyarország mindig délceg legény vagy okos felnőtt képben jelenik meg. (Dupcsik 2005: 65–66)

A világháború kitörése után a kormány annak is tudatában volt, hogy a nemzetiségek ellenőrzése nem vonhat maga után rosszindulatot, hiszen a velük való bánásmód rendkívüli fontossággal bírt azért, hogy a kiélezett helyzetben hűek maradjanak Magyarországhoz. A belügyminiszter a háborús feladatokról szóló levelében „különös nyomatékkal” hívta fel a törvényhatóságok vezetőinek figyelmét a nem magyar nyelvű lakossághoz fűződő viszonyra. Kérte, hogy a magyar lakosság és a hatóságok ne viseltesenek velük szemben ellenségesen, illetve ne félemlítsék meg őket. Lényegesnek tartotta a velük való rendszeres kapcsolattartást, hogy ily módon kivívják a nem magyar anyanyelvűek rokonszenvét és bizalmát. Mindez azonban együtt járt a magyarság vezető szerepének kidomborításával. „*Most kell a magyarságnak minden vonatkozásban megmutatnia, hogy valóban uralkodó faj, amely kormányozni, imponálni és vaserőt gyakorolni tud*” – írta a belügyminiszter.

A „magyarosodási” elvárások arra utalnak, hogy a magyar és nem magyar anyanyelvűek közötti konfliktus nem csak a háborús viszonyokban gyökerezett, hiszen pusztán az anyanyelv használata, a hagyományokhoz való ragaszkodás is okot szolgáltatott a gyűlölködésre. A *Szentendre és Vidéke* című újság például értetlenül és keserűen állt az előtt, hogy a városi szerbek az anyanyelvüket használják. Ezt „agresszív fellépés”-ként értékelték, amely „könnyen elszakíthatja a mi türelmünknek is hosszú fonalát”. Úgy érezték, hogy a szerbek két évszázadig nyugodtan, nyelvükben, vallásukban, szokásaikban nem háborgatva élhettek Szentendrén. Hangsúlyozzák, hogy ha viselkedésüket nem változtatják meg, akkor a magyarok erre agresszív fellépéssel fognak reagálni.

Sarkalatos pontot képzett a sajtóban az ellenség iránti gyűlölet és megvetés felszítása. (Róczei 2012: 124) Az egyik legfontosabb célkitűzés a háborús felelősségnek a szerbekre való áthárítása volt. A sajtó részéről nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy meggyőzzék az olvasókat arról, hogy a szláv nép a háború okozója, amely tevékenységével végül hadüzenetre kényszerítette Ferenc Józsefet. A lapok gondolatvilágában az uralkodóra ható kényszerítő tényezők közé tartozott többek között, hogy a szerbek miatt a magyarságnak már régóta folyamatosan készenlétbe kellett állnia, hogy az ország területi épsége ellen izgatnak, valamint állandóan gúnyolják a magyarokat a világ előtt.

A sajtóban igen változatosan szidták őket, valószínűleg azért, hogy tudatosítsák az olvasókban, a szerbek nemcsak cselekedeteik, hanem jellemük miatt is megérdemlik büntetésüket. A *Szentendre és Vidéke* „királygyilkosságra bujtogató fekete nációnak”, „félévesztett gyűlölségtől tajtékozó embersöpredéknek” tartotta a szerbeket, s a lapban kijelentették, hogy utálattal és megvetéssel sújtják „azokat, akik minden emberi érzésből kivetkőzve, királygyilkosokat nevelnek.” (Róczei 2012: 125) Más lapokban is éles kirohanásokat intéztek a szerbek ellen: „*Ez nem nemes ellenség. Ez egyszerűen egy gyalázatos banda*”; *egy gyilkosságban*

² Andrássy Gyula gróf: *Diplomácia és világháború*. Budapest, 1990 (második kiadás). Közli: Hajdú-Pollmann, 2014. 77. o.

kéjelgő félvad nép; a szerb név [...] a gyűlölet és undor fogalmává lett.” Már nevük említésére is undort, irtózatot és megvetést érez minden magyar, mivel Sándor szerb király, illetve Ferdinánd és Zsófia meggyilkolása kapcsán *„ez a náció állandóan és következetesen olyan mérvben, olyan hitvány lélekben s jellemben mutatkozott, aminél feketébbet, undokabbat képzelni sem lehet.”* (Röczei 2012: 125)

Több helyen taglalták a szlávoknak a háborúban elkövetett rémtetteit is, továbbá azt, hogy a szerbek a hadviselés legelemibb szabályait sem veszik figyelembe. Fehér lobogót tűznek ki, ennek ellenére mégis támadást kezdeményeznek, rálőnek a betegszállítókra, elevenen megnyúztak egy elfogott zászlóst.

A lapok álláspontja szerint a szerbek tulajdonképpen alacsonyabb rendűnek, sőt nem emberi fajnak minősültek. A szerbek dehumanizálásának jelensége fejeződött ki abban a cikkben, amelyben egy bizonyos Welbertnek, egy néhai német humanista professzor gondolatait közölték. Ez az állítólagos tudós a bonctan, a koponyatan és egyéb segédtudományok felhasználásával bebizonyította, hogy a *„szlávok a jelen emberiség ősmajmai”*, akikben még csak ezután alakul ki az emberi vonás, valamint kutatásai révén *„megmutatta, hogy a szlávok test-koponyaalkatában mennyire uralkodó a csimpánz-és gorillatípus”*. Welbert összeállította azokat a tulajdonságokat, amelyek szerinte a majomi jellemvonásokhoz kötődnek. Ezek a vadság, a kapzsiság, a rendszertelen és céltalan mohóság, kézség arra, hogy embert utánozva magukat embernek adják ki stb., szóval *„megtalálta a szlávásban mindazt, amit akár a természettudós, akár a laikus élesszemű figyelő az embermajmok körül tapasztalhat.”* (Röczei 2012: 126)

A szerb politikai célokról és mentalitásról tesz említést egy katonatiszt, aki sok időt töltött Boszniában, és volt ideje kiismerni az ottani viszonyokat. Az ő meglátása szerint a szerb politika sunyi, alattomos, még balkáni viszonylatban is: *„[...] a szerbek politikai végcélja a forradalmi mozgalmak szítása volt [...]. Elnyomták a mohamedánokat, akik nyíltszívűségben valóságos gentlemanek a szerbek mellett.”*³

Még a háború kitörése előtt közvetlenül született az az írás, amelyben Karadorđević Sándor szerb trónörökösön élcelődtek. A trónörökös egy orosz nagyherceg-kisasszonyt szeretett volna feleségül venni. A sajtó már a trónörököst is csak Sasának nevezi bizalmasan hangon, és értetlenségét fejezi ki amiatt, hogy egy ilyen balkáni jöttment honnan veszi a bátorságot egy ilyen rangú házassághoz. A szerb trónörökös még rangjához méltó lakhelyet sem tudott volna biztosítani egy orosz arisztokrata lányának. Ugyanis Sasa lakhelye egy *„[...] belgrádi konak*⁴, *amely olyan egyébként, mint egy közepes francia kúria... ”*⁵

Az egész cikk hangvétele a továbbiakban rendkívül gúnyos, a trónörököst például Sándorkának nevezi, és betegségén is csúfolódik (Sándor tífuszban szenvedett, de felgyógyult). A regnáló szerb királyt, Pétert⁶ pipogya, szerencsétlen embernek állítja be, aki helyett a nem különben szerencsétlen Sasa kormányoz. Sándor trónörökös külsejét sem kímélve megjegyzi, hogy *„ez a köpcös ki fekete ember [...] külsejétől pénzintézeti tisztviselő lehetne Pesten...”*⁷ Végül feleségkeresési javaslatot is ad a trónörökösnek: egy mérnök özvegyét kellene elvennie, utalva a két Balkán-háborúban meghalt sok mérnökre.

³ *Pesti Napló* 1914. július 5. 2. o.

⁴ A szerb királyok palotája Belgrádban. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Szerkesztette: Bakos Ferenc. Budapest, 1989. 445. o.

⁵ Melléklet a *Pesti Napló* 1914. június 28-i 150. számához. 33. o.

⁶ Petar Karadorđević herceg. I. Péter néven király 1903–1914/21.

⁷ Melléklet a *Pesti Napló* 1914. június 28-i 150. számához. 33. o.

A Habsburg trónörökös és felesége ellen elkövetett merénylet után a magyar sajtó a szerb hivatalos álláspontot vette célba. A szerb kormány természetesen elhatárolódott a gyilkosoktól, és szigorú nyomozást ígért az ügyben, valamint együttműködéséről biztosította a Monarchia illetékeseit. A szerb sajtóban megjelentek más hangú írások is, a *Pesti Napló* erre így reagált: „A szerb kormány kétszínű: egyrészt mosakszik és gyászol, enyhít, másrészt viszont izgat, bujtogat, lázít.”

A „nem hivatalos” Szerbia a hivatalos állásponttal szemben azt állította, a gyilkosságot vizsgálni érkező detektívekkel kapcsolatban, hogy „oszátrák hivatalnokok és katonák Szerbiában csak egy fogadtatásra találhatnak, szuronyokra.”⁸ A cikk azt sugallja, hogy a felszín alatt a szerbek valójában örültek a gyilkosságnak és alapvetően meglévő Monarchia-ellenességet ezzel nyíltan vállalták.

Más sajtóorgánumok is egyértelműen képmutatással vádolták mind a szerb kormányt, mind a sajtót. *Az Újság* véleménye csaknem megegyezik az előbbivel: „Hivatalosan korrektek, de hivatalon kívül komiszkodnak. A balkáni sajtó komiszkodik, izgat, lázít, fenyeget és összeesküszik.”⁹ Tehát a szerb sajtóban igazoltnak és elfogadhatónak akarták beállítani a merényletet; a szerb sajtó kezdett gyűlölet kampányba, mert a Monarchia rendszerét zsarnok-rendszerként akarta láttatni, a gyilkosokat pedig felmenti bűnük alól.¹⁰

Ugyanez a sajtóorgánum a merénylet után együttérzését és az együttműködési készségét kifejező Nikola Pašić szerb miniszterelnökkel kapcsolatban ütött meg kritikus hangot. A cikk írójának alap gondolata itt is a szerbekre jellemző ravaszkodás, illetve tettetés: „Pasics úr, amit mond: mosakodás, ahogyan mondja: befeketés és dühtől remegés. [...] Borzasztóan felháborodik a mi sajtónk hangján, az övét pedig azzal menti, hogy lekicsinyli. S csupa baráti ajánlkozás közepette voltaképpen igen híven fejezi ki népe hangulatát, mely csupa epe és méreg ellenünk.”¹¹

A *Friss Újság* is átvette a szerb kormányt támadó álláspontot és radikális hangnemben vette támadás alá nemcsak a szerb kormányt hanem az egész szerb népet: „Ez a hivatalos Szerbia tette, hogy a háborús veszedelem permanens lett nálunk, hogy e miatt nem mer mozdulni semmi vállalkozás, hogy emiatt nincs munka, nincs kereset. Ez a lábunk alatt hemzsgő féreg teszi bizonytalanná húsz millió magyar és harminc millió oszátrák egzisztenciáját. Mindez érthetővé és természetessé teszi, hogy Magyarország és Ausztria népeiben a vágyat, hogy rátaposson erre a darázsolyra.”¹² A cikk írója gyakorlatilag a szerbek nyakába varrja ötven millió ember minden baját, a szerbek azok, akik lehetetlenné teszik a Monarchia virágzását. A szövegben megfigyelhető a már említett dehonasztáló elem is, amikor a szerbeket hemzsgő férgekhez hasonlítja.

A sajtóról általában elmondható, hogy az ellenségkép kialakítása során a legkedvezőbb hangon szóltak a Monarchia Szerbiával szembeni politikájáról. Cikkeikben a nagy szomszéd mindig türelmes volt az apró szomszédval, sőt, a merényletet követő diplomáciai válság alatt is „békétűrő, méltányos, jóindulatú” magatartást tanúsított. A Monarchia ugyanakkor határozott erőt mutat a szerbek fondorlataival szemben: „[A Monarchia] el fogja érni, hogy a magyart békében hagyják. Hogy holmi férges, rongy martalóhad ne merészkedjen többé [...] a mienk után nyúlni.”¹³

⁸ *Pesti Napló*, 1914. július 7. A kétszínű Szerbia.

⁹ *Az Újság*. 1914. július 1. És most?

¹⁰ *Az Újság*. 1914. július 8.

¹¹ *Az Újság*. 1914. július 21.

¹² *Friss Újság*. 1914. július 2. Világszerte Belgrádot vádolják. Princip rávall a bujtogatókra.

¹³ *Friss Újság*. 1914. júl. 26. Vezércikk.

A hadüzenet átadásakor, illetve a hadiállapot deklarálásakor a nemzeti felbuzdulás és a reváns vétel lehetőségétől megszédült sajtó tovább gyártotta lenéző hangnemben készített cikkeit. "*Köhög a bolha*"¹⁴ – jellemezte a szerb hadüzenetet Németországnak az egyik lap.

Az országos lapok közül a *Vasárnapi Újságban* 1914-ben publikált, a hadifoglyokról közölt írásban szintén megjelenik a szerbeket lealacsonyító kép. A tárcza alapvetően arról szól, hogyan kell bánni a fogságba esettekkel, sajnálkozik azon, milyen szomorú dolog is éveket távol tölteni az otthontól fogolyként. A hadifoglyok természetesen megérdemlik a jó ellátást, a humánus bánásmódot. A civilizált nemzetek ezeknek az elvárásoknak megfelelnek, de egy olyan nemzet, amelyik népének „*legfőbb munkatevékenysége a kecskeörzés és a sertésmakkoltatás*”, kívül esik ezen a körön.¹⁵ A szerző így ír erről: „*A hadifoglyokkal emberségesen kell bánni: ez nemcsak erkölcs és humanizmus, hanem tételes szerződéseknél és törvényeknek is parancsa. Tudjuk, hogy például Szerbiát se az egyik, se a másik nem köti. Se erkölcs, se szerződés, se tisztesség, se paragrafus. De Szerbia viszont soha nem vindikálta magának se azt a szerepet, se azt a rangot, hogy a kultúra, a tisztesség és az emberség példaadó mesterének tiszteltessék.*”¹⁶

Az idézetből kitűnik, hogy a szerbek nem férnek bele az emberiség egyetemes halmozatába, hiszen ők nincsenek azon a morális szinten, amely elfogadja és megéri a művelt nemzetek között létrejött szerződéseket. A szerbek vademberek, akiknek a nemzetközi szerződések paragrafusai pusztán tartalom nélküli betűk, és akik számára a tisztesség teljesen ismeretlen. Ennek megfelelően – ahogyan a szerző némi eufemizálással írja – a kultúra és az egyetemes emberi értékek sem részei a szerb mindennapoknak. Az internáltak ügyét is felhasználták a szerb állatiasság érzékeltetésére, amikor a genfi konvenciót vették elő a lapok. A magyar vezető körök és a sajtó előtt addigra már ismerté vált a Franciaországban internáló táborokba zárt magyarok sorsa. Ezt felhasználva a *Vasárnapi Újság* 1915-ben leszögezte, hogy „*amit a franciák a háború kitörésekor a földjükön rekedt internáltakkal műveltek, Szerbiának is gyalázata lenne.*”¹⁷

E kijelentés szerint a szerbek figyelmen kívül hagyva a genfi konvenció vonatkozó cikkelyeit, mi több, azt teljesen negligálva gyötörték halálra foglyaikat. Néhány szerb hadifogságba esett személy visszaemlékezéséből csakugyan kitűnik, hogy a szerbek (is) követtek el atrocitásokat a kezükbe került magyarokkal. Ezek azonban nem egyedülálló esetek háború idején, ráadásul más beszámolókból előfordultak pozitív kicsengésű esetek (pl. szerb tiszt hogyan védett meg fogságba esett katonákat a közkatona dühétől).

A szerb fogságba esett magyar katonákkal való bánásmódot tehát előszeretettel állították a szerbek elleni propaganda szolgálatába. Több olyan esetet is a közvélemény elé tártak, amely alkalmas volt a közhangulat felkorbácsolására és a szerbektől alkotott negatív kép tovább mélyítésére. Így például a sajtó hírt adott arról, hogy az elfogott magyarokat a szerbek megverték, kifosztották. Egy sikeres szökést végrehajtó tizedes elmesélte, hogy őrzőik rendszeresen verték és éhezették őket. Volt olyan eset, hogy a már napok óta éhezők előtt enni kezdtek, és amikor azok enni kértek tőlük, megverték őket.¹⁸ Szintén a befeketítés volt jellemző a szerb katonákkal kapcsolatban is: a szerb katona rabolt, gyújtogatott és fosztogatott, míg az előrenyomuló osztrák-magyar csapatok nem tettek ilyet.¹⁹ Természetesen mindkét említett példát

¹⁴ *Friss Újság*. 1914. aug. 7.

¹⁵ *Vasárnapi Újság*. 1914. szeptember 20. Háborús hullámok – A hadifogoly

¹⁶ Uott

¹⁷ *Vasárnapi Újság*. 1915. december 19. Háborús hullámok – A Genfi Konvenció

¹⁸ *Budapesti Hírlap*. 1915. február 16. Menekülés.

¹⁹ *Budapesti Hírlap*. 1914. december 10. 4. o.

propaganda célokból emelték ki, hiszen az ott felsoroltak a háború sajátos képéhez tartoznak. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a fogságba esett szerb katonákat is érték kisebb-nagyobb inzultusok.

A Monarchia csapatai 1914 végén elfoglalták Belgrádot. A szerb hadsereg már előzőleg kiürítette a várost és elhagyta az uralkodó, valamint az adminisztráció is. A sajtó ekkor a szerbek megbüntetéséről beszélt, mint akiken beteljesedett a végzet. A szerb főváros, mint gonosztevők tanyája tűnik fel az olvasó előtt: „*A bűnös banda kimenekült fővárosából [...] Ítélt róla [ti. Péter királyról – S. L.] a sors: gyilkossággal szerezte trónját, gyilkossággal akart országot szerezni*”²⁰

A szerb királyi család kigúnyolása a szerb főváros eleste után összekapcsolódott a magyar fegyverek diadalmenetével. Nem sejtették még az akkori sajtómunkások, hogy a győzelem rövid életű lesz, Belgrádot hamarosan ki kellett ürítenie a Monarchiának. Az ekkor született gúnyvers érdekes adalékkal szolgált a szerbek közkeletű elnevezéséről („Zsivanovicsek”), illetve a már megszokott szerb vérszomj is előkerült:

*„Petár király finom ember volt,
Amig Sándor és Draga meg nem holt.
Bölcsen, higgadtan uralkodott,
Csak párosával gyilkoltatott.
Az orosz cár barátja volt ő,
Rubeleket pazarul költő.
Minisztere, tábornoka sok,
Szerették a Zsivanovicsek.
De fordult a sorsnak kereke
Meg van verve Petár serege.
Ahol annyi sötét tervet szőtt,
Magyar strázsa a konak előtt.
Csillog, villog a magyar szurony,
Ettől fél Petár király nagyon.
Minden éjjel álmodik vele,
Majd megeszi szegényt a fene.”*²¹

A lap elégtétellel ír a szerb vereségről, mert egy becstelen, izgága nemzet kapta meg méltó büntetését az igazáért és becsületéért harcoló Monarchiától: „*De elvakulva, éhesen, mindig többre vágyva, pártfogójának kötelén [Oroszországra gondolhatott a cikk szerzője – S. L.], mint a poltúrás²² malac rángatózva, mindenkit provokálva, mindent magának kívánva [...] a szemtelenség, a becstelenség egész skáláján végigmenve, lehetetlen, hogy az igazságos Ég más sorsot szánt volna országának és királyának...*”²³

A szerb főváros bemutatása egy jelentéktelen, falusias város képét akarja felvázolni, ahol évekig zajlott a diplomáciai méregkeverés. Belgrádot úgy jellemzik, hogy „*egy jelenték-*

²⁰ *Budapesti Hírlap*. 1914. december 3. Belgrád elesett.

²¹ *Friss Újság*, 1914. dec. 4.

²² Poltúra: csekély értékű aprópénz; eredetileg másfél garas értékű lengyel pénz (poltorok).

²³ *Budapesti Hírlap*. 1914. december 3. Belgrád elesett.

telen vidéki város”, amelynek házai és nyilvános helyei „*ormótlanok és kellemetlenek*.”²⁴ A város lakói nem őszinték, nem egyenesek, hanem a rájuk jellemző balkáni sunyi modorban válaszolnak arra a kérdésre, hogy haragszanak-e Péter királyra a háború miatt.²⁵

A sajtó az ország megszállt részén élő lakosságról meglehetősen negatív képet igyekezett festeni. Szerbiát rendkívül elmaradott, nyomorban tobzódó országnak tüntették fel. A *Budapesti Hírlap* munkatársa szerint: „*Bizony, szomorú ország ez a Szerbia. [...] a nyomor kietlen kulturálatlanság képei tárulnak [...] az ember szeme elé.*”²⁶

A vidéki lakosság kulturális színvonalát sötét színben láttatják, hogy az olvasónak kétsége se lehessen afelől, hogy egy, az európai kultúrkörön kívül eső nép ellen visel hadat az ország. A vidéken tapasztalható életkörülményekről és kulturális viszonyok gyenge voltáról így tájékoztatják az olvasót: „*S ha bekukkantunk egy ilyen szerb házba, ahol a kultúrát csak egyetlen gép: a gyilkoló puska képviseli, ahol még szabad tűz ontja a füstöt, ahol még a vacoktól az ágy fogalmáig sem jutott el, megértjük, miképpen állja most már a harmadik háborút a szerb. Igénytelensége mindent megmagyaráz.*”²⁷ A szerbek tehát igénytelenek, a kultúráról fogalmuk sincs, de igényük sincs arra. Ez a nép háborúra termett; egy olyan nép ellen harcol az európai kultúrát képviselő és védő Monarchia, amelynek lételeme a barbárság és az erőszak.

A szerb erkölcs hiányát kívánja bemutatni egy másik tárca, amely a családját bármi áron fenntartani akaró szerb pásztor „*ötforintos hazaáruló*”-nak nevezi. Ebben – többek között – egy pásztor a magyar bakákat útbaigazítja és más, kisebb segítséget ad nekik.²⁸ A szerző szerint a szerbek legyőzésük után meghunyászkodtak, romlottságukat pedig az mutatja, hogy legyőzőiktől pénzt is képesek elfogadni. A mutatott kép ellenére csak a pillanatot várják, amikor elvághatják ellenségeik torkát.

1915-ben, amikor a Monarchia csapatai német és bolgár segítséggel elfoglalták Szerbiát, még közvetlenebb módon lehetett tudósítani a „királygyilkosok” földjéről. Ezt használta ki Szép Ernő,²⁹ aki 1914 decemberében Obrenovácon és környékén eltöltött néhány napról közölt egy rövid cikket.³⁰ Munkájában leírja találkozását a helyi szerb lakosokkal, valamint benyomását, amelyeket ezeken a találkozásokon szerzett. Írásából egy elmaradott, a szellemi sártengerben megfeneklett nép képe bontakozik ki az olvasó előtt. Az elmaradottság mellett egyfajta szomorú reménytelenség érződik. Tárgyilagosan kezdi írását – ám minden bizonnyal ő sem tudván kivonni magát a szerb-ellenes hisztéria hatása alól – azután fokozatosan átbillen a lenéző (*[...] belenézek a balkáni fiatalember híg kék szemébe, melyben valami élettelen ábránd panaszodik.*) és gúnyos-csúfolódó stílusba (*„Egy udvarban hátul a sárban lesülylyedve egy rettenetes kövér fehér disznó rőfög. Ez lehet a szerb disznók között a Pasics*).³¹

²⁴ *Budapesti Hírlap*. 1914. december 8. Belgrád négy hónapja.

²⁵ „*[...] értelmes, egyenes választ azonban sehol sem kaptam. Csak a városukat adták át nekünk, de nem egyszersmind a titkaikat is.*” Uott.

²⁶ *Budapesti Hírlap*. 1914. december 9. Szerbiában.

²⁷ Uott.

²⁸ *Az Újság*. 1915. január 6. A szerb asszony.

²⁹ Szép Ernő (1884–1953). Költő, író, drámaíró. 1912-ben írt *Énekeskönyv* című kötetével bekerült a *Nyugat* költőinek körébe. Az *Est*, majd *Az Újság* munkatársa. Az első világháború idején önkéntes betegápoló és haditudósító volt. Magyar Nagylexikon. Budapest, 2003. 16. kötet. 680. o.

³⁰ Vasárnapi *Újság*. Budapest, 1915. október 31.

³¹ Nikola Pašić (1845–1926). A szerb Radikális Párt vezetője, 1903-tól a szerb politika meghatározó alakja. Többször volt az ország külügyminisztere, majd miniszterelnöki posztot töltötte be több alkalommal (1904–1905, 1906–1908), utoljára 1909 és 1918 között. Külpolitikájában Oroszországra támasz-

A már jól bevált propaganda részeként jelent meg az, amikor a sajtó nyugati civilizáció és a szláv barbárság összecsapásaként tünteti fel a két nemzet harcát, amelyben a Monarchia testesíti meg a nyugati kultúra védőbástyáját: *"Mi nem csupán katonákkal, nem hadcsapatokkal küzdünk odalenn, hanem egy vérengzéshez szokott néptörzs aprajával-nagyjával, hímjével-nőjével, vénjével-fiataljával. És mi a civilizált hadtudomány eszközeivel küzdünk a tömegőrület és a fajgyűlölet szenvedélye ellen."*³²

1914 végére, de főleg 1915-re kicsit enyhült az ellenszenves szerb képe. Ennek oka a szerb hadsereg szívós és kitartó védekezése a Monarchia támadásával szemben. A sajtó is elismerte a szerbek hősiességét: *"[...] Pedig a szerb szívós, nagyszerű katona. Ezek meg a harmadik háborút sínylik, idáig mindig kikaptak. Fáradtak, elkeseredettek és elvesztették az önbizalmukat."*³³ *"Nem lenne abban se igazság, se erkölcs, ha tagadnók, hogy a szerbek igen vitézül verekednek és tragikus bizonyosságait adják hazaszeretettüknek. A hős tiszteletre méltó akkor is, ha ellenünk forogtatja kardját."*³⁴ Azonban ebbe a hősiességbe salak is került, – nevezetesen az alattomoság és a kegyetlenség –, amelyek miatt a szerb vitézség erénye is devalválódott. A szerb bátorság soha nem lesz képes kiemelkedőt produkálni, hiszen morális és mentális fogyatékosai mindig foltot hagynak rajta.³⁵

Máshol szintén elismerően szóltak a szerb (és orosz) ellenállásról, amikor azt írták, hogy komolyabb ellenállást tanúsítottak a vártnál. *Az Újság* 1915 elején, amikor az előző év értékelését tette, a következőket írta: *"Ellenségeink mindjárt az elejétől nagyobb erővel tudtak síkra szállani, mint ahogyan gondoltuk, mert nem tettük fel róluk azt, hogy olyan mértékben készültek fel erre a mérkőzésre [...]"*³⁶

A sajtó mellett az irodalom is kivette részét a szerb ellenségkép megalkotásából. A könnyedebb műfajt képviselő proletárszerző, Vajda Béla *"Magyar szocialisták a szerbek ellen a csatamezőn"* című munkája például a magyarországi szerbeket lépten-nyomon Magyarország ellenségeinek állítja be. Szerbiát a *"kis bocskoros államocská"* jelzővel illeti. (Vajda 1914. III: 6) A műben szereplő főhős, Jóska, ekképp beszél Szerbiáról: *"Nézzél csak széjjel: akkor látni fogod, hogy amióta Petar királlyal³⁷ szomszédságba keveredtünk, azóta a kis bocskoros államocská szélesebbre akarja taposni a bocskorát a te rovásodra, az én rovásomra, a mi rovásunkra."* (Vajda 1914. III: 6) Mindezekon túl a szerb kultúra *"királygyilkosok bocskoros kultúrája"*, amely kultúra *"embereket pusztíthat el."* (Vajda 1914. III: 10)

A főhős, aki voltaképpen az újvidéki szocialisták vezetője, bevonulása előtt szeretne kibékülni pártbeli haragosaival, *Rákics* Lázárral és *Miletics* Istvánnal. Azonban azok engesztelhetetlenek voltak és nem akartak békülni. (Vajda 1914. III: 14.) Az elbeszélésben szereplő szerbeket külső megjelenésükben is dehonosztálták, például az egyik szerb ellenlábás homlokán egy nagy szemölcs látható. (Vajda 1914. III: 31.) Az elbeszélésben a szerbek igen ravasz embereként bukkannak fel. Például az egyik szerb, *Miletics*, aki a szerb oldalra átszökött, és a szerb hadseregben harcolt, felvette a fogságba ejtett főhős egyenruháját. Fontos adalék, hogy a főhős Jóska és *Miletics* nagyon hasonlítanak egymáshoz. Ezt a hasonlóságot

kodva igyekezett megvalósítani Szerbia hatalmi törekvéseit. Kormányzása alatt az ország területe kétszeresére nőtt. *Magyar Nagylexikon*. Budapest, 2002. 14. kötet. 568 o.

³² *Friss Újság*, 1914. aug. 23.

³³ *Friss Újság*, 1914. dec. 13. Háborús apróságok Szerbiából.

³⁴ *Vasárnapi Újság*. 1915. október 31.

³⁵ *Vasárnapi Újság*. 1915. október 31.

³⁶ *Az Újság*. 1915. január 2. Újév a politikában.

³⁷ *Vasárnapi Újság*. 1915. december 19. Háborús hullámok – A Genfi Konvenció.

akarta kihasználni Miletics, hogy törbe csaljon magyar honvédeket. Végül azonban a hős Jóska megszökik a fogságból, leleplezi a csalást, és még a gonosz Mileticcsel is leszámol. (Vajda 1914. IV: 22)

A történet összefoglalásaképpen elmondható, hogy abban a szerbeket ravasznak, engesztelhetetlennek mutatják. Olyan nép, amelytől a megbocsátás idegen, és keresi a lehetőséget, ahol a magyaroknak ártani tud. Ezeken túl a magyarországi szerbek árulók, akik eladják magukat a szerbiai szerbeknek a hatalom reményében. A hataloméhség párosult ravaszsággal, gonosz-sággal és alamusziséggel.

Összefoglalás

Összegzésként elmondható, hogy döntő kérdés volt a háború felelősségének az ellenfélre való rátestálása, azaz annak bizonyítása, hogy a másik fél magatartása vezetett a háborúhoz. Ugyanígy lényeges pont volt az ellenség degradálása, sőt a már említett dehumanizálása és a kulturális fölény hangsúlyozása. (Róczei 2012: 127) A magyarok elsődleges ellenségei a szerbek voltak, nem a franciák vagy az angolok, ezért az ellenséget lejárató propagandaszólamokat is főképp rájuk hegyezték ki.

A szerbekről, mint ellenségről kialakított képhez ekkor a már meglévő erőszakos-sághoz, vérszomjhoz új elemeket is prezentált a sajtó a közvélemény számára. A háborút vívó Monarchia egy, az európai kultúrkörön kívül eső, barbár néppel vívott egy – a korabeli sajtó tálalásában – igazságos háborút. Ez a nép rendkívül elmaradott és kulturálatlan, erkölcsi tekintetben pedig semmiképpen nem említhető egy szinten nyugati szomszédjával. A szerb kultúra a maga erőszak kultuszával már régóta a békés Monarchia hátba döfésére várt, amelyet csak megerősítenek a balkániakra jellemző sunyi viselkedésükkel.

Többször visszatérő elem, hogy a szerbeket állatokkal vagy állatokkal foglalkozó személyekkel hozzák összefüggésbe (disznópásztor, kondás, kecskepásztor) vagy egyenesen disznóhoz³⁸ hasonlítják. Szintén e körbe tartozik a dehonesztáló gúnynevek rájuk aggatása („Zsivanovicsok”).

A negatív képet később árnyalta, hogy a lapok egyöntetűen elismerték a szerb katonák hősiességét, de erkölcsi és kulturális hiányosságaikat tovább hangsúlyozva erősítették a közvélemény számára az ellenük viselt igazságos háború image-t.

Végül is a szerbekről alkotott negatív kép elsősorban a sajtó háborús propagandát kiszolgáló igényeknek, illetve a háború kitörésekor jellemző tömeghisztéria igényeinek kielégítésére volt hivatott. Éppen emiatt kérdéses, mennyire tekinthetők a lapok beszámolóit megfelelő kútfőnek, az esetleges uszító és negatív képet festő hangvétel milyen mértékben köszönhető a cikkek szerzőinek és a szerkesztők egyéni véleményeinek, propagandisztikus céljainak. (Róczei 2011: 10) Ugyanígy érdekes lenne megvizsgálni azt a kérdést, hogy mit engedett, avagy tiltott a cenzúra.

³⁸ A disznó, mint hasonlat talán azért került elő, mert Szerbia volt a korabeli Európa egyik legnagyobb sertés exportőre.

Irodalom

- Diószegi István – Harsányi Iván – Krausz Tamás – Németh István (1999) *20. századi Egyetemes történet. I. kötet. 1890-1945.* Budapest, Korona Kiadó.
- Dupcsik Csaba (2005) *A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században.* Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Galántai József (1974) *Magyarország az első világháborúban 1914–1918.* Budapest, Gondolat.
- Hajdú Tobor – Pollmann Ferenc (2014) *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918.* Budapest, Osiris.
- Idegen szavak és kifejezések szótára.* (1989) Szerkesztette: Bakos Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó. 445.
- Magyar Nagylexikon* (2002) A szerkesztőbizottság elnöke: Glatz Ferenc. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó 14. kötet.
- Magyar Nagylexikon* (2003) A szerkesztőbizottság elnöke: Vizi E. Szilveszter. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó 16. kötet.
- Róczei Livia (2011) *A nemzetiségek és a hozzájuk való viszony az első világháború idején Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében.* (<http://pestmlev.hu/data/files/229990617.pdf>).
- Róczei Livia (2012) „Lelkesülve látjuk a régi ősi harcképesség újra való feltámadását” – első világháborús propaganda a Pest megyei sajtóban. In: Schramek László (2012 szerk.) *Tanulmányok Pest megye múltjából IV.* Magyar Nemzeti Levéltár Pest megyei Levéltára, Budapest.
- Romsics Ignác (2010) *Magyarország az első világháborúban.* Főszerkesztő: Romsics Ignác. Budapest, Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

Forrás- és sajtókiadványok

- Budapesti Hírlap.* Politikai napilap.
- Friss Újság.* Politikai napilap.
- Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914–1918.* Összeállította: Iványi Emma (1960). Budapest, Magyar Országos Levéltár Forráskiadványok II.
- Pesti Napló.* Politikai napilap.
- Vajda Béla (1914) *Magyar szocialisták a szerbek elleni csatamezőn* (1914). A világháború eseményei. Újvidék, III. füzet.
- Vajda Béla (1914) *Magyar szocialisták a szerbek elleni csatamezőn* (1914). A világháború eseményei. Újvidék, IV. füzet.
- Vasárnapi Újság.* Politikai hetilap.
- Az Újság.* Esti napilap.

NAGY-BRITANNIA KÉPE A KÖZPONTI HATALMAK PROPAGANDÁJÁBAN A HÁBORÚ ELSŐ ÉVEIBEN

Klestenitz Tibor

klestenitz.tibor@btk.mta.hu

Absztrakt

A tanulmány a Németország és Ausztria–Magyarország propagandája által a nagy háború első éveiben felépített Nagy-Britannia-kép néhány elemét veszi számba. Forrásként főleg az 1914 és 1916 között kiadott röpiratok szolgálnak, amelyek a háterszág és/vagy a semleges országok számára íródtak. Szerzőik között ekkor – a britekhez hasonlóan – sok magasan képzett értelmiségi, egyetemi oktató is szerepelt. A propagandistákat a célközönség feltételezett igényeitől függően rendkívül sokféle megközelítés jellemezte, a racionális érvelés látszatának felvillantásától az érzelmi manipulációig. Az elemzett gondolatmenetekben ugyanakkor gyakran visszaköszön a brit kultúra fölényétől, a globalizálódástól, a nemzeti társadalom sajátosságainak elvesztésétől való félelem. A központi hatalmak propagandájának nem sikerült egységes, jól érthető, azonosulásra ösztönző üzeneteket megfogalmaznia, így a németek nem tudták kihasználni kezdeti előnyüket.

Kulcsszavak

Ausztria–Magyarország, globalizálódás, militarizmus, nacionalizmus, Nagy-Britannia, Németország, propaganda

Egy angol közmondás szerint a háborúban az első áldozat mindig az igazság. (Thimme 1928: 148) A „nagy háború” egyik fontos újdonsága, a fegyverek nélküli hadviselés tömeges alkalmazása sokak számára látványosan alátámasztotta ezt a vélekedést. A hadviselő hatalmak közül Nagy-Britannia tudta a leghatékonyabban alkalmazni ezt az eszközt – ezt sok kortárs is így gondolta, és a történetírás is hagyományosan a brit propaganda szerepének jelentőségét emelte ki. (Cornwall 2003: 6) Németországban 1918 után ezért aztán széles körökben terjedt el az a vélekedés, miszerint az antant elsősorban a propaganda terén kerekedett a központi hatalmak fölébe. Ez pedig később nagy szerepet játszott a „tördőféselmélet” megjelenésében és igazolásában, Németországban és Magyarországon egyaránt. Eszerint az ellenség győzelme elsősorban annak lett volna az eredménye, hogy a demoralizált háterszág népe „cserbenhagyta” a fronton hősiességgel küzdő hadsereget. (Sipos 2010, Klestenitz 2010)

Azonban ez a narratíva, bár sokan osztották, nem volt kizárólagos – még a kortársak körében sem. 1921-ben például egy magyar szerző a következőképpen vélekedett: „Német-

ország ágyúinál is rettenetesebb ellenségnek mutatkozott kezdetben a német külföldi propaganda.”¹ Az újabb szakirodalom szintén azt hangsúlyozza, hogy a küzdelem valójában sokáig kiegyenlített volt. (Cornwall 2003: 24–25) Sőt, a németek tulajdonképpen előnnyel indultak, hiszen Németországban a hírek menedzselésére már a vaskancellár, Otto von Bismarck kormányzásától kezdve jól bejáratott állami módszerek léteztek. (Marquis 1978: 470) A németek már 1914 előtt is komoly figyelmet fordítottak a propagandára, és a nagykövetségek, konzulátusok, magánbankok fiókjainak bevonásával megteremtették a külföldi közvélemény befolyásolásának eszközeit is. A világháború kitörésekor nem kevesebb, mint 27 különböző hálózat lépett működésbe. A szervezetek túlburjánzása viszont – természetesen – gyorsan kaotikus viszonyokat eredményezett. Ezért végül az erőfeszítések koordinálására 1914 októberében a külügyminisztériumon belül létrehozták a Zentralstelle für Auslandsdienst nevű szervezetet. Ennek célja elsősorban a német hadisikerek reklámozása, az antant országai között – a különböző hadicélok miatt – jelentkező ellentétek hangsúlyozása, valamint a nacionalista és forradalmi törekvések bátorítása volt a brit és orosz birodalmon belül. (Lasswell 1927: 22–23)

A háterszágnak szánt propaganda egyik fő célpontja Nagy-Britannia volt. Theobald von Bethmann-Hollweg kancellár 1914 decemberében kijelentette a Reichstagban, hogy a világháborút Anglia egoizmusa, féltékenysége és ravasz politikája idézte elő, célja pedig a németek – a legnagyobb versenytárs – összezúzása a világpiacon.²

Ezt az elképzelést a propagandagépezet nagy erővel népszerűsítette. Ezt mutatja többek közt a széles tömegeket megszólító, népszerű propagandatermékek elterjedtsége, amelyek szellemiségét az angol himnusz szövegére rájátszó jelszó: Gott strafe England! fejezi ki a legjobban. A háborús években nagy népszerűsége tett szert továbbá az úgynevezett gyűlölet himnusza, amelynek szövege szerint a franciák és az oroszok nem számítanak, őket nem gyűlöljük, nem szeretjük, csak egyet gyűlölünk: Angliát. 1916-ban az evangélikus lelkészeket is arra biztatták, hogy a szószékről az egyedüli ellenségként Nagy-Britannia ellen emeljenek szót. (Welch 2014: 24–25)

Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy a brit propaganda irányítása a háború első éveiben jóval szerényebb keretek között maradt, ez elsősorban a magánkezdeményezésből 1914. augusztus végén a Herbert Asquith miniszterelnök védnöksége alatt létrejött Central Committee for National Patriotic Organisations feladata volt. A bizottság főleg a háborúpárti közhangulat kialakítására, kiemelten a munkásság megnyerésére törekedett. A munka során felhasználta kapcsolatait az egyetemekkel, így jött létre például elsőrangú tudósok közreműködésével az *Oxfordi Pamfletek* című kiadványsorozat. (Thimme 1932: 14–16)

A tanulmányban a központi hatalmak, elsősorban Németország propagandája által a háború első éveiben felépített Nagy-Britannia-kép néhány elemét veszem számba. Forrásként főleg az 1914 és 1916 között kiadott röpiratok szolgálnak, amelyek a háterszág és/vagy a semleges országok számára íródtak. Szerzőik között ekkor – a britekhez hasonlóan – sok magasan képzett értelmiségi, egyetemi oktató szerepelt. A háborús propaganda fő céljait mindig az ellenség iránti gyűlölet felkeltése, a szövetséges országok rokonszenvének megőrzése, a semlegesek barátságának elnyerése, valamint az ellenség demoralizálása jelenti. (Lasswell 1927: 195) A német propagandaanyagok szerzőit a célközönség feltételezett igényeitől függően sokféle megközelítés jellemezte – a racionális érvelés látszatától az érzelmi manipulációig.

¹ Hamvas Endre (1922) A francia katolikusok propagandája Németország ellen. *Magyar Kultúra*. IX. évf. 5. sz.: 262.

² Anglia felelőssége. *Alkotmány*. 1914. december 4. 1.

Kísérletek az objektivitás látszatának fenntartására: a szürke propaganda

A racionális érvelés manipulatív felhasználása, azaz a neutrálisnak tűnő, de – általában – kétséges megbízhatóságú információkat terjesztő „szürke propaganda” egyaránt szolgálhatta a központi hatalmak és a semleges országok olvasóközönségének megnyerését. (Jowett–O’Donnel 1992) Ebbe a csoportba sorolható például a drezdai születésű David Trietsch író, statisztikus, migrációs szakértő írása, a *Kriegsziele gegen England*, amely hazájának háborús céljait körvonalazta. Trietsch a német hadsereg statisztikai osztályán szolgált, és 1915-től számos államilag támogatott pamfletet írt. Ezekben a németek és a cionista mozgalom összefogását szorgalmazta. A lehetséges német hadicélokot összegző, nagyrészt geopolitikai szempontokat érvényesítő munkájában azt a feltevését kívánta bizonyítani, hogy Nagy-Britannia világhatalma látszólagos, hiszen a gyarmati terjeszkedésnek komoly korlátai vannak. Ha ugyanis London despotaként kormányoz, gyarmatai fellázadnak, ha viszont liberális politikát érvényesít, akkor a gyarmatok lassan önállósulnak. Sokkal nagyobbak a területei, mint amit ellenőrizni képes, ezért adott a hirtelen összeomlás veszélye. Ehhez az általános síkon mozgó helyzetleíráshoz fűzte propagandisztikus megjegyzését, miszerint a hadba lépés nagy hiba volt, hiszen a britek közmondásos realitásérzéküket elvesztve cselekedtek, úgy, hogy nem számoltak sem saját helyzetük bizonytalanságával, sem Németország erejével.³

Trietsch ezután – reálisnak ható és igencsak naiv elemeket egyaránt felsorakoztatva – arra vállalkozott, hogy végigtekintse, melyik nemzet miért lehet érdekelt Nagy-Britannia legyőzésében. Így Írország a birodalom önkormányzattal bíró része lehetne. A franciák – Elzász-Lotaringia német kézben maradásért – kárpótlásként megkaphatnák a Csatorna-szigeteket. Spanyolország visszaszerezhetné a birodalomtól Gibaltárt, Olaszország megkaphatná Máltát, Törökország pedig helyreállíthatná szuverenitását Egyiptom felett.⁴ Aztán arról írt, hogy a világháborúba való belépés után a britek nem lesznek képesek fenntartani tovább a hatalom látszatát: „Ez a hazug képet Anglia saját butasága most szétzúzta, és talán maguknak az angoloknak is az a legtragikusabb ebben, hogy egy ilyen végkifejlet semmiképpen sem lett volna szükséges.”⁵

Jellemző, hogy a német propaganda a britek belső gyengeségének, a háborús elszántás hiányának érzetét próbálta meg felkelteni egyes eredeti szövegek fordításának közlésével. Az 1915-ben Münchenben kiadott *Kriegsgegner in England* című kötet például a világháború első öt hónapjából közölt tizenhét cikket – köztük G. B. Shaw és Bertrand Russel írásait – és három politikai programot (így például a liberális és munkáspárti politikusok által támogatott, a külpolitika átláthatóvá tételét célul kitűző szervezet, a Union for Democratic Control célkitűzéseinek listáját), amelyek a brit sajtóban jelentek meg. A kiadó kommentárja némi elismeréssel megjegyezte ugyan, hogy ezeknek a szövegeknek a kiadása a brit sajtószabadságot dicséri – ám ennek ellensúlyozására azonnal hozzátette, hogy a londoni kormány nem engedte kijutni az országból a cikkeket, amelyet ezért egy semleges országból csempészték be. A cikkek a kommentárok szerint a brit háborúellenes mozgalomról tanúskodnak, és arról, hogy a közvélemény, a sajtó hazugságai ellenére, korántsem egységes.⁶

Az ellenséges országból érkező – vagy ilyennek beállított – híreket természetesen a napisajtó is gyakran propagandacélokra használta fel. A *Rheinische Westfälische Zeitung* például 1914 decemberében arról számolt be, hogy a brit kikötői hatóságok megváltoztatták és titko-

³ Trietsch, David (1915) *Kriegsziele gegen England*. Berlin. Puttkammer & Mühlbrecht. 7–8.

⁴ Uott, 11–20, 27–28.

⁵ Uott, 34.

⁶ *Kriegsgegner in England*. München, G. Birk & Co. M. b. H., 1915.

sították a ködkürtjelzéseket, áthelyezték a kikötőkbe vezető bójásorokat, amit a német tengeri inváziótól való félelemmel magyaráztak.⁷

Az ellenség démonizálásának folyamatában mindkét szövetségi rendszerben kiemelt szerepet játszott annak a súlykolása, hogy az ellenfél hazugságpropagandát folytat. (Lasswell 1927: 79) Ez a német – és az annak közleményeit átvevő magyar – sajtóban is megfigyelhető. A *Frankfurter Zeitung* például leleplező szándékkal közölte a Reuters néhány hírét: az egyik szerint Németországban államcsíny történt volna, és a trónörökös elűzte Vilmos császárt; egy másik szerint a magyar katonák meztelenül mennek a csatába, nyíllal lövöldöznek, buzogánnyal küzdenek, eledelük béka és szöcske. A *Handelsblatt* pedig a Daily Telegraph egy tudósítását leleplezte le, amely az afrikai vadászok támadásáról szólt ugyan, valójában azonban a *Recit de guerre de I. invasion 1870/1871* című könyv egyik fejezetének szó szerinti átvétele volt.⁸

A propaganda az objektivitás látszatára törekedett egyes történeti források újraközlésével is. 1915-ben például kiadtak egy 1808-ban, a napóleoni háborúk keserűségei közepette írt naplót, amelynek szerzője egy német evangélikus lelkipásztor volt. A kiadó szerint a szöveg azt bizonyította, hogy valójában nem Napóleon volt az agresszor, hanem Anglia, amely újra és újra cserben hagyta szövetségeseit. A francia császár Anglia miatt akkor sem tudott volna békében maradni, ha akart volna. A szerkesztő ezután levonta a tanulságot: „Arról, hogy most Anglia ne küzdjön húsz évig, kemény csapásokkal kell gondoskodni, amelyek magát Angliát érik, a gyomrát és a pénzes erszényét. Ezért fent és lent egyaránt tenni kell. Hogy pár százezer Tommy Atkins [értsd: brit közkaton] elesik, az Angliát nem fogja zavarni, és ha Franciaország és Oroszország kivérezeti magát, nos, annál jobb az angolok üzletének.” Végül, utolsó érvként a szerkesztő a személyi folyamatosságra is felhívta a figyelmet: a brit külügyminisztérium élén a napló írásának idején Lord Grey állt, a mostani külügyminiszter dédapja.⁹

A szövetségeseik elkötelezettségének gyengítését szolgálhatták továbbá a különböző – sokszor igen bizonytalan forrásból származó – sajtótudósítások is. A *Budapesti Tudósító* például egy bukaresti forrásra hivatkozva számolt be egy moszkvai lap cikkéről, amely szerint a francia átlagpolgárok igencsak elégedetlenek voltak a britek háborús erőfeszítéseivel. A szöveg szerint „az angolok lehetőleg kímélik magukat, hogy Oroszország és Franciaország kimerüljenek [...] Ha az angolok megtették volna kötelességüket, akkor a németeket már a háború elején leverhették volna.”¹⁰ Mindez már átvezet a tudatos érzelmi manipuláció, a „fekete propaganda” témaköréhez.

A „perfid Albion”: a fekete propaganda

A közvetlen érzelmi manipuláció eszköztárában a közelmúlt történelme kiválóan felhasználhatónak bizonyult. Míg a britek elsősorban II. Vilmosban vélték megtalálni a világégés fő felelősét (Lasswell 1927: 90), addig a központi hatalmak propagandistáinál az előző angol király, VII. Edward mint a háború kirobbantója, az angolok határtalan önzésének a megtestesülése került célkeresztbe. Reinhold Wagner alezredes 1914-ben írt röplapja – amely igencsak provokatív címe: „A legnagyobb emberiségellenes bűnös a 20. században” miatt az

⁷ *Alkotmány*. 1914. december 13. 7.

⁸ Az angol sajtó legújabb hírei. *Alkotmány*. 1914. december 16. 5.

⁹ Rade, Karl August (1915) *England in seiner tiefsten Erniedrigung*. München–Berlin, Georg Müller. 4. kiadás. von Heinrich Konrad: 5–8.

¹⁰ A perfid Albion. *Alkotmány*. 1915. január 12. 4.

Egyesült Államokban is élénk figyelmet váltott ki¹¹ – például valamennyi németellenes törekvést egyedül az ő személyéhez kapcsolt. A néhai uralkodó ezen elbeszélés szerint ennek a célnak rendelte alá külföldi utazásait, Franciaországban például ő keltette volna fel a revánsvágyat az 1870-es vereség miatt. A brit hadba lépés 1914-ben eszerint tehát valójában nem a semleges Belgiumnak tett nagyhatalmi garancia érvényesítése, hanem egy régóta létező „ördögi terv” megvalósulása lett volna. „Aki nyitott szemmel követte az angol politikát Edward trónra lépése óta, az nem csodálkozhatott, hogy a gyűjtogató kárörvendve dörzsöli a kezét, amikor többéves munka után célt ér.”¹²

A szerző a németeket az angol király által kifejtett „megtévesztő manőverek” mit sem sejtő áldozataként igyekezett beállítani. Ennek érdekében hangsúlyozta például, hogy 1909-ben Berlin lakossága örömmel vette tudomásul VII. Edward látogatását, mint a jó kapcsolatok jelét. A király pedig, okos számítással, a közvélemény tudatos manipulálása érdekében még a városházán is látogatást tett, amire nem volt példa korábban. A szöveg szerint az 1910-ben trónra került V. György apja nyomában haladt, ám ő mégsem volt olyan kemény és megátalkodott, mert a császár megtévesztésétől „visszarentent,” és azt inkább a cásra hagyta, aki 1910-ben látogatott el Potsdamba.¹³ Ez utóbbi állítás jól jelzi, hogy a propagandisták szívesen zárójelbe tették a nyilvánvaló tényeket is, hiszen V. György háromszor is találkozott a császárral: kétszer fogadta őt Londonban, 1913 májusában pedig Berlinben részt vett Vilmos lányának esküvőjén. (McLean 2001: 187, 193)

A szerző végül levonja az általa leírtak tanulságait: „VII. Edward csupán személyes becsvágyának és uralomvágyának kielégítésére és – egyszer nyíltan ki kell mondani – a német császári trónon ülő unokaöccsével szembeni személyes rosszakaratból lobbantotta lángba az egész világot és szabadította ki a háború összes fúriáját. Anglia mindenki ellensége. Ez azonban előre látható. Ma már nem annyira megtámadhatatlan, mint egykor a flottájának köszönhetően volt, és az Anglia elleni lázadás csírái mindenhol kifejlődésre készek.” Ezután a már ismerős érvelés köszön vissza: Anglia sziget-helyzete miatt nem kockáztat sokat, ellentétben kontinentális szövetségeseivel, akik nem várhatnak hatékony segítséget, hiszen „Anglia hadserege túl gyenge; minden szövetségésének arra kell számítania, hogy pácban fogja hagyni.” Ráadásul „szövetségeseinek veresége nem zavarná Angliát abban, hogy egy vélt könnyű és biztos győzelem után a német világkereskedelem megsemmisítéséből fakadó hasznot és a német gyarmatokat besöpörje”.¹⁴

A röplap tulajdonképpen azt példázza, hogy a németek általában félreértették a brit politikai rendszer működését, és túl nagy személyes befolyást tulajdonítottak az uralkodónak. VII. Edwardnak valójában nem rendelkezett közvetlen befolyással a külpolitika alakítására, bár abban komoly szerepe volt, hogy országa diplomáciai karában megnövekedett a németellenes politikusok hatalma. II. Vilmos ugyanakkor maga úgy látta, hogy a néhai király volt a németek bekerítését eredményező politika fő kezdeményezője. A német propaganda pedig – mint a röplap példáján láthattuk – átvette a császár nézeteit. VII. Edward ördögi imázsa tehát alapvetően a háborús paranoia terméke volt. (McLean 2001: 184)

A paranoiában a tudomány egyes emberei is osztoztak. Ennek legismertebb példája 1915-ből az *An die Kulturwelt* kezdetű kiáltvány, amelyben 93 német professzor és értel-

¹¹ Attacks Edward VII. German Pamphlet Calls Him Criminal Against Humanity. *The New York Times*, 1914. december 29.

¹² Der größte Verbrecher an der Menschheit im zwantigsten Jahrhundert. König Edward VII von England. Eine Flugschrift von Reinhold Wagner. Berlin, 1914, Verlag Carl Curtius. 18.

¹³ Uott, 1–16.

¹⁴ Uott, 20.

miségi fejezte ki tiltakozását a honfitársaik háborús barbárságát illető vádak miatt. (Marquis 1978: 489) A jelentős közgazdász, Werner Sombart a *Händler und Helden* című munkájában foglalta össze vélekedését a brit és a német nemzeti karakterről; az előbbiről azt állítva, hogy azt az üzleti szellem, a földhözragadtság, valamint a magasabb eszmék iránti teljes érzéketlenség jellemzi. (Lasswell 1927: 68)

A heidelbergi egyetem Nobel-díjas fizikaprofesszora, Lénárd Fülöp háborús brosúrájában kifejezetten érzelmi mozgósításra törekedett. Szerinte jogos a Nagy-Britannia elleni elkeseredés, amelyet a világháború kitörése óta a „képmutatók és hazugok országa” névvel illetnek. Lénárd szerint a természettudósokat sem hagyta hidegen „a tervszerű brit képmutatás”. Úgy vélte, hogy a brit tudósok maguknak követelik a vezető szerepet, külföldiekre csak kis jelentőségű esetekben hivatkoznak, a lényegét illető lábjegyzeteket viszont „kifelejtik” a szövegben. A szerző szerint az idealista németek sok angol szakmunkát minden kritika nélkül lefordítottak, elfelejtkezve arról, hogy az eredmények sokszor valójában német tudósoktól eredtek. Ezt pedig „nemzeti szégyen”-nek minősítette.¹⁵

Lénárd – számunkra talán legfontosabb – állítása szerint az angolokat céljaik elérésében a németek kisebbségi érzése is támogatta. Szerinte „valójában nincs semmi ok arra, hogy Angliában bármit is megcsodáljunk, amit mi idehaza ugyanúgy ne csodálhatnánk meg (csupán természetesen a gentleman-modort, amely imponáló, amely hiányzik belőlünk)”. Ennek példaként életének egy epizódját hozta fel: németországi karrierjének felívelését az hozta meg, hogy 1896-ban elnyert egy rangos brit tudományos elismerést, a Rumfold-érmet, ami megtörte a munkája iránt Németországban addig érzékelhető közönyt. Úgy vélte, hogy ez a külföld véleményéhez való feltétlen alkalmazkodás bizonyítéka, és feltette a kérdést: „Ebben a viszonyban nem úgy tűnik-e, hogy Anglia a valódi és hangadó anyaország és Németország a gyarmat?”¹⁶

„Az angolokat olyan piedesztálra emeltük, amelyről most maguk szálltak le.” Az osztrák röplapirodalom témáiból

A grazi egyetem nemzetközileg is elismert, nyugalmazott nyelvésze, Hugo Schuchardt szintén erre a kisebbségi érzésre keresett magyarázatot, amit a német nyelv szerényebb nemzetközi elterjedtségében vélt megtalálni. „A Nyugat szócsöve túlharsogja a mi gyermek-trombitánkat, ez talál a legkedvezőbb fogadtatásra. Európa minden népe közül mindig mi németek voltunk a legkevésbé népszerűek” – írta. Véleménye szerint nemzetközi szinten mindenfajta felvilágosító munka, amelybe belefogtak, átütő siker nélkül maradt. Bár a német munkák fordításai mindenhová eljutottak, azonban „a kapu” a befogadó közeg felé mindig szűknek bizonyult. Az okot nem a történelemben, inkább a földrajzban kereste: a németeknek és az osztrákoknak szerinte hazájuk fekvése miatt ahány szomszédjuk, annyi ellenségük. Mindezt lényegében a projekció pszichológiai jelenségével magyarázta: ellenségeik azért hívják barbároknak a németeket, mert a nekik tulajdonított embertelenség és romboló kedv megtalálható az ő saját közelmúltjuk történelmében.¹⁷

Schuchardt szerint az angol és a francia nyelv elsőbbsége a nemzetközi érintkezésben nem ezek adottságai miatt alakult ki, hiszen szerinte az egyes nyelvek végső soron az államnak köszönhetik befolyásukat: tehát nem Shakespeare, hanem a flotta tette az angolt világs-

¹⁵ Lenard, Philippe (1914) *England und Deutschland zur Zeit des großen Krieges*. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

¹⁶ Uott, 13–14.

¹⁷ Schuchardt, Hugo Ernst Mario (1914) *Deutsch gegen Französisch und Englisch*. Graz, Leuschner & Lubensky. 5–6.

nyelvvé. Érvelésében a globalizálódástól, a nemzeti társadalom sajátosságainak elvesztésétől való félelem is megjelent. Arról ír például, hogy a két világnyelv közül az angol a veszélyesebb, méghozzá nem csak a beszélők számának gyors emelkedése, hanem belső természete miatt is, mivel megkönnyíti, hogy felszívjon, magához hasonlónak tegyen másokat. Az angol szerinte tehát nem csak a németek, hanem az egész világ ellensége. Schuchardt a felelősség kérdését is felvetette. Szerinte az állami egység hiánya a német nyelv térhódítását is nehezítette 1870 előtt, amiben a német anyanyelvűeket is hibásnak tartotta, akik maguk is az idegen nyelveket erősítették. A szerző ezért egyfajta nyelvi nacionalizmus jegyében felszólította közönségét: beszéljenek németül, csak tiszta németet, és csak németet. Bár az idegen beszéd előkelőnek tűnik, de egy német számára a német nyelvnek kell a legelőkelőbbet jelentenie. Javasolta, hogy távolítsák el a használatból az idegen szavakat – legalábbis azokat, amelyeket a nyelvhasználók felismernek és idegennek éreznek. A szerző elismerte, hogy javaslatai drasztikus beavatkozást jelentenének a nevelési rendszerbe. Indoklásában ismét csak a nemzeti kisebbségi érzés jelei fedezhetők fel: eszerint a francia és az angol nyelv a német beszélők szájában szükségszerűen alacsonyabb szinten marad, még akkor is, ha használják is a kötelességszerűen bemagolt anglicizmusokat és gallicizmusokat. Ha viszont az ember magasabb szintre akar lépni, akkor – véleménye szerint – mintegy belülről is franciává vagy angollá kell változnia, és ezt „aggasztó”-nak találta.

Ennek ellenére azt is hangsúlyozta, hogy a teljes elutasítás lehetetlen. Ezért a németeknek az idegent „meg kell hódítana” magának, és mindazt, ami teszik neki és illik hozzá, megfelelő módon a magáévá kell tennie. Hangsúlyozta, hogy ez békés „harcot” jelent, nem lehet gyors eredményt remélni, és a küzdelmet a világháború után is folytatni kell. Először le kell győzni saját előítéleteinket, hogy az idegen nyelv használta előkelőséget jelent. „Mi a számukra [a britek számára] mindig csak „foreigners”-ek voltunk, és nekik a számunkra idegeneknek kell lenniük, akiktől azonban mindent meg akarunk tanulni, amit csak tanítani tudnak”¹⁸ – írta.

Hasonló gondolati elemeket találhatunk a prágai német egyetem tanárának, Ottokar Webernek az írásában, amely a Monarchia reprezentatív, *Flugschriften für Österreich–Ungarns Erwachen* című propaganda-kiadványsorozatában jelent meg. Ennek védnöki karában magyar részről például a Tudományos Akadémia elnöke, számos egyetemi tanár és politikus is szerepelt. Weber hosszadalmas történeti áttekintést adott a két birodalom viszonyáról, amelyben leszögezte: a két fél között személytelen, „plátói” a háború, amelynek egyetlen oka a szövetségi rendszerekben elfoglalt szerepük. Az írás történelemfelfogását szintén VII. Edward szerepének alapos eltúlzása jellemzi: eszerint az ő trónra lépésével egy csapásra megváltozott volna a brit külpolitika. A szerző különösen a Bosznia-Hercegovina bekebelezése miatt 1908-ban a brit sajtóban Ausztria ellen indult hadjáratot nehezményezte, amely nem magát az aktust, hanem annak formaságait támadta. Ez szerinte leleplezte az angol észjárás lényegét: „a tartalom nekik semmi, a forma minden.” Ez mintegy előrevetítette a brit politika 1914-es döntését: eszerint Nagy-Britannia habozott, hiszen a politikai elit először úgy vélte, a „királygyilkos Szerbia” melletti háború nem lenne népszerű, ám végül mégis beszállt a küzdelembe – de szigorúan csak azután, hogy Belgium semlegességének védelmével megfelelő ürügyet talált.¹⁹

A történelmi áttekintés összegzése szerint „Anglia állandóan lekicsinylően tekintett ránk, és ezt az érzést csak az az ismerethiány múlta felül, ami ott a mi nyelvi és állami viszonyainkról uralkodik.” A szerző ezután a britekkel kapcsolatos korábbi magaviseletük miatt önkritikára szólította fel honfitársait: „Minden angol, aki szembejön velünk a futballpályákon

¹⁸ Uott, 13–26.

¹⁹ Weber, Ottokar (1915) *Österreich und England. Flugschriften für Österreich–Ungarns Erwachen*. 2. Heft. Warnsdorf, Verlag Ed. Strache. 27.

vagy a tenisztornákon az ő szokásos, veleszületett arcátlanságával, a mi szemünkben hős volt, akinek a pusztja jelenléte által mi a legnagyobb mértékben megtisztelve éreztük magunkat.” Ennek a magatartásnak az egyik legjobb példáját szintén az erőteljes nyelvi hatásban vélte megtalálni, például rendkívül nevetséges jelenségnek minősítette az angol sportkifejezések átvételét. „Ezek a dolgok tipikusak a mi jelenlegi utánzó hajlamunkra” – állapította meg. Schuchardthoz hasonlóan ő is hangsúlyozta, hogy hiba lenne az angol és francia nyelv száműzése az iskolákból, és továbbra is tanulni kell az idegenektől. Ugyanakkor a nemzeti öntudat fontosságára hívta fel a figyelmet: „A külföldi ilyen megalázkodó imádatának – és ebben mindenesetre Anglia játszotta a főszerepet – véget kell vetni. Meg kell mutatnunk, mire vagyunk képesek.”

A további érvelésből kiviláglik, hogy a szerzőt valójában nem csupán nyelvi, hanem kulturális tényezők zavarták, méghozzá elsősorban a brit gentleman-eszmény általános társadalmi elismertsége. „Az általuk kialakított gentleman kifejezés és ennek a lényege volt a számunkra a hétköznapi kultúra legfontosabb fogalma” – írta. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a háború elhozta a britek egyfajta „önleplezését”: „Az angolokat olyan piedesztálra emeltük, amelyről most maguk szálltak le.” Érvelése szerint s a háború eseményei bebizonyították, hogy „ezek a »gentlemen«-ek az újságjaikban, pamfletjeikben, háborús tudósításaikban, az Angliában élő külföldiekkel szembeni viselkedésükben [...] éppen annyira közönségesek, mint egy közönséges szemtelen fickó”, továbbá „politikájuk a leghiggadtabb, legiszonyatosabb egoizmus, amelyet mindig ügyesen el tudtak rejteni.” Végső megállapítása szerint mindebből az következik, hogy az osztrákoknak meg kell tanulniuk, Anglia nem áll olyan magas kultúrnívón, hogy a többi ország csak a csizmája pucolására jó. „Az újkor kiválasztott népének tartja magát, és ami önmagában nem illik Isten hasonmásához, azt álszent maszk mögé rejti [...] Vissza kell nyernünk büszkeségünket és öntudatunkat, és azt kell követlenünk Angliától, hogy nekünk Ausztria–Magyarországon is kívánjon helyet a Nap alatt.”²⁰

Összegzés

A brit sajtópiac egyik főszereplője, a *Daily Mail* és a *The Times* tulajdonosa, lord Northcliffe 1914-ben nagyon elégedetlen volt országának tájékoztatáspolitikájával. Úgy vélte, Németországban rendkívüli lelkesedés övezi a háborút, Nagy-Britanniában viszont apátia, érdektelenség, esetenként „nevetséges optimizmus” uralkodik. A német közönséget a propaganda bőségesen ellátja alapanyaggal, míg a brit olvasóknak csak a sebesültek listái jutnak. Northcliffe szerint ez azért alakult így, mert „míg a német közönséget ellátták a fényképészek, művészek, operatőrök és haditudósítók munkáival, addig a mi népünknek nem jut más, mint a sebesültek listái és a többoldalas nyomtatványok, amelyekkel, elég nyilvánvaló módon, nem lehet felkelteni az érdeklődést.”²¹ A német propagandisták azonban nem tudták kihasználni kezdeti előnyüket, és brit versenytársaik a háború második szakaszában egyértelműen fölébük kerekedtek. (Cornwall 2003: 25)

Ezt a korábbi szakirodalom hajlamos volt elsősorban technikai-szervezési okokkal magyarázni. A propaganda technikáinak alapvető, klasszikus feldolgozása, Harold D. Lasswell műve még úgy látta, hogy a németek lassan kezdték el propagandaszerveik felállítását, és a végső kudarc fő okának a katonai és polgári hatóságok közötti összhang hiányát tartotta. (Lasswell 1927: 22–23) A Jowett–O’Donnel szerzőpáros az 1990-es években a korai német propagandakísérleteket egyértelműen kezdetlegesnek ítélte. Hivatkoztak például az elismert tudósok és

²⁰ Uott, 29–32.

²¹ Asquith brit miniszterelnök később állítólag egyenesen a „nemzetnek tett szolgálatnak” nyilvánította Northcliffe levelét. Hamilton Fyfe (1930) *Northcliffe – an intimate biography*. London, George Allen & Unwin Ltd. 175.

írók önkéntes amatőr propagandistaként való alkalmazására (holott ekkoriban, mint említettem, a britek is hasonló módszerekkel kísérleteztek), a német hadijelentések nehézkességére, a szervezettség hiányára, vagy arra a tényre, hogy a brit haditengerészet már 1914 augusztusában átvágta a Németországot Amerikával összekötő kábelt, ami valóban jelentősen beszűkítette a németek technikai lehetőségeit. A „morális hajtóerő hiánya” mint probléma jelentőségét azonban kevésbé hangsúlyozták. (Jowett–O’Donnel 1992: 212)

A most bemutatott források azonban arra engednek következtetni, hogy a németek kudarcában üzeneteik tartalmának, a kulturális háttérnek döntő szerepe lehetett: fő mondanivalójuk ugyanis, mint láthattuk, kimondva-kimondatlanul a nemzeti kisebbségi érzés kifejezésére korlátozódott. Ahogyan Alice Goldfart Marquis igen találóan – már 1978-ban – megjegyezte, a német propaganda fő eleme tulajdonképpen az önsajnálát volt. (Marquis 1978: 489)

Ez a felfogás érhető tetten a kérdés egyik első – és igen alapos, jelentős elsődleges forrásbázis feltárásán alapuló – tudományos feldolgozásában is, amely 1932-ben jelent meg a berlini levéltáros, Hans Thimme tollából. Álláspontja szerint az ellenséges propaganda az eszmék segítségével aratott diadalt, azáltal, hogy az antantot a szabadság és a béke képviselőjeként sikerült beállítania. A világháborúban világjelszavakra van szükség, Németország viszont ezt nem értette meg, és a mulasztás keserűen megbosszulta magát. Thimme – bizonyos mértékben az 1914-es propaganda állításait visszhangozva – úgy vélte, hogy Németország már a világháború előtt is szabadságellenes nemzet hírében állt, a nyugati demokráciákra viszont általában a politikai szabadság kertjeként tekintettek. A német imperializmus ekkor szerinte túl fiatal volt, nem rendelkezett sem komoly tradíciókkal, sem világos háborús célokkal, csak általános terjeszkedési szándékkal, ezért aztán az eszmékkel és ideológiával telített brit és francia imperializmussal szemben egyszerűen nem volt képes egyenrangúként fellépni. (Thimme 1932: 210)

A britek viszont képesek voltak arra, hogy koherens és vonzó üzenetet fogalmazzanak meg, a háborút a pacifizmus jegyében a militarizmus, vagyis Poroszország elleni küzdelemnek nyilvánították, amivel az egész antantnak propagandaprogramot adtak. Thimme úgy vélte, minél optimistábban fogja fel valaki a világot, annál inkább hajlamos arra, hogy minden baj okát egyetlen tényezőben lássa. Mivel szerinte a semleges országokban a közvélemény ugyanabból a szellemi alapvetésből indult ki, mint Angliában, ezért többnyire elfogadta annak jelszavait. A németek viszont szerinte jóval realistább történelemfelfogásuk miatt propagandájukban nem tudtak elég hatékonyak lenni. Saját propagandistáik alapvetően szkeptikusak voltak a népek szövetségével és az örök béke gondolatának realitásával szemben, ezért nem tudták saját szolgálatukba állítani az általános békevágyat. Németország így nem számolhatott a semleges államok rokonszenvével. Ennél is nagyobb problémát jelentett azonban, hogy a német döntéshozók a hátszóra nézve is alábecsülték a kérdést. Egy olyan háborúban, ahol minden a morálon múlik, a népnek szellemi vezérgondolatra van szüksége, arra a meggyőződésre, hogy igaza van. A másik oldal folyamatosan a béke jelszavát hangoztatta, míg a német kormány hallgatott. Nem csoda, hogy a nép végül a háború elhúzódásáért saját kormányát kezdte hibáztatni. A német propaganda sikertelenségében tehát Thimme szerint a vezetők érdektelensége volt a fő felelős. (Thimme 1932: 243)

A Nagy-Britanniáról alkotott propagandisztikus állítások vizsgálata szintén alátámasztja ezt a vélekedést, hiszen a nemzeti kisebbségi érzés kifejezése és a revánsvágy táplálása hosszútávon aligha lehetett alkalmas arra, hogy a világháború viszonyai között segítsen fenn tartani a lakosság lojalitását.

Irodalom

- Cornwall, Mark (2000) *The undermining of Austria–Hungary. The battle for Hearts and Minds*. London, Macmillan Press. <http://dx.doi.org/10.1057/9780230286351>
- Jowett, Garth S. – Victoria O’Donnell (1992) *Propaganda and Persuasion*. SAGE Publications, Inc. (Second Edition)
- Klestenitz Tibor (2010) A tördőfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922. *Médiakutató* 2. sz.
- Lasswell, Harold Dwight (1927) *Propaganda Technique in the World War*. London–New York, Kegan Paul, Trench, Trubner&Co. Ltd.–Alfred A. Knopf.
- Marquis, Alice Goldfarb (1978) Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany During the First World War. *Journal of Contemporary History* 3. sz. <http://dx.doi.org/10.1177/002200947801300304>
- McLean, Roderic R. (2001) *Royalty and Diplomacy in Europe, 1890–1914*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sipos Balázs (2010) Az első világháború médiahatásai. *Médiakutató* 1. sz.
- Thimme, Hans (1932) *Weltkrieg ohne Waffen. Die Propaganda der Westmächte gegen Deutschland, ihre Wirkung und ihre Abwehr*. Stuttgart–Berlin, J. G. Cotta’sche Buchhandlung.
- Welch, David (2014) *Germany and Propaganda in World War I. Pacifism, Mobilization and Total War*. New York–London.

A NEW EUROPE KÜLPOLITIKAI HETILAP ÉS A DÉLSZLÁV EGYSÉG

Szeghő Patrik

patrik.szegho@gmail.com

Absztrakt

Az első világháború révén Szerbia az antant hatalmak szövetségesévé lépett elő, s egyik pillanatról a másikra olyan befolyással bíró patronusokra lelt, mint Henry Wickham Steed, a londoni Times napilap külügyi szerkesztője, valamint a korának legismertebb brit délszláv-szakértőjeként számon tartott történész, Robert William Seton-Watson. A két brit férfi és elvbarátaik olyannyira nagy hatást gyakoroltak a brit közvéleményre, hogy propaganda kampányuk révén sikerült gyökeresen megváltoztatniuk a Szerbiáról korábban kialakult képet.

A szerb hadsereg első világháborús sikerei és a közös ellenség megléte megteremtették a feltételeket Szerbia brit pártfogói számára, hogy propagandájukkal új szimbólumrendszert teremtve a balkáni országot a civilizáció és a kereszténység védelmezőjévé emeljék. Szerbia dicsőítésének csúcspontját jelentő országos „Koszovó napi” megemlékezés 1916 júliusában egyben nyitányát képezte annak a délszláv lobbinak, amely pár hónappal később a Nagy-Britanniai Szerb Társaság és a New Europe külpolitikai hetilap megalapításával öltött szervezett formát. Felismerve a szükségét egy olyan sajtóterméknek, amely a napisajtnál alkalmasabb az európai újrendezést érintő elképzelések részletes kifejtésére és a döntéshozók informálására, Steed és Seton-Watson 1916 őszén megalapította a New Europe nevű folyóiratot.

A hetilap az egyetlen olyan nyugat-európai sajtótermék volt, amely kizárólag kelet-európai külpolitikával foglalkozott, így széles körben olvasottá vált több szövetséges államban is. Az újság hasábjain a brit kormányhoz kötődő személyek, gyakran parlamenti képviselők, továbbá brit értelmiségiek és emigráns nemzetiségi vezetők is publikáltak. A tartós békét a New Europe csoport Ausztria–Magyarország feldarabolásával látta megvalósíthatónak, s erről hónapról hónapra a közvélemény szélesebb rétegeit sikerült meggyőznie. A világháború politikai és katonai eseményeire a lap programjának megfelelően adott választ és egyértelműen a háború keleti megoldása mellett foglalt állást.

Idővel a New Europe csoport jelentős befolyást gyakorolt a brit külügy fiatalabb alkalmazottaira, a lap pedig közvetlen hatással volt az első világháborút lezáró békerendezésre, ugyanis Seton-Watson és Steed elképzelései, érvei több esetben is támpontként szolgáltak a brit békedelegáció számára.

Kulcsszavak

New Europe, R. W. Seton-Watson, H. W. Steed, külpolitika, Osztrák–Magyar Monarchia, Szerbia, délszláv lobbik, közvélemény, Nagy-Britannia, békerendezés

A *New Europe* brit külpolitikai hetilap az első világháború közepén jött létre azzal a céllal, hogy meggyőzze a nyugati szövetséges államok vezetőit az Osztrák–Magyar Monarchia teljes feldarabolásának szükségességéről. A *New Europe* jelentősége abban rejlett, hogy az első kizárólag kelet-európai külpolitikával és a háború utáni rendezési tervvel is előálló lapként egyszerre tudott fórumot biztosítani az európai kisépek ügyével rokonszenvező nyugat-európai pártfogók és az emigráns nemzetiségi vezetők számára. Bár a lap egyetlen nyugat-európai nemzetiségi lobbinak sem volt közvetlenül a szócsöve, de alapítói a háború kitörése óta nyílt elkötelezettséget vállaltak a délszlávok ügye mellett. Ennek tükrében nem tekinthető véletlennek, hogy a dunai kettős monarchia felbomlásával keletkező Új Európa-elképzelésben jelentős felület jutott a délszláv-kérdés taglalására is. A tanulmány célja bemutatni, miként kapcsolódott össze az európai átrendezésre vonatkozó tervek propagálása a nagy-britanniai délszláv-barát lobbival a *New Europe* hetilap hasábjain.

Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségeinek első világháborús törekvései közül a délszlávok ügye indult a leghátrányosabb helyzetből. Amellett, hogy a brit felső vezetésnek szándékában állt megőrizni a Habsburg Birodalmat mint Németország háború utáni ellentpontját, a délszlávok helyzete több szempontból is reménytelennek tűnt. Szerbia megítélése meglehetősen negatív volt – s ebben a britek oszmán- és oroszellenessége, valamint a belgrádi királygyilkosság (1903) is nagy szerepet játszott –, a világháború során több délszláv terület alku tárgyává vált Olaszország háborúba lépéséért cserébe. A szerb kormány és a délszláv emigránsok között fennálló vita az egyesítés módját és a jövőbeli délszláv állam belső szerkezetét illetően olyan nézeteltérést jelentett, mely hátráltatta a nyugat-európai délszláv lobbó hatékonyságát. A német tüzszünetet követően (1918. november 11.) pedig bonyolította az egyesült délszláv állam hivatalos elismerésének folyamatát a győztes nagyhatalmak, így a brit kormány számára is.

A Balkán-félsziget, mely gazdasági, területi és stratégiai értékek hiányában az Egyesült Királyság érdekszféráján kívül esett, hosszú ideig ismeretlen maradt a brit közvélemény előtt. A nyugati szakirodalom által mellőzött Balkánt csupán a Nagy Háborút megelőző évtizedben fedezte fel magának az a tucatnyi értelmiségi, akik az első világháború alatt önjelölt Balkán-szakértőként egy-egy balkáni népet előtérbe helyezve próbáltak befolyást gyakorolni a szövetséges országok háborús politikájára. Az első világháború eseményei révén Szerbia az antant hatalmak szövetségesévé lépett elő, s egyik pillanatról a másikra olyan befolyással bíró patrónusai akadtak Nagy-Britanniában, mint a fent említett Robert William Seton-Watson, Henry Wickham Steed, Arthur Evans, és Ronald Burrows.¹ A négy brit férfi és elvarátaik

¹ **Robert William Seton-Watson** (1879–1951) skót származású brit történész, újságíró, 1905-től a *Spectator* bécsi tudósítója. Az 1906-os magyar alkotmányválság idején még kiállt a Függetlenségi Párt és a koalíció mellett Ferenc Józseffel szemben, de a koalíció elhibázott belpolitikája és a nemzetiségekkel szembeni türelmetlensége teljesen elfordította a kezdetben magyarbarátságáról ismert történészt nemcsak a magyar politikai elitől, hanem a magyar nemzettől is. 1908-ban *Faji problémák Magyarországon* címmel megjelent könyvében a magyar oligarchia erőszakos magyarosító politikáját hibáztatta a dualista állam belpolitikai stabilitásának aláaknázásáért, mindazonáltal egészen a világháború kitöréséig a Habsburg Birodalom szerkezeti átalakításának és fenntartásának híve maradt.

Henry Wickham Steed (1871–1956) befolyásos brit újságíró, 1913-tól a *Times* külügyi rovatának szerkesztője, 1919-től pedig az újság főszerkesztője. A *Times* bécsi tudósítójaként ismerkedett meg Seton-Watsonnal, akivel az első világháború során az európai újrendezés elválaszthatatlan elharcosaivá váltak. Az 1916-ban elinduló *New Europe* hetilap köré tömörülő csoport programja a germanofób és antiszemita Steed azon elgondolásán alapult, hogy a német világuralmi törekvéseket, „a pán-germán tervet”, csak az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával és az elnyomott nemzetiségek felszabadításával lehet megakadályozni. (Lásd Steed 1924: 125–126; Hanak 1962: 181)

nagy hatást gyakoroltak a brit közvélemény alakulására, olyannyira, hogy kampányuk révén a világháború előtti szerb-kép gyökeres változáson ment keresztül. A Szerb Segélyalap (Serbian Relief Fund), a Nagy-Britanniai Szerb Társaság (Serbian Society of Great Britain), a Koszovó Napi Bizottság (Kosovo Day Committee) délszláv-barát érdekszervezetek mellett az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolása árán megvalósítható, európai újrendezésért küzdő *New Europe* hetilap is azt sugallta, hogy a német világhatalmi törekvésekkel szemben csak egy, a délszlávok által lakott összes területet magába foglaló Jugoszlávia jelenthet hathatós megoldást.

A szerb hadsereg első világháborús sikerei és a közös ellenség megléte megteremtették a feltételeket Szerbia brit pártfogói számára, hogy propagandájukkal új szimbólumrendszert teremtve a balkáni országot a civilizáció és a kereszténység védelmezőjévé emeljék. Megítélésének gyökeres megváltoztatásával Szerbia a háborúból hatalmas presztízzsel jött ki, a szerb nép a Balkán-félsziget hősvévé lépett elő, s a „kapu őrzőjeként”² nagybecsülés övezte. Ennek ellenére a délszláv mozgalom iránti szimpátia az első világháború során végig háttérbe szorult a brit katonai prioritásokkal szemben, ennek nyilvánvaló következménye volt a szövetségesek és Olaszország között megkötött titkos londoni szerződés is 1915 áprilisában.³ Felismerve a szükségét egy olyan sajtóterméknek, amely a napisajtónál alkalmasabb az európai újrendezést érintő elképzelések részletes kifejtésére és a döntéshozók informálására, Henry Wickham Steed és Robert William Seton-Watson 1916 őszén megalapította a *New Europe* nevű hetilapot azzal az eltökélt szándékkal, hogy propagálják a „nemzetietlen, mesterséges [Habsburg] Birodalom” (*New Europe*, no. 21, 1917. március 8.: 233) felbomlasztását.

A Kelet-Európával foglalkozó külügyi szemle megalapítása nem volt új keletű ötlet, ugyanis közvetlenül az első világháború kitörése előtt Seton-Watson 1914 júniusában közép-európai útra indult támogatókat keresni egy olyan nemzetközi, Európa-szintű folyóirat megindításához, amelyben a nemzetiségi kérdés került volna terítékre. (Seton-Watson 1981: 35) A

Arthur Evans (1851–1941) brit régész, Kréta-kutató. Politikai érdeklődését a Balkán-félsziget iránt a 1875. évi oszmánellenes felkelés keltette fel, amelynek megörökítésére *Gyalogszerrel Bosznia és Hercegovinán keresztül a felkelés idején, 1875. augusztus–szeptember* címmel külön könyvet szentelt.

Ronald Burrows (1867–1920) a King’s College szlávbarát igazgatója. Burrows figyelmét egy szlavisztika szak megindítására Robert William Seton-Watson hívta fel az első világháború alatt. Nagy-Britanniában a szláv kultúra, történelem és gyakorlatban egész Kelet-Európa mellőzve volt a felsőoktatásból, a történész felvetése tehát ezt az állapotot volt hivatott orvosolni. A szlavisztikával kapcsolatban Seton-Watson 1915 szeptemberében Burrows-nak írt levelében felfedte az igazgató előtt egy politikai lobbiszervezet és egy hetilap megalapításának körvonalazódó terveit: „egy Brit-Szláv Liga megalapítása [...] lefedné a politikai mezőt, az Ön szlavisztika fakultása a tudományost, és egy lehetséges havi folyóirat az irodalmat.” Egy évvel később, 1916-ban Seton-Watson mindhárom elképzelése megvalósult, amikor a Szláv Tanulmányok Tanszéke mellett megalakult a Nagy-Britanniai Szerb Társaság (Serbian Society of Great Britain) és a *New Europe* hetilap. (*Correspondence* 1976: 205, 235)

² A megnevezést David Lloyd George miniszterelnök egyik korabeli, Szerbiát méltató beszédéből kölcsönözték a szerb-párti brit propagandisták. (Lásd: Laffan, R. G. D. *The Guardians of the Gate*. Oxford, Clarendon, 1918: 3) A megnevezés arra utalt, hogy Szerbia kulcsországgént útját állja a közel-keleti német terjeszkedésnek.

³ Az 1915. évi Dardanellák-terv 200 ezer fő fölötti embervesztése és sikertelensége miatt a brit kabinet kénytelen volt a túlzónak vélt olasz területi igényeket elfogadni Olaszország mielőbbi hadba lépéséért cserébe. A brit hadvezetés meggyőzte a felsőbb politikai vezetést arról, hogy Olaszország hadba lépése a háború kimenetelét is eldöntheti, ezért végül az Asquith-kormány felajánlotta Olaszországnak Isztriát és Dalmácia egy részét, a külügyminisztérium pedig elérte az orosz diplomácia jóváhagyását a titkos szerződés megkötéséhez. (Waterhouse 1981: 126, 356, 365, 368–369; *War Memoirs I*: 339)

háború kitörésével a terv egy ideig kényszerűen lekerült a napirendről, mivel a Szerbiának nyújtandó segítség megszervezése a Szerb Segélyalapon keresztül, továbbá az emigráns délszláv politikai szervezet, a Jugoszláv Bizottság istápolása lekötötte Seton-Watson idejét, így a lapalapítás lassan, szakaszokban haladt előre. Seton-Watson 1915 márciusában hívta fel Ronald Burrows, a King's College igazgatójának figyelmét egy szlavisztika szak létrehozására annak okán, hogy kelet-európai – elsősorban szláv – kultúra és történelem gyakorlatilag az ideig mellőzve volt a szigetországi felsőoktatásból. (*Correspondence I.* 1976: 205) A szlavisztikával kapcsolatban Seton-Watson ugyanazon év szeptemberében ismét megkereste Burrows-t, ezúttal felfedve az igazgató számára egy politikai lobbizervezet és egy hetilap megalapításának körvonalait: „egy Brit-Szláv Liga megalapítása [...] lefedné a politikai mezőt, az Ön szlavisztika fakultása a tudományost, és egy lehetséges havi folyóirat a [szak]irodalmit.” (ibid. 235)

Egy évvel később, 1916-ban Seton-Watson mindhárom elképzelése megvalósult, amikor a Szláv Tanulmányok Tanszéke mellett megalakult a Nagy-Britanniai Szerb Társaság (Serbian Society of Great Britain) és a *New Europe* hetilap is. Az utóbbi esetében a szervezési feladatokkal és költségekkel járó lapalapításban a kedvezőtlen háborús események mellett Tomáš Masaryk elvbarátságának és anyagi támogatásának is hatalmas szerep jutott, ugyanis a – Szerbia ellen megindított – harmadik offenzíva idején (1915. szeptember) Masaryk már azt fejtegette Seton-Watsonnal folytatott levelezésében, hogy „egy kritikus hetilap [...] feltétlenül szükséges a közvélemény és mindennekfelett a kormány és a vezérkar útbaigazítására. [...] Amit én szeretnék, az angol értelem, politikai és stratégiai gondolkodás megtestesítője lenne.” (Seton-Watson 1943: 76)

1916 májusától kezdve Masaryk levelei sürgető hangvételt vettek fel a mielőbbi lapalapítás érdekében, amely kellő erejű kritikával élhetne, és nyomást gyakorolhatna a brit politikai és katonai vezetésre, mivel véleménye szerint „a kormány és a vezérkar (valamint a flotta) egyáltalán nem rendelkezik tervvel” a háború folytatását illetően. „Nem látok más megoldást, mint összehozni egy csapatnyi gondolkodó embert és nyíltan beszélni: a sajtó erőtlen, csak utólag bírál elmarasztalóan” – összegezte Masaryk. (Seton-Watson 1943: 84–85)

Steed és Seton egyaránt osztották Masaryk fenntartásait a napi sajtóval szemben, s 1916-ra megért bennünk az elhatározás, hogy megteremtsenek egy olyan sajtóközeget, amely – a közvélemény folyamatos külpolitikai informálása mellett – alkalmasabb az európai újrarendezést érintő elképzeléseik részletes, korlátok nélküli kifejtésére és propagálására. A napisajtóval szemben megfogalmazott kifogások valódi oka abban rejlett, hogy a *Times* szerkesztői nem voltak hajlandóak feltétel nélkül leköszölni Seton-Watsonék minden írását. Ettől függetlenül az önálló szemle kiadásáról először a *Times* vezetését próbálták meggyőzni, sikertelenül. (Steed 1924: 124) Ahogy a példa is mutatja, hiába nevezték ki Henry Wickham Steed-et 1913-ban a *Times* külpolitikai szerkesztőjévé, munkatársai – a háború előtt és alatt is – feltételekkel fogadták elképzeléseit a kelet-európai térség jövőjét illetően. (Jeszenszky 1997: 69–70) A *Times*-beli kudarcot követően a kiadással és a terjesztéssel járó költségek nagy részét Seton-Watson volt kénytelen biztosítani családi örökségéből, de az induláshoz Masaryk is juttatott 2000 fontot az Egyesült Államokba kivándorolt csehek adományából. (Seton-Watson H. & C. 1981: 178–179).

A délszláv-barát brit lobbisták 1915 tavaszán még nagy reményt fűztek a Londonban székelő emigráns délszláv szervezethez, a Jugoszláv Bizottsághoz, nem véletlen tehát, hogy az önálló délszláv érdekszervezet legnagyobb támogatói Seton-Watsonék köréből kerültek ki. Mindamelllett, hogy az emigráns szervezet belső megosztottsággal küzdött és 1916-ra elszigetelődött politikailag, Steed és Seton-Watson előtt bizonyossá vált, hogy a szerb kormány azt saját bábjának, semmint egyenrangú partnernek tekinti. Ennek okán Seton-Watson és köre saját kezébe vette a nagy-britanniai délszláv-lobbi irányítását, s bár a Szerb Segélyalap révén sikerült elkötelezni a közvéleményt a délszláv ügy mellett, a brit délszláv-barátok immáron a

brit politikai elitet akarták megnyerni elképzeléseikhez, amire annál inkább is szükség volt, mert a titkos szerződések felülvizsgálatára csak a szövetséges kormányok tehettek lépéseket. A propagandakampánynak 1916-ra sikerült gyökeresen megváltoztatnia a Szerbiáról kialakult képet, mindazonáltal a brit kormány továbbra sem tett hivatalos nyilatkozatot Jugoszlávia létrehozása mellett, kétségkívül igaz volt tehát Seton-Watson azon megállapítása, hogy „a brit közvélemény jóval a kormány előtt áll” a délszláv kérdés jelentőségének megítélésében (*Correspondence I.* 1976: 265). Míg a szerb kormány nyíltan elkötelezte magát a délszláv egyesülés eszméje mellett, „a szövetségesek teljes egészében gondosan elkerültek bármiféle beleegyezést ebbe a programba,” (ibid. 285) – írja a történész egy korabeli levelében.

A brit kormány vezetői a nyilvánosság előtt többször szót emeltek a délszlávok ügye érdekében, a délszlávok nagy-britanniai pártfogói viszont tetteket is látni szerettek volna az ékes-szólo beszédek mellett. (*New Europe*, no. 44, 1917. augusztus 16.: 142) A Szerbia dicsőítésének csúcspontját jelentő országos „Koszovó napi” megemlékezés 1916. júliusában nyitányát képezte annak a délszláv lobbinak, amely októberben a Nagy-Britanniai Szerb Társaság és a *New Europe* külpolitikai hetilap megalapításával öltött szervezett formát. A *New Europe* első száma harminckét oldalon és ötezer példányban (Jeszenszky 1997: 301) 1916. október 19-én látott napvilágot és hivatalos alapítói Seton-Watson, Steed, Burrows és Whyte⁴ voltak, de a fentebb leírtak szerint Masaryk is hozzájárult a folyóirat elindításához. A hetente megjelenő folyóirat nem rendelkezett állandó szerzőgárdával, bár a cikkek többsége Seton-Watson nevéhez kötődött, és rajta kívül a három másik alapító is publikált időnként a lapban. (Seton-Watson H. & C. 1981: 178–179) A személyi átfedések ellenére a *New Europe*-ot nem a Nagy-Britanniai Szerb Társaság szócsöveként hozták létre: amíg a Társaság a délszláv lobbival volt elfoglalva, addig a *New Europe* csapata egy nagyobb célért, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztásáért küzdött, ami előfeltétele volt egy jugoszláv állam megteremtésének is.

A hetilap gyakorlati célja az volt, hogy a közvélemény befolyásolása révén nyomást gyakoroljon a szövetséges kormányokra a nemzetiségi elven nyugvó európai átrendezés elfogadása érdekében. (Hanak 1962: 179–180) Az első számban „Az Új Európa” címen közölt vezércikk egyértelművé tette alapítói eltökélt szándékát arra, hogy „leleplezzék a német háborús politika fő szándékait.” A programadó cikk szerint a szövetséges államok újságíróinak teret kell biztosítani a közös együttműködésre, hogy elgondolásaik révén hozzá tudjanak járulni a szövetségesek küzdelméhez, amelynek egyetlen célja csupán a – lap mottójául választott – teljes győzelem lehetett. (*New Europe*, no 1, 1916. október 16.: 1) A *New Europe* csoport fő érve a germanofób és antiszemita Steed azon érvelésén alapult, hogy a német világhuralmi törekvéseket, az ún. „a pán-germán tervet”, csak az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztásával és a kelet-európai nemzetiségi-kérdés rendezésével lehet megakadályozni. (Steed 1924: 125–126) Steed szerint Németország teljes katonai vereségének elkerülhetetlen előfeltétele volt az elnyomott nemzetek felszabadítása. (Hanak 1962: 181) A lap propagandájának alapkövét a „német-kártya” adta, nem véletlen tehát, hogy a pán-germán veszély, a német világhuralmi tervek, a Berlin–Bagdad vasútvonal és a „Mitteleuropa terv” rendszeresen visszatérő elemmé váltak a lap felületén. A nagyobb részben osztrák-barát brit konzervatívok meggyőzése érdekében a Habsburg Monarchiát megújulásra képtelen államként, II. Vilmos német császár bábjaként festették le, a tartós európai békét pedig csupán Ausztria–Magyarország feldarabolásával láttatták megvalósíthatónak. (Jeszenszky 1997: 301)

A *New Europe* a háború politikai és katonai történéseire a programjának megfelelő módon adott választ és egyértelműen a háború keleti megoldása mellett foglalt állást, amely a szövetséges erők szaloniki összevonását jelentette volna. (Hanak 1962: 183) 1916 novembere több

⁴ **Alexander Frederick Whyte** (1883–1970) újságíró és liberális párti brit képviselő volt, aki a Királyi Haditengerészetnél (Royal Navy) töltött be tisztséget az első világháborúban.

szempontból is jelentős változásokat hozott a háborúba merült Európa politikai életében: egyrészt új miniszterelnököt neveztek ki David Lloyd George személyében az Egyesült Királyság élére, másrészt Ferenc József, osztrák császár és magyar király hosszú uralkodás után elhunyt. Lloyd George – az Észak-Írország megteremtésében jelentős szerepet játszó – Edward Carsonnal együtt a korábbi Asquith-kabinet azon miniszterei közé tartozott, akiket Steed és Seton-Watson még nem kárhoztatott el, sőt kifejezetten pozitív véleménnyel voltak róluk. Az említett két politikus 1915-ben a szaloniki expedíció legnagyobb szószólói voltak a kormányon belül, Carson tiltakozásul Henry Herbert Asquith miniszterelnök Balkán-politikája miatt le is mondott a kormányban betöltött tisztségéről. (Hanak 1962: 92) Az új miniszterelnök és külügyminiszter kinevezésétől Henry Wickham Steed, Robert William Seton-Watson és elvbarátaik a külügyi célok és módszerek gyökeres változását várták: „a politikai helyzet [...] most sokkal biztatóbb köszönve a régi banda eltávolításának és azon erők gyarapodásának, akik rendelkeznek némi rálátással Közép- és Kelet-Európa ügyeire.” (*Correspondence I.* 1976: 287) A délszlávbarát brit lobbisták elsősorban a dualista dunai állam sorsáról kialakított álláspont felülbírálatát várták az új brit kormánytól, mivel – ahogy azt 1916. decemberében Seton-Watson a *New Europe*-ban kifejtette – a „győzelem annak felismerésén alapul, hogy addig nem lehet »Új Európa«, amíg Ausztria–Magyarország fel nem bomlasztatik. [...] a köd amely eddig a brit politikát övezte, Ausztria–Magyarország érintetlenül hagyásának sötét szándékának tudható be”, mindazonáltal az efféle „félmegoldások külpolitikánkban csak beláthatatlan katasztrófához vezethetnek.” (*New Europe*, no. 9, 1916. december 14.: 263–267)

A szövetségesek és Olaszország között 1915 áprilisában megkötött titkos londoni szerződés felülbírálása a békekonferenciáig a *New Europe* programjában szerepelt, nemcsak a cikkekben, de Seton-Watson és Steed memorandumaiban, kiáltványaiban és beszédeiben is gyakran előkerült. A hetilap kitartott amellett, hogy a szerződés területi szempontból káros rendelkezései, okot adva a küzdelemre, az olaszok ellen hangolta a Monarchia délszlávjait, akik az olasz győzelemben nem a szabadság eljövételét, hanem egyszerű impériumváltást láttak csupán. (*New Europe*, no. 40, 1917. július 19.: 7) Ennek megfelelően Seton-Watson az olasz-délszláv viszony kérdésében 1918 tavaszáig a *New Europe*-on keresztül tájékoztatta a nemzetközi olvasóközönséget a Nagy-Britanniai Szerb Társaság munkájáról. A csoportosulás eltökélt szándékában állt előmozdítani a délszlávok viszonyát az olasz és a román felekkel.⁵ A hivatalos alakuló ülésére két nappal a *New Europe* első számának megjelenése után, 1916. október 20-án került sor és arról a hetilap részletes beszámolóval szolgált. A gyűlést London főpolgármestere nyitotta meg, aki közhelyszámba menően méltatta a szerb nép odaadó és önfeláldozó magatartását a közös ügygel kapcsolatban, ugyanakkor beszédében mindemellett arra is rávilágított, hogy a Szerb Társaság céljai merőben új dimenzióba emelik a délszláv lobbít. Szavai szerint ezek a célok „elsősorban ismeretterjesztők, és másodsorban politikailag építő jellegűek”. A szervezet egyrészt be akarja emelni a köztudatba Szerbia eddig betöltött és a jövőbeli egyesült délszláv államban betöltendő szerepét az európai politika keretében, másrészt nyíltan a délszláv egység megvalósításáért száll síkra, miközben hozzá akar járulni az olasz-délszláv megegyezéshez is. Mivel a Nagy Háború kitörése előtt az Osztrák–Magyar Monarchia nem mutatott hajlandóságot a délszláv-kérdés rendezésére, így immáron ez a feladat a szövetségesekre hárult. (*New Europe*, no. 2, 1916. október 26.: 34–35) A *New Europe* hasáb-

⁵ A Nagy-Britanniai Szerb Társaság programja szerint az európai béke záloga a politikai és a gazdasági erők közötti egyensúly kialakításában és fenntartásában rejlik, s Szerbia Belgiumhoz hasonlóan egyik alapköve ennek az erőegyensúlynak. Amennyiben a 4 millió lakossal rendelkező Szerbia egy éven keresztül képes volt visszaverni az Osztrák–Magyar Monarchia támadásait, akkor a délszláv egysítés nyomán 8 millió lakossal bővülő ország komoly akadályt jelentene a német terjeszkedés számára, hiszen ezt az akadályt a „földrajzi kötélekek faji és nyelvi folytonossága erősítené meg.” (*Times*, 1916. szeptember 28.: 7)

jain idézett Evelyn Cromer, egykori egyiptomi főkonzul és az egyesület újonnan megválasztott elnöke a következőképpen mutatta be és indokolta meg a szervezet céljait: „A németek nem másra, mint világhatalomra törekednek, főképpen az által, hogy egy hatalmas birodalmat akarnak létrehozni, amely a Perzsa öböltől egészen a Baltikumig érne. [...] A jövőt illetően úgy véljük, hogy az egyik legjobb garancia arra, hogy a németek efféle ormóttan nagyraavagyásai idővel ne éledjenek újra, egy erős akadály felállítása lenne a nem német népek csoportjából, akik a jövőben óriási, legyőzhetetlen gátat képeznek majd a német terjeszkedéssel szemben. A délszlávok teljesen megfelelnek arra, hogy gátat alkossanak. [...] A Szerb Társaság fő célja így, hogy ösztönözze egy délszláv állam létrehozását.” (ibid, 37)

1917 ősze több szempontból is kedvezőtlen fordulattal járt a délszlávok ügyére nézve. Frano Supilo, a horvát emigráció legjelentősebb alakja, valamint Dr. Elsie Inglis, a szerbiai fronton önkéntes szolgálatot teljesítő doktornő betegség következtében elhaláloztak, az osztrák-magyar hadsereg Isonzónál áttörte az olasz vonalakat, Oroszországban pedig kitört az októberi forradalom. A központi hatalmak tűzszüneti egyezménye Oroszországgal 1917 decemberében, továbbá Lloyd George 1918. januári beszéde a brit háborús célokról és Woodrow Wilson amerikai elnök „Tizennégy pontja” az olasz-délszláv megegyezés katalizátorává váltak. Vittorio Emanuele Orlando olasz miniszterelnök 1918 januári londoni látogatása során felkereste Steed-et, aki két órán keresztül gyözködte az olasz államférfit arról, hogy Olaszország az elnyomott nemzetiségek szószólójává kell váljon, amennyiben be akarja tölteni a Monarchia megsemmisülése után keletkező hatalmi vákuumot Közép-Európában és a Balkánon. Steed érvelése szerint a „rövidlátó osztrákbarát cselszövések” az utóbbi hónapokban új hullámra kaptak a szövetségesek külpolitikájában, ezért az olasz-jugoszláv egyezmény megkötése mindkét fél számára létérdekké vált. Az elhangzottak szellemében az olasz kormány külön parlamenti bizottságot állított fel Andrea Torre-vel az élén, amely 1918. február végén Londonban megkezdte a hivatalos tárgyalásokat a Jugoszláv Bizottság küldötteivel. A tárgyaláson Steed, Seton-Watson és Evans tanácsadóként vettek részt, akiket akkor hívtak be a terembe, ha egy kérdésben fennakadás volt a felek között. (Steed 1924: 181–183) Az ötnapos tárgyalássorozat elfogadott pontjai nyomán került sor 1918. április 8–10. között Rómában „Az elnyomott nemzetiségek konferenciájára”, amellyel Olaszország hivatalosan is elk

ötelezte magát Ausztria–Magyarország felbomlására. Henry Wickham Steed elnöklése mellett lezajlott egyeztetésről az öt elkísérő Seton-Watson 1918. május elején „Az elnyomott nemzetiségek római kongresszusa” (The Roman Congress of Oppressed Nationalities) címmel tett közzé részletes beszámolót. (*New Europe*, 1918. május 2.)

A dunai birodalomra vonatkozó elképzeléséről a *New Europe* csoportnak hónapról hónapra a közvélemény szélesebb köreit sikerült meggyőznie (Jeszenszky 1997: 301), s idővel jelentős befolyással volt a brit külügyminisztérium fiatalabb alkalmazottaira is, akik azonosulni tudtak Seton-Watson és Steed eszméivel. (Arday 2005: 464) A hetilap volt az egyetlen olyan sajtótermék, amely kizárólag külpolitikával és a kelet-európai ügyekkel foglalkozott, és a többi szövetséges államban is széles körben olvasottá vált. (Hanak 1962: 176, 188) Az újság hasábjain számos, a brit kormány szolgálatában álló személy, parlamenti képviselők és a brit értelmiségiek publikáltak az emigráns nemzetiségiek mellett. „Habár kevesen voltunk, tudtuk, mit akarunk, meghatározott programmal rendelkezünk Európa átszervezésére, jól informáltak voltunk és készen álltunk vállalni a kockázatot [...] A szobám a *Times* hivatalában zárandokhelyé vált a Londonban élő ’külföldi barátok’ számára” – emlékezett vissza Henry Wickham Steed emlékiratában. (Steed 1924: 130)

1918. február közepén a brit kormány megbízta a híres sajtómágnást, Northcliffe lordot,⁶ hogy hozzon létre egy különálló részleget az ellenséges országok elleni propaganda megszerzésére. (Jeszenszky 1997: 305) A minisztériumi alosztály kialakításában Northcliffe teljesen Steed belátására bízta magát, aki szerint a németeket az 1918. márciusi kezdeti győzelmeik annyira magabiztossá tették a siker felől, hogy a propaganda teljesen hatástalan lenne velük szemben, ezért Ausztria–Magyarországot kellett megtörni, „mint a leggyengébb láncszem[et] az ellenséges országok között.” (Steed 1924: 187) Ugyancsak Steed tanácsára Northcliffe alkalmazta Seton-Watsont a minisztériumi alosztályon, ahol az ausztria-magyarországi szekció élére Steed és Seton került. Northcliffe a betegsége okán legtöbbször távol maradt a propaganda-alesztály munkájától, így távollétében a döntéseket egy nem hivatalos hattagú bizottság hozta meg, amelynek Seton-Watson és Steed is tagjai voltak. A sajtómágnás révén Seton-Watson olyannyira szabad kezet kapott, hogy a minisztériumi jelentései és a *New Europe* cikkei gyakran szó szerint azonosak voltak, a propaganda-alesztály munkatársai pedig gyakorlatilag a *New Europe* programját akarták elfogadtatni a szövetséges kormányokkal 1918 tavaszától. (Seton-Watson L. & C. 1981: 260–261, 276–277)

A katarói matrózfelkelés (1918. február) után a szövetségesekben kétely merült fel, hogy a szociális türelmetlenséggel, felkelésekkel és nemzeti mozgalmakkal küszködő Monarchia képes lesz-e a bolsevizmus útját állni, így júniusban Lengyelország és Csehszlovákia létrehozása mellett döntöttek. (Banac 1984: 126–127) Az új irányvonal egyben azt is jelentette, hogy a külügyminisztérium elfogadta Seton-Watson azon tézisét, amely szerint a jugoszláv eszme a délszlávok nemzeti önrendelkezését testesíti meg (Stenton 2004: 122), így 1918 nyaratól kezdve Steed és Seton-Watson azon munkálkodott, hogy a brit és a francia kormányok ne csak a csehszlovákok és a lengyelek, hanem a jugoszlávok mellett is nyilvános kötelezettséget vállaljanak. (*Correspondence* 1976: 327). Pašić csökönyös ellenállása, hogy a Jugoszláv Bizottságot a délszlávok képviselőinek ismerje el a szerb kormány mellett, bonyolulttá tette a délszláv elismerés folyamatát. (Banac 1984: 132)

Seton-Watson felismerve az elismerés elmaradásának veszélyeit, október 18-án a propaganda-alesztályon memorandumot fogalmazott meg a külügyminisztérium számára a javasolt délszláv politikával kapcsolatban. A javaslat szerint a brit kormánynak el kellene ismernie a Monarchia délszlávjait szövetséges nemzetként, csapataikat harcban álló szövetséges egységekként, a Jugoszláv Bizottságot pedig a Monarchia délszlávjainak politikai képviselőjeként. (*Correspondence* 1976: 355–356) A szerb kormány és a Bizottság közötti ellentéttel kapcsolatban Seton-Watson és Steed megpróbálta meggyőzni a brit felső vezetést arról, hogy a konfliktus azon nagy-szerb törekvésekből eredt, amelyek a szerb politikai gondolkodásban kisebbségben vannak, s gyakorlatilag Nikola Pašić-ra és körére korlátozódnak. A két délszláv lobbista azt sugallta és hitte is, hogy Pašić-nak Szerbián belül kevés támogatója van, és személyét a Monarchia szerbjei is visszautasítják. (Evans 2008: 180)

Seton-Watson „Szerbia választása” (Serbia’s Choice) címmel megjelent *New Europe* cikke már egyértelmű támadás volt Nikola Pašić és – a miniszterelnöki székben taktikai okokból 1918. decemberében őt váltó – Stojan Protić ellen: „A Pašić-Protić társulás konok visszautasítása, hogy a politikai hatalmat riválisaival megossza [...] veszélyes helyzetet eredményezett, amely felett a szövetséges kormányok, és a demokratikus nyugati közvélemény nem hunyhat szemet.” (*New Europe*, no. 97, 1918. augusztus 22.: 127) A történész úgy vélte, hogy az efféle politika árthat a délszláv egységnek, pedig Szerbiának egy olyan nagykoalícióra van

⁶ Lord Northcliffe 1908-ben vásárolta meg az egyik legjelentősebb közvélemény-formáló brit napilapot, a *Times*-t. Az újságnál dolgozó Steed gyorsan megnyerte az új tulajdonos bizalmát, aki hamar magáévá tette az újságíró azon meggyőződését, hogy Németország Európa ura akar lenni. (Steed 1924: 33)

szüksége, amelyben az összes párt mellett az ország legjelentősebb tudósai is helyet kapnának. Amennyiben a csehszlovákok elismerését a délszlávok elismerése követi majd, akkor Szerbiának nem csak az országon belül kell tudnia politikai és társadalmi egységet felmutatni, hanem a határon túli testvéreiket képviselő politikai erők előtt is. A cikkben a történész egyben emlékeztette a szerb miniszterelnököt, hogy az 1917. évi korfui egyezmény⁷ az egyenlőség elvén fogalmazódott meg, s a nyugati hatalmaktól csak ezen egyezmény szellemében várható el Jugoszlávia elismerése. A Pašić-Protić klikk nemcsak „a szövetséges ügy akadályozójának, hanem népe legjobb érdekei árulójának” tekinthető, amennyiben képtelen megérteni ezt. (*New Europe*, no. 97, 1918. augusztus 22.: 128) A cikkben a történész minden igyekezete ellenére is sikerült megsértenie a szerb miniszterelnököt: „Pašić úr lojalitása a [Karadorđević] dinasztiahoz és a szövetségesek ügyéhez gyanú felett áll, [mindazonáltal] túl öreg ahhoz, hogy levetkőzze magáról teljesen fiatalkorának fél-török szokásait.” (ibid. 127) A cikk a szerbiai helyzetet belső politikai csatározásnak kívánta láttatni, amely Seton-Watson azon téves elképzelésén alapult, hogy a szerb politikai elit elkötelezett híve volt a jugoszláv eszmének. Az írás a maga nemében egyértelmű beleszólás volt a szerb belpolitikai ügyekbe, amelyek leleplezésével próbált Seton-Watson nyomást gyakorolni a szerb vezetésre. (Evans 2008: 172)

A békekonferencia összehívásakor gyakorlatilag már létezett a délszláv állam.⁸ Bár az Egyesült Királyság csak 1919. június 2-án ismerte el a Szerb, Horvát, Szlovén Királyságot hivatalosan, maga a tény, hogy a szövetségesek nem emeltek kifogást az ellen, amiért a szerb békeküldöttség a békekonferencia első plenáris ülésén a „Szerb, Horvát, Szlovén Királyság” néven képviseltette magát a „Szerb Királyság” helyett, azt sugallta, hogy az elismerés nem fog akadályokba ütközni az antant hatalmak részéről. Ennek ellenére mind Nagy-Britannia, mind Franciaország júniusig várt az elismeréssel, hogy kiderüljön, mennyire életképes az új állam, s hogy az ideiglenes kormány mennyire tudja stabilizálni a Monarchiától elfoglalt területek belső állapotát. (Mitrović 2003: 54–55)

A délszláv állam elismerésével a nagy-britanniai délszláv-barátok politikai küzdelme befejeződött, a *New Europe* hetilap pedig célját teljesítve 1920-ban megszűnt. A hetilapnak óriási szerepe volt abban, hogy „a Közép-Európával kapcsolatos tájékoztatatlanságot az egyoldalú tájékozottság váltotta föl” (Jeszenszky 1997: 301) a szövetségesek körében, az oldalain megjelent írások túlnyomó része a nemzetiségek problémáival foglalkozott (Hanak

⁷ Az 1917. februári orosz forradalommal Szerbia elvesztette legfőbb diplomáciai támogatóját, a szövetségesek pedig titkos különbéke tárgyalásokba kezdtek Ausztria-Magyarországgal. Mindezek az események nem hagytak más lehetőséget Pašić számára, minthogy rendezze a konfliktust a Jugoszláv Bizottság tagjaival, így a szerb miniszterelnök korfui megbeszélésre imeghívta a Bizottság főbb vezetőit. A megbeszélés eredményeként született meg a korfui nyilatkozat a szerb kormány és a Bizottság között 1917. július 20-án. A korfui egyezmény értelmében a szerbek, horvátok és szlovénok egy alkotmányos királyságban kívánnak egyesülni a Karadorđević dinasztia uralma alatt, az államszerkezeti kérdéseket pedig egy későbbi Alkotmányozó Nemzetgyűlésre bízzák. (Banac 1984: 123–124; Evans 2008: 279)

⁸ 1918. október 8-án Zágrábban megalakult a Szlovén, Horvát, Szerb Nemzeti Tanács, amely a hónap végén kikiáltotta függetlenségét és elszakadását a Habsburg Birodalomtól. (Banac 1984: 127–128) A zágrábi Nemzeti Tanács nem volt képes az új állam védelmére, a parasztfelkelések és a fosztogatások miatt a délszláv területeken eluralkodott a káosz és az olasz csapatok is megindultak Trieszt, Fiume, valamint a dalmáciai Zadar birtokbavételéért. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy egyedül a szerb hadsereg rendelkezik megfelelő haderővel az olaszok megfékezésére és a belső állapotok helyreállítására. Ennek tükrében a Nemzeti Tanács november végén Belgrádba küldött delegációja végül a feltétel nélküli egyesülés mellett döntött. (Pavlowitch 2003: 36–41) 1918. december 1-jén kikiáltották a Szlovén, Horvát, Szerb Állam egyesülését a Szerb Királysággal, amelynek eredményeként megszületett a Szerb, Horvát, Szlovén Királyság.

1962: 181) és a háború utáni újrendezéshez Ausztria–Magyarország területi sérthetetlenségének feladását hangsúlyozta. A *New Europe* csoport közvetetten befolyással volt a háborús békerendezésre is, ugyanis elképzeléseik, érveik több esetben is támpontként szolgáltak a brit békedelegáció számára. A brit küldöttséget Seton-Watson és Steed propaganda-alesztálybeli munkatársai képviselték, ezért a békerendezés területi rendelkezései Seton-Watson határelképzeléseinek a délszlávok számára legkedvezőbb változatát követték (Beretzky 2003: 80), Szerbiának juttatva a történész által „szürke zónaként” jegyzett Bácskát is.

Irodalom

- Arday, Lajos (2005) *Economics Versus Nationality. British Plans for Re-Shaping East-Central Europe in 1917–1919*. In: Kapronczay Károly (ed.) *Az Egyesült Királyság és Magyarország*. Budapest, Mundus.
- Banac, Ivo (1984) *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca and London, Cornell University Press.
- Beretzky, Ágnes (2003) R. W. Seton-Watson és a trianoni békeszerződés (1918–1920). *Valóság*, vol. 46, no. 1, (2003. január).
- Evans, James (2008) *Great Britain and the Creation of Yugoslavia. Negotiating Balkan Nationality and Identity*. London and New York, Tauris.
- Hanak, Harry (1962) *Great Britain and Austria-Hungary During the First World War. A Study in the Formation of Public Opinion*. London, Oxford University Press.
- Jeszenszky, Géza (1994) *Az elveszett presztízs*. Budapest, Magyar Szemle.
- Mitrović, Andrej (2003) The Yugoslav Question, the First World War and the Peace Conference, 1914–1920. In: Djokić, Dejan (2003ed.) *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London, Hurst.
- New Europe, The*. 1916–1919.
- Pavlovitch, Kosta Stevan (2003) The First World War and the Unification of Yugoslavia. In: Djokić, Dejan (2003ed.) *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London, Hurst.
- Correspondence* (1976) R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs. *Correspondence 1906–1941*. 2 vols. 1906–1918. London – Zagreb, University of Zagreb.
- Seton-Watson, Hugh and Christopher (1981) *The Making of New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London, Methuen.
- Seton-Watson, Robert William (1943) *Masaryk in England*. Cambridge, University Press.
- Steed, Henry Wickham (1924) *Through Thirty Years, 1892–1922*. 2 vols. London, William Heinemann.
- Stenton, Michael (2004) Great Serbia in British Eyes, 1875–1991. In: Krestić, Vasilje Dj. (2004 ed.) *Great Serbia: Truth, Misconception, Abuses*. Belgrade, Cicero.
- Times*, The.
- Waterhouse, Michael (2013) *Edwardian Requiem. A Life of Sir Edward Grey*. London, Biteback.

HÁBORÚS ELŐADÁSOK SZERVEZÉSE MAGYARORSZÁGON 1914-BEN – TÖRTÉNETI VÁZLAT –

Turbucz Péter

turbuczpeter@indamail.hu

Absztrakt

Az I. világháború propagandatörténetének vizsgálata Magyarországon úgy a politikatörténet, mint a hadtörténet szempontjából a kezdetektől perifériára szorult, míg a tágabban értelmezett sajtótörténet, valamint a társadalomtörténet szemszögéből jószérivel föl sem merült. A kevés munkában, ahol a téma egyáltalán érdemi módon tárgyalásra kerül, szinte kizárólag a politika- és hadtörténeti elemzések kontextusában térnek ki a propaganda szerepének bemutatására. A hátszág propagandája – egy-két művészeti és irodalmi alkotástól eltekintve – ma is ismeretlennek mondható. A tanulmány e hiány fölszámolásából kíván részt vállalni egy propagandatörténeti szegmens, a hadi beszédek vagy más szóhasználatban a háborús előadások történetének vázlatos adatolásával, a világháború első időszakát áttekintve. Röviden ismertetésre kerül néhány, a háborús előadásokat inspiráló, rendező, magtartó személy szerepvállalása, valamint áttekintődnek a főbb társadalmi, illetőleg oktatási szervezetek-intézmények, melyek részt vállaltak e rendezvények szervezésében és lebonyolításában.

Kulcsszavak

I. világháború, hátszág, propaganda/propagandatörténet, hadsegélyezés, hadi beszédek/háborús előadások, iskolán kívüli népoktatás, Szabad Lyceum, Erzsébet Népakadémia

„Az a sok alkalmi és ünnepi beszéd, melyet a jótékonyság ünnepein vagy alkalmain mostanában elmondanak, a Háború óriás fájának mindenik egy-egy lehulló levele. Majdan az utánunk jövő nemzedékek egyenként fogják e leveleket összeszedni, hogy kiböngésszék belőlük háborús napjaink ama részének történetét, mely az itthonmaradottak részvételét beszéli el a nagy világeseményből.” (Budapesti Hírlap 1915/80:19)

1914 őszétől német mintára Magyarországon is mind’ fokozottabb hangsúlyt kapott a hátszág lakosságának politikai nevelése, a háború iránti lelkesedés tudatos, hosszú távú fenntartása érdekében. A nemzet értelmisége, a népművelő szervezetek, az oktatási intézmények a

hadsegélyző szervezetek bevonásával 1914 októberétől *háborús délutánok* címmel *hadi előadások* szervezésébe kezdtek.¹

Ahhoz, hogy a választott tárgy *leíró-adatolása*² könnyebben fölvezetésre kerülhessen, illetve az 1914-ben Magyarországon újonnan megjelent speciális műfaj információtörténeti hozadékának megismeréséhez is, elengedhetetlen egy előrevetett definíció megadása, amely arra a kérdésre épül, hogy pontosan mit kell érteni hadi beszédeken és háborús előadásokon? A *hadi beszédek* vagy más szóhasználatban *háborús előadások* (ritkábban használatos volt a *hadi előadások* kifejezés is) az I. világháború korszakára jellemző tudományos, ugyanakkor népszerűsítő szándékkal fellépő előadásforma, melyet többnyire állami szervezésben és/vagy támogatással, jótékonyági és népművelési céllal rendeztek tudományos- és oktatási-, illetve művészeti és irodalmi társulatok-egyesületek, vagy épp magas rangú magánszemélyek. Ebből következően a hadi beszédek olyan fölolvadások vagy szónoklatok voltak, amelyeket nem mondhatott el bárki, azokat kizárólag a nemzet politikai, katonai és tudományos elitjéhez tartozók tartották/tarthatták,³ részben megismételve az eddigieket: egyrészt jótékonyági és hadsegélyző, másrészt oktatási és propagandacéllal.

Kissé elidőzve ez utóbbi két szópárnál, kijelenthető, hogy a háborús előadások esetében az oktatási- és propagandacélú felhasználáson nem a hétköznapi-originális szóhasználatból kölcsönzött, és sok esetben a háborús uszítással analóg fogalompárt kell érteni – ezt fontos külön hangsúlyozni –, hanem a háború pedagógiai-népművelő céljainak egyik eszközét. A végső cél látszólag nem a hallgatóság ideig-óráig eleven lelkesedésének retorikai fokozása avagy tulajdonképpeni kiaknázása/megvezetése volt, épp ellenkezőleg. A hosszú távú eredményt – a háború ébresztette tudományos érdeklődést felhasználva – a háború katasztrófájának tényszerű konzekvenciáiból való okulásban és a jövőbeni szellemi és erkölcsi épülésben jelölték meg. A hadi előadások ciklusainak közelebbi célja a háború – Alexander Bernát, a honi filozófia és háborús gondolkodás egyik legnagyobb alakjának szóhasználatával – „*élményszerűségének*” (Alexander Bernát 2014: 12)⁴ megértése és teoretikus megalapozása, továbbá elfogadtatása volt, de nemcsak a hazai tudóstársaságok tagjaival⁵ és a művelt nagyközönsgel, hanem általában a társadalommal.

Összességében tehát jellegzetesen az tekinthető hadi beszédnek, aminek beszédkeretén (formális tartalmán) túl szorosabban vett (szellemi) tartalma is a háborúról, annak diszciplináris megértéséről, illetőleg az egyes tudományágaknak a háború hatása révén elért eredményeiről,

¹ A tanulmány kizárólag a Budapesten tartott rendezvénysorozat jellegű háborús előadásokat tekinti át szemelvénytulajdonosként, de nem tartalmazza a Hadsegélyező Bizottság előadásainak leírását. Ez utóbbinak bemutatására más helyen került sor. (Turbucz 2014a) A terjedelmi lehetőségek függvényében a magánkezdeményezésű mindössze két-három alkalmas előadások leírása e munkából ugyancsak kimaradt, hiszen pusztán azok adatolása is már túlfeszítené a rendelkezésre álló keretet.

² E rövid tanulmány célkitűzését tekintve többre nem vállalkozhat, mint a tárgyterület felmutatása és kijelölése, valamint a további kutatást elősegítendő lehetséges kezdőpontok leíró-vázlatos áttekintése egy-egy ciklus első hadi beszédének rövid ismertetésével. Az itt bemutatott adatokból levonható konzekvenciák elemzése egy későbbi tanulmány feladata lesz.

³ A hadi beszédek általánosan magas színvonalának oka is eredően ebben keresendő.

⁴ A hivatkozott beszéd filozófiai-filológiai elemzését a szerző egy korábbi munkájában már elvégezte, és az rövidített formában megjelent. (Turbucz 2014b)

⁵ A hazai tudóstársadalom háborúhoz való viszonyulása szintén fehér foltja a kutatásnak. Andrassy Gyula (1915) nyomán a magyar tudósok közül legtöbben önvédelmi harcként definiálták azt és intenzíven támogatták a Monarchia háborús törekvéseit. A tudósok háborúfelfogásába nyújt betekintést *A háború és a tudósok* című, a *Magyar Figyelő*-ben (1914) megjelent beszámoló, valamint általánosságban Giesswein Sándor (1915) tanulmányai.

azoknak a tudományokban való alkalmazásáról szól. E háborús expozék többségében nyugodt, higgadt hangvételűek voltak, minőségüket-tartalmukat tekintve az előadók igen jól felépített, többször saját élményekre (főképp a politikusok és katonák esetében), kutatásokra-felfedezésekre (leginkább a tudósokat jellemezte), *a minori ad majus* logikai érvekre vagy *apagóg* bizonyításra támaszkodva (írók, újságírók, költők esetében fordult elő legtöbbször) saját szakterületük és a háború szintézisét alkották meg, ami már önmagában is jelzi, hogy nem egyszerű háborús lelkesedés szülte szónoklatokkal áll szemben a témát száz év távlatából megismerni kívánó kutató, hanem a *háborús irodalom* területén belül a háború tudományos reprezentációjával, amely a korabeli elgondolás szerint tartalomtól függően tovább bontható *háborús filozófiára*,⁶ *háborús teológiára*,⁷ *háborús történetírásra*,⁸ *háborús irodalomra és költészetre*⁹ stb.

Rátérve az adatolásra, az első oktatási- illetve propagandacélokat szolgáló háborús előadássorozatot Vörösváry Ferenc, az *Erzsébet Népakadémia* titkárának kezdeményezésére és tervei alapján a *Szabad Lyceum*, az *Erzsébet Népakadémia* és az *Országos Közegészségi Egyesület* szervezte közösen. (Vörösváry 1915) A három kultúregyesület, mint a hazai iskolán kívüli népoktatás notábilis intézményeinek háborús tevékenysége – annak ellenére, hogy ezek vezetőit, tagjait, előadóit és támogatóit egyaránt mind ott találjuk a tudományos életben és a háborús előadások ciklusaiban is – mára teljesen feledésbe merült.¹⁰ Pedig e szervezetek kultúrában betöltött állásának alaposabb tanulmányozása nélkül alig érthetnők meg, hogy miként tudtak a háborús idők megpróbáltatásai közepette hétről-hétre (ha párhuzamosan tekintünk több előadássorozatot, akkor néhány naponta) sok száz embert vonzani, és a hazai tudóstársadalom hathatós közreműködésével olyan autentikus propagandaszerepet betölteni, mint amelyet 1914-től kezdődően éveken keresztül elláttak előbb a fővárosban, majd vidéken. Jelentőségüket napjainkban sajnos még felbecsülni is alig lehet. A téma akkurátus feldolgozása még várat magára, de az már most kijelenthető, hogy a háborús előadások nemcsak azért voltak jelentősek, mert a hazai propaganda gépezetének működéséhez szolgáltak mintegy szellemi üzemanyagul és az írott sajtóval közösen befolyásolták a közvéleményt, hanem éveken keresztül részint sikeresen hidalták át a tudomány és a háborús propaganda között korábban húzódo végtelennek tetsző szakadékot; továbbá főképp a filozófia és a történettudomány legnagyobbjainak közreműködésével a magyar történeti, illetve kulturális tudatba máig elevenen élő eszméket plántáltak vagy hoztak újra köztudatba. Ilyenek voltak többek között a német-magyar, a lengyel-magyar vagy a török-magyar barátság eszméje, esetleg az akkoriban föllelevenített és máig igen népszerű Európa keleti védőbástyája gondolat, vagy a magyar kultúra fokozott ápolásának és fejlesztésének a két világháború között explicit ideáljának elképzelése és így tovább.

Visszakanyarodva a szorosabban vett tárgyhoz, 1914. szeptember 26-án dr. Hegedűs István az *Erzsébet Népakadémia* ügyvivő elnökének és az egyesület tagságának, valamint dr. Ilosvay Lajos államtitkár az *Országos Közegészségi Egyesület* elnökének részvételével, dr. Berze-

⁶ Az általános filozófiai munkák mellett a háborús filozófia magyar és német vonatkozású alkotásairól Enyvvári Jenő készített átfogó bibliográfiákat az *Athenaeumban* 1915-től. (Enyvvári 1915)

⁷ A háborús teológia alkotásait protestáns részről a *Theológiai Szaklap*, unitárius részről a *Keresztény Magvető*, katolikus részről a *Katholikus Szemle*, a *Magyar Kultúra* és az *Élet* folyóiratok hozták.

⁸ A háborús történetírás főbb orgánumai a *Budapesti Szemle*, *Magyar Figyelő* és kisebb részben a *Századok* voltak.

⁹ A háborús költészet legfőbb orgánumát a háborús irodalomhoz hasonlóan a hírlapok alkották. A háborús költészet alkotásaiba az egyik legjobb betekintőt a *Háborús Antológia* nyújtja. (Gyulai 1916)

¹⁰ A magyar népművelő szervezeteknek az I. világháború idején betöltött hazafias tevékenységének – ezen belül is a hadi beszédek – kutatása a II. világháborút követően látszólag történeti tabunak számított. A szerző tudomása szerint a témában átfogó tanulmány ma sem áll rendelkezésre.

viczy Albert elnöklése alatt a Szabad Lyceum¹¹ választmányi ülést tartott, ahol megvitatták annak a levélnek tartamát, melyet még a hónap 15-én Hegedüs István írt Vörösváry Ferencnek és Berzeviczy Albertnek; azaz a két testvéregyesület közös erővel „*megfelelő akciót indítson, kivegye részét a frontmögötti munkából, aktív közreműködése a lelkes hangulat fönntartására irányuljon s tartson előadásokat a háború fönnséges nagy céljáról.*” (Vörösváry Ferenc 1915: 245) A két egyesület választmánya egyhangúan elfogadta az indítványt, majd elhatározta egy közös bizottság felállítását. Idézve indítványuk szövegéből: „Tartsunk olyan előadásokat, melyek a mai körülményeknek megfelelnek. Legyenek azok lelkesítők s alkalmasak a pesszimizmus kiölésére a csüggedő szívekből, törjék meg a közönyt, buzdítsanak kötelességteljesítésre, hassanak buzdítólag a munkásokra, szóval: világosítsuk föl a közönséget arról, hogy nem csupán a fegyverrel küzdő katona védi hazánkat, hanem a haza érdekét szolgálja minden polgár, aki a kötelességet híven teljesíti!” (Vörösváry Ferenc 1915: 246)

Október 6-án a kiküldött közös bizottság Berzeviczy elnöklésével megtartotta első zárt ülését, amelyen az 1914. évi előadások programját is lefektette. Az elfogadott program szerint az előadássorozatot hangverseny vezeti be, majd utána dr. Hegedüs István mond ünnepi expozét. Ezt a következő vasárnapokon megtartandó tíz előadás követi. „*Az előadások helye a Múzeum-körúti «Trefort-kert» nagyterme, belépő díj nincs és vendégeket szívesen lát a három rendező egyesület.*” (Vörösváry Ferenc 1915: 246–247) A további előadások menete a következőképp alakult: Október hónapban még Gerlóczy Zsigmond adott elő *A koleráról, kapcsolatban a világháborúval* címmel. Novemberben 2-án az előadássorozatot Concha Győző kezdte *A háború politikai szempontból* című fölolvasásával, őt követte 8-án Bálint Rezsőnek *A vérhasról* szóló értekezése, majd 15-én Hantos Elemérnek *A háború pénzügyeit* ismertető beszéde. November 22-én BR. Kétly Károly beszélt *A tifusról*, végül a hónapban utolsóként 29-én, Marczali Henrik tartotta meg fölolvasását *A világháború történeti megvilágításban* címmel. December elején (6-án) Kuzmik Pál nyitotta meg az expozékát *A sebfertőzésről* szóló értekezésével, ezt 13-án Vörösváry Ferenc *A modern haditechnikáról* szóló előadása követte. A karácsony előtti napokban (20-án) Cholnoky Jenő beszélt *A világháború színterének földrajzi vázlatáról*, végül az 1914-es ciklus utolsó előadója 27-én Schaffer Károly volt, aki *A háború és az idegrendszer megbetegedései* címmel fogalmazta meg gondolatait. (Vörösváry 1915)

Néhány gondolat az első előadásból: Az első hadi beszédet, tehát Hegedüs István mondta Október 18-án. Előadásának legelején egy korabeli közkérdésre keresi a választ. A kérdés a következőképpen szólt: Van e létjogosultsága háború idején a szabadegyetemek működésének és népoktatásnak, közelebből a tudományos előadások szervezésének? Vagy Hegedüs szavaival: „*Alkalmas-e az ilyen idő arra, hogy egy közönség a béke áldását: a szellemi életet csak pillanatokig is élvezze? Hiszen imer arma silent Musae (Fegyverzörgés közt elhallgatnak a Muzsák).*” (Hegedüs István 1914/1915: 5) A válasz természetesen már előfeltételezett. Hegedüs *nudis verbis* kijelentett véleménye szerint: igen, van létjogosultsága. A következőket mondta: „Úgy érzem, hogy nemcsak alkalmas, hanem szükséges is a honfilelkek találkozása, a lelkek egybe-dobbanása, mikor a napi izgalmaknak néha riasztó hatása a lelkek ernyesztésére befolyást gyakorolhat és míg a mi drága, hős fiaink véröket ontják a csatatereken, nap-

¹¹ Berzeviczy Albert nemrég megjelent naplója (2014) ellenére sem ismert tény, hogy a Magyar Tudományos Akadémia-, a Szabad Liceum- és a Hadsegélyező Bizottság fölolvasásokat rendező albizottságának elnökeként a háborús előadásoknak 1914 és 1916 között ő tekinthető az egyik legaktívabb szervezőjének, alakítójának és nem utolsó sorban közkedvelt szónokának. (Berzeviczy 1916; Uő. 1915/1916a; Uő. 1915/1916b; *Budapesti Hirlap* 1914/323; Uo. 1915/9; Uo. 1915/87 stb.) Emellett ismeretes, hogy külföldön is mondott hadi beszédet. (*Budapesti Hirlap* 1914/323) Továbbá a nagyobb politikai napilapok és folyóiratok számára jelentős propagandacikkeket publikált a háború alatt ekképp a *Pester Lyoldban*, a *Budapesti Hirlapban*, a *Revue de Hongrie*ban, a *Budapesti Szemlében* stb.

nap után szembe néznek a halállal, – nekünk szembe kell néznünk az étellel.” (Hegedűs István 1914/1915: 5)

Talán már körvonalazható a válasz, hogy mire is céloz az előadó. Hegedűs előadásának jelszava a *megértés*. A korabeli háborús logikát rekonstruálva a megértés fogalma a következőképp kapcsolódik a háborús előadásokhoz és távolabbról a propaganda kérdésköréhez: Katonáinkhoz hasonlóan nekünk itthon maradottnak is segítenünk kell a nemzet háborús törekvéseit, mely nemes feladatot csak úgy láthatjuk el, ha megértjük a körülöttünk zajló világfolyamatokat. Andrassy Gyula nyomán az akadémikus Hegedűs is kijelenti, hogy a társadalomnak is ki kell vennie a részét „az élet-halálra szóló” küzdelemből. (Hegedűs 1914/1915) Ehhez azonban nem elég az érzésekre hagyatkozni. Az érzések megcsalhatnak. A gyűlölet és a bosszúvágy elhagyhat. A megértés ellenben maradandó minőség. Ha megértem a jelen háború féktelen pusztításának értelmét és elfogadom abban a saját szerepem, akkor mindig lesz elég erőm bízni a győzelemben és hazafiúi kötelességeimhez méltóan cselekedni – sugallta körülbelül ekként a háborús gondolkodás.¹²

Hegedűs a megértés fogalmának háborús céljáról a következőképpen szól: „E kötelességek közt nem utolsó helyen áll, hogy a hazafiúi lelkesedést, mely elemi erővel tört ki a háború kezdetén, ébren tartsuk. A szenvedés, a nyomor, a csapások alatt, melyeket a háború idéz elő, meg ne törjünk és értsük meg, hogy miről van szó.” (Hegedűs István 1914/1915: 5)

A klasszika-filológus most olvasott szavai után beszédének további részében végezetül nem kevesebbet vállalt, minthogy kijelölte a későbbi előadók számára azokat a tárgyterületeket és a hozzájuk tartozó témákat, melyekről egy háborús előadásnak véleménye szerint szólnia kell.

Már itt felmerülhet az a kérdés, hogy mekkora népszerűségnek is örvendtek ezek az előadások? Erre vonatkozólag szerencsére egész pontos kimutatások állnak rendelkezésre. Hegedűs ünnepi megnyitóját nem kevesebb, mint 1218 fő hallgatta. (Vörösváry 1915)¹³ Az 1914-es további előadások közül: Gerlóczy Zsigmond (914 fő), Concha Győző (887 fő), Bálint Rezső (543 fő), Hantos Elemér (656 fő), br. Kétly László (521 fő), Marczali Henrik (768 fő), Kuzmik Pál (403 fő), Vörösváry Ferenc (907 fő), Cholnoky Jenő (935 fő), Schaffer Károly (512 fő).¹⁴ A három szervezet előadásorozata 1915-ben is töretlen népszerűséggel folytatódott, átlag 922 fős részvétellel. (Vörösváry 1915)

Visszatérve még 1914 októberéhez, a hadi beszédek szervezése nemcsak egy ’felülről érkező’ kezdeményezés volt, ahogy Vörösváry idézett gondolatai sugallják, hanem azzal gyakorlatilag egy időben a sajtó felől érkező nyomás eredménye is. Október 7-én először a *Budapesti Hirlap* adott teret annak a társadalmi(nak mondott) követelésnek, amely akkoriban a magyar tudósközösségekre nehezedett. Egész pontosan arról volt szó, hogy ekkorra Németországban már eleven hagyománya alakult ki a háborús előadások szervezésének, míg Magyarországon ezek – mint az a fentebb leírtakból látható – még csak a szervezés stádiumában álltak. A következőkben hosszabban idézve a *Budapesti Hirlap* kritikájának egyes részleteit: „A német tudós, akit a léha, savanyú, tehetségtelen viccgyártás karrikaturává torzított, aki igazában a nemzet nagyságának egyik legfontosabb tényezője, a német tudós elhagyta laboratóriuma csendjét, leszállott katedrája magaslatáról és elmenvén, tanítja a népeket az Írás igéi szerint. Az öreg Wundt, a jelenkor legnagyobb filozófusa, nyolcvankét esztendő terhével vállán kiáll a nyilvánosság elé és elmondja gondolatait a háborúról. A nagy gondolkodó beszél, a fizioló-

¹² E helyütt csak megjegyzésszerűen történik utalás arra az előrevetett állításra, miszerint a megértés gondolata később az Osztrák-Magyar Monarchia értelempropagandájának egyik kulcsszava lesz.

¹³ Vörösváry beszámolója alapján ismeretes, hogy legalább ezer fő maradt kívül az előadásról hely hiányában. (Vörösváry 1915)

¹⁴ A résztvevők számára vonatkozó adatokat Vörösváry (1915) pontosan megadja.

giai lélektan hatalmas úttörője, egy új tudomány megteremtője; de az apostolok nyelvén szól és nem fél attól, hogy mindeneknek érthetővé válik. Willamowitz-Mockendorff, akit a *princeps philologiae* névvel ékesített föl a német tudós világ, az antik világnak nyugodalmas szemléletétől a jelen felé fordul és nagy, megnyugtató, nemzetét fölemelő tanulságokat von le a mostani háború forrásaiból és indítékaiból. Eucken, Lamprecht, Harnack. Mindegyik díszje a maga diszciplínájának, világszerte ismert képviselője a tudomány egy-egy speciális ágának, keresi és meg is találja az utat a nagyközönséghez, amelytől normális időkben elzárja őket életfölfogásuk szigorúsága, a közrendű népszerűség lenézése, az *odi profanum vulgus* arisztokratikus elve. Mind künn vannak; a piacon, ezeket gyűjtenek maguk köré, elhintik a komolyabb mérlegelésnek, az intenzívebb mélybelátásnak, az emelkedettebb szempontoknak magvait. És azzal, hogy a tömeget fölkeresték, hogy Wundt humoros megjegyzést tesz a számlájuk kifizetése nélkül elillant japán diákokról és Harnack, a teológia mestere a falusi pap nyelvén szólal meg, nem veszít egyik sem hitelességéből, akadémikus tekintélyéből.” (id. Vörösváry Ferenc 1915: 247-248)

Eddig a német háborús előadásokról... A magyar közállapotokat e tekintetben katasztrofálisnak vázolta a napilap. Szabadon idézve: tudósainkat, úgy tűnik, nem érdekli a nemzet háborús erőlködése. Katedrájuk dolgain kívül látszólag teljes apátiáról tesznek tanulságot. Nem foglalkoztatják munkásságukat a hatalmas gyűléstermek nyilvános pódiumai, amiért a cikk írója egyenesen kifakadt: „Mért nem jelentkeznek tudósaink úgy, mint a németek? A mi gondolkodóink nem gondolkodnak? A mi tanítóink nem tanítanak? A mi tudósaink nem tudnak a háborúról valamivel többet, szebbet, jobbat, hasznosabbat nálunknál? Nem látja közölők a jogtudós a világot lángba borító háború nemzetközi jogi vonatkozásait, a jogfilozófia hirtelen, vulkanikus átalakulását, a háborús viszonyoknak a magánjogra való sűrű és sokszoros hatását? Mi magyarazzuk meg történetíróinknak, vagy inkább ők nekünk a háború történelmi mélységeit, a nemzetek viszállyainak kútfejeit, a múlt szolgáltatva analógiákat, amelyek világot vetnek a sötét, titokzatos jövőbe? Itt vannak a mi kitűnő orvosprofesszoraink, akiktől szívesen tanulna a nagyközönség e napokban sok olyan ismeretet, amelyre a háborús világ sebesültjei, járványos betegségei ráutálnak bennünket. És örömmel hallgatnók meg magyar Harnackjainkat is, akik talán szintén le tudnának szállni az újszövetségi exegézis és a homiletika magaslatáról a népies prédikáció színvonalára. És valamennyi munkáját betetőzné a filozófus, legegységesebb szempontjaival, legátfogóbb ítéletével, az összefüggésnek legbiztosabb, intuitív megérzésével. Hogy nekünk fáklyát gyűjtőnek éjszakánk sötétjében, amelyben botorkálva járunk. És megvilágítanak a nagyváros tömeglelkét, amely roppant érzékenységekben és ideges fogékonyságában ki van szolgáltatva minden pillanatnyi ingernek, amely szomjuhozza az igaz okulást és magára hagyva, vezető nélkül folyton útvesztőbe téved.” (id. Vörösváry Ferenc 1915: 248-249)

A hírlapcikk nem kímélte a hazai iskolán kívüli oktatás intézményeit sem. A magyar tudóstársadalom kritikáját követően a tudományos-népművelő szervezeteket is elmarasztalta. „Az sem helytálló kifogás, hogy nálunk az ilyen népszerű előadások rendezésének nincs meg az organuma. Először, ha nem volna, meg kellene teremteni. Gyorsan, okosan és olcsón. Másodszor, ilyen szerv van nem is egy, hanem egész sereg. Csak élni kell velük. Ne mondhasa az a Szabad Egyetem, Szabad Lyceum, Erzsébet Népakadémia, Népművelő Társaság, Ismeretterjesztő Egyesület, Uránia Tudományos Egyesület (s még egy csomó, amelynek neve talán hirtelen nem jut eszünkbe), ne mondhasa egyik sem: én az idén nem dolgozom; a közönségnek most más gondja van, mint hogy fizikai vagy kémiai, olasz irodalomtörténeti vagy görög filozófiai előadásokat hallgasson. Nekem nincs pénzem az előadók fizetésére. A publikumnak nincs pénze belépődíjra.

Hát mindezek a bölcsen és gyümölcsözően munkálkodó intézmények és egyesületek csakugyan ne foglalkozzanak az idén más tárggyal, mint amely a legközvetlenebb kapcsolatban van a mindnyájunkat égető főkérdéssel, a háborúval. Ad ez anyagot bőségesen. És ne

fizessék az előadókat, akkor nem kell belépődíjat szedniök. Meg vagyunk győződve róla, hogy nem lesz tudósaink közt egyetlenegy, aki a legnagyobb készséggel, örömmel, önfeláldozással ne venne részt ebből az üdvös munkából és megtagadná közremunkálását azért, mert nem várhat tőle anyagi hasznot.” (id. Vörösváry Ferenc 1915: 249-250)

Miként a rendkívül provokatív cikk nem maradhatott visszhang nélkül, úgy az abban foglalt felhívás sem maradt pusztába kiáltott szó, mert arra három nappal később maga a kultuszminiszteri államtitkár Ilosvay Lajos válaszolt szintén a fent említett napilapban. Főleleveníve válaszát: „A Budapesti Hirlap mai számában (Szerda, Október 7.) megjelent vezetőcikkely, talán azért, mert eddig nem avattuk be a sajtót mozgalmainkba, kissé méltatlanul bánik el tudósainkkal, professzorainkkal, tudományos, ismeretterjesztő egyesületeinkkel. Nem akarok se egyeseket, se egyesületeket mentegetni, hanem csak tájékoztatásul írom a következőket. Az orvosi kar professzorai már, október 5-én megkezdették erre a hétre kiszabott, irányító előadásainak sorozatát. A Szabad Líceum és az Erzsébet Népakadémia pár héttel ezelőtt látott munkához s tegnap Berzeviczy Albert elnöklésével körülbelül tíz hétre terjedő tervet állapított meg, csupán időszerű tárgyakat tűzve ki előadásra. Méltatásra kerül háborúnk és okai; a XIX. század nagy háborúi, háborúnk pénzügyi vonatkozásai, a mostani háborúk színtere; továbbá az Országos Közegészségi Egyesület közreműködésével előadást tartat a koleráról, a vérhasról, a tífuszról, a sebfertőzésről és a háborúban, elkerülhetetlen idegrázkódásról.

Szomorú volna, ha annyira érzéketlenek volnánk e nagy idő követelményei iránt, annyira lenyűgözne bennünket a jóra való tehetetlenség, hogy saját kezdeményezésünkől nem jutna eszünkbe teljesíteni kötelességünket.” (*Budapesti Hirlap* 1914/251: 10)

A cikk és még inkább az államtitkári fölszólítás hamar megtette a hatását. A legjelesebb magyar tudósok a kettős nyomásnak engedve hozzáálltak a fölkészüléshez, ekképp október végétől már a közelgő háborús előadásokról számolhattak be a hírlapok.

Az oktatási-, egyben propagandacélú hadi beszédek szervezése mellett hamarosan megjelentek a sebesült katonák megsegítését, majd általánosságban a hadsegítést szolgáló ciklusok is. Az első kifejezetten hadsegélyezési céllal rendezett háborús témájú előadássorozatot – a kutatás eddigi eredményei szerint – a *Központi Segítő Bizottság* rendezte¹⁵ „háborús délutánok” cím alatt a Ritz szállóban¹⁶ november 7-től egymást követően hat alkalommal, szombat délutánonként öttől hétóráig.¹⁷ A jeles alkalmakkor a szálló éttermében és halljában öt órától hat óráig a megjelent vendégeknek teát szolgáltak föl, majd hat órától az előadások kezdődtek. (*Budapesti Hirlap* 1914/273) A rendezvénysorozatot nem más, mint Prohászka Ottokár (1915a) *Háború és vallás* című előadása nyitotta meg, kinek beszéde jóval túlmutatott egy egyszerű, két teázás között megejtett kispolgári háborús kultúrdélutánon.¹⁸ A püspök egész életében kiváló, ugyanakkor megrendítő, elgondolkozásra készítő szónoknak számított. Aki háborús előadását hallhatta, ekkor sem csalatkozott benne, hiszen jelen beszéde tudományos és irodalmi hírnevéhez mérten is rendkívülinek tekinthető, ezért mindenképp bemutatásra szorul.

Prohászka egy megrendítő bevezető után, ahol a háború és kultúra viszonyát járja körül, kijelenti, hogy „[...] nem a jobb jövődőségnek azt a problémáját akarom fejtegetni, hogy lesz-e valamikor örök béke a földön s azt sem, hogy a vallás segíti-e s mennyiben a pacifizmus törekvéseit; hasonlóképpen nem terjeszkedem ki arra, hogy a vallásos és misztikus lelkek

¹⁵ A szervezet alapítására vonatkozóan a *Népszava* 1914/216. száma tudósított; az intézmény életére vonatkozóan a *Pesti Napló* 1914/260. és a *Népszava* 1914/353. száma.

¹⁶ Itt működött az Augusztá-alap központi irodája is. (*Belügyi Közlöny* 1914/49)

¹⁷ A szervezésről részletesebben ld. *Pesti Hirlap* 1914/273 és *Budapesti Hirlap* 1914/273.

¹⁸ Uo.; Az előadás szervezéséről részletesebb információkat közölt még a *Pesti Hirlap* 1914/277. és 1914/279. száma, továbbá a *Pesti Napló* 1914/277 és 1914/279. száma.

mily álláspontot foglaltak el a háború problémájával szemben; mind ezek helyett én most csak a nehéz jelent nézem s a nehéz jelenben a vallásos lélek érzéseit s reakcióit, küzdelmeit s győzelmeit akarom föltárni, s öntudatunkra akarom hozni azt az erőt, mely a harcok kaoszában is Ég felé, a sötétségben csillagok felé tart s mely világviharral küzdve sem szenved hajótörést.” (Prohászka Ottokár 1915a: 3–4)

A nemzetek indította háborúk *ultima rációjában* nincsen ráció, az nem az értelem, hanem az ököl kategóriája, és amikor a nyers erőszak elszabadul, természetes, hogy sokféle reakciót vált ki a lelkekből. Hogyan értse meg ezt az állapotot a vallásos lélek, milyen reakcióval viseltessen a sok szenvedéssel és pusztítással szemben? Erre a kérdésre keresi a választ beszédében a filozófus Prohászka. Nem mellékes megjegyezni, hogy ő volt az egyik első gondolkozó, aki szembesülve a háború borzalmaival, valóban komoly számvetésre és lehetséges alternatívák keresésére hívta hallgatóságát.¹⁹ Üzenete közérthető: „A vallásos ember nem ereszti el az Isten kezét a sötétség miatt; sőt épp, mert sötét van, fogja meg jobban; tagadásra nem dupláz rá tagadással, hanem állít; a sülyedésben nem száll le, hanem emelkedik. Olyan, mint a madár, mely mikor a fát levágják alatta, nem a mélybe, hanem a magasba száll. Az ember is, épp mivel eszményeiről le nem mondhat, ez eszményeivel vonul el egy felsőbb világba: Istenbe menekszik.” (Prohászka Ottokár 1915a: 4–5)

A háború borzalmának súlya alatt sokan összerogynak és lélekben szkeptikusokká válnak. Ez ellen küzd a főpap, amikor kijelenti, hogy a megoldást nem a szkepticizmusban vagy ami talán még ettől is rosszabb, az apátiában kell keresni, mert az-az út „illúzió”, „a buta vég, a semmi”. Igenis tudomásul kell venni, hogy a világ fennállásának értelme van és kell, hogy „a legideálisabb eszményiség a legreálisabb legyen”. A vallásos léleknek erre kell tartania a győzelmes jóba, Istenbe. Ekkor megtette az első lépést. Ám ez önmagában nem elég, hiszen a hitet nem elég elfogadni, abban ki is kell tartani és – mint a székesfehérvári püspök sugallja – ez ma a legnehezebb. Ktartani akkor, amikor a kételkedés lidérce mélyen a lelkek mélyén vert tanyát. „*Mikor a kegyetlenség orgiáit üli s lelkemre egy égő gyász sötétsége borul? [...] Ott sejtsek-e gondviselést, hol a harcok furiái járnak s a magáról megfeledezett ember szenvedelméi török pocsként értékeinket?*” – kérdezi Prohászka (Prohászka Ottokár 1915a: 7), majd a gondolatsort a következőképp folytatva kijelenti, hogy a háborút erős lélekkel és szilárd hittel kell viselni, mert csak a hit segítségével győzhetünk a rossz felett. Mint kifejti: „*Lélekkel kell legyőzni a rosszat. Nem abban áll a világrend, hogy rossz ne legyen, hanem abban, hogy lélek legyen s hogy a rosszat a több, jobb, nemesebb, szeretőbb lélekkel győzzük le.*” (Prohászka Ottokár 1915a: 8) A rossz jelenleg nem űzhető ki a világból, ezért az egyetlen megoldás a lelkek megtisztítása és a gondviselésbe vetett féktelen bizalom. Ha ezt bárki is kevésnek gondolná sorsunk jobbrafordulására vonatkozóan, vessen csak egy pillantást az emberiség eddigi történetére, melyet a háborúk formáltak olyanná, amilyen. „*Harc, háború nélkül eddig nem volt világ.*” (Prohászka Ottokár 1915a: 9) Hogy ezt elfelejtettük, annak kultúránk ellaposodása és pacifikálódása az oka. Mint mondja: „Kultúránk érzélgős és puha s vallásosságunk is elgyöngül az ideggyöngeségtől. Lelkünk blazírt s az élet értelmét nem igen kutatja. Élvezet, komfort, kényelem kielégíti, legfőbb gondja, hogy pénze legyen s saját kedvét tölthesse. Önző is s kegyetlen is; testvért nem ismer, sőt zsarol, akit lehet. Hát nem gondolhatjuk-e méltán, hogy az ilyen elpuhult világban a kinnak s szenvedésnek, sőt a háborúnak is valami felsőbb missziója van, nem gondolhatjuk-e, hogy a katasztrófák szélvészében az Isten lelke jár, s az tisztítja a miazmás levegőt?” (Prohászka Ottokár 1915a: 9)

Prohászka Ottokár társadalom- és kultúrkritikája itt még nem ér véget. Mint beszéde végére kiderült, a háború a legtöbb hadi szónok felfogásához hasonlóan nála is fátumszerű,

¹⁹ Most közölt hadi beszédének alapgondolatai az egyébként meglehetősen apatikus alaphangú Naplójában is föllelhetők. (Prohászka 1929)

ám amíg mások történelmi, gazdasági, politikai és egyéb tényezőkben keresik annak okát, addig Prohászka abban Isten jogos büntetését látja, amely végül mégis az európai kultúra megtisztulásához vezet. Isten – idézve őt – „rá vág vasbotjával a materialista ideológia kártyavárait, mely lelket nem talál, de nem is produkál; megrendíti az élvezetsóvár, antiszociális érzésű társadalmat, mely az emberi lélek mélységeit ignorálta s az életnek eszményeül a kellemet, az élvezetet, a könnyelmű életet állította föl. Kielégült, mámoros lelkeinkbe bele-dörög a maga hatalmas Sursum cordáját s a puha, érzelgős kultúrát erőteljes hitre s reményre s fölényes lelkületre neveli. Megrendült a föld, a kultúra világa s egy jobb világ kívánczik ki mélységeiből!” (Prohászka Ottokár 1915a: 9-10)

És miként a háború révén közeledik a jobb világ, úgy a lélek mélységeiből is tüzes érzések szaladnak föl, s az áldozat és a hősiesség érzését lehelik. Az egyszerű emberek így hőökké válnak és hőökként a győzelem és az azért való feltétlen odaadás az egyetlen gondolatuk. Az ő rendületlen kitartásuk ad nekünk itthon maradtaknak erőt, hogy elűzzük lelkünkben a közömbösséget. Öntudatra kell ébrednünk, hogy újra egy közösség lehessünk és vérünk hullajtásával meg tudjuk óvni jogos örökségünket: házunkat, hazánkat, kultúránkat. Mint mondja: „Ez a föld vértől áztatott föld; ez a ház és haza és állam és társadalom a vér energiájának gyümölcse. Ezek tehát mind nagy, szent dolgok, melyeket becsülünk s magunknak is lelkesülésünk hevével s munkánk energiájával – tehát megint csak vérrel – fejlesztenünk kell.” (Prohászka Ottokár 1915a: 10-11)

Végezetül a püspök rátér a hősi halál és a gyász kérdésére. Felszólít, hogy „*járja át gyászunkat is az Isten szelleme!*” (Prohászka Ottokár 1915a: 11) Veszteségeink felett érzett fájdalomunkban nem zuhanhatunk érdektelenségbe. Nem panaszkodhatjuk egyre veszteségünket, mikor azok, akiket elvesztettünk, életet nem vesztek, hanem nagylelkűen odaadták. Gyászunk ne legyen hát önző, mely csak a maga vigasztalódását keresi. A hősi, önfeláldozó szeretet sem önző, mert az arra gondol, akit szeret. „Tehát itt is «Sursum corda»; gyászoljunk úgy, mint ahogyan a hősök anyáihoz, feleségeihez s gyermekeihez illik. Legyen gyászunkban is lélek, legyen hit és szeretet. Az ilyen lelkület méltó hőseinkhez, áldozatukhoz! Vannak harcai, vannak sebei, folyik könnyeibe lelkének vére; de van győzelme is, mikor megnyugszik Istenben s békét talál. Így kötjük össze a küzdelmes pálmaágat a békeség olajágával; a pálma lesz zászlónk, de olajág lesz koszorúnk!” (Prohászka Ottokár 1915a:12)

A szónoklat mondanivalója nem igényel további, külön magyarázatot. Annak a közönségre gyakorolt lehangoló sikere lényegében egyet jelentett a háborús előadások létjogosultságának elismerésével.

Prohászka püspök imént bemutatott beszéde az egyik legnépszerűbb hadi szónoklat volt a háborús expozék egész történetében. Elismertségét jelzi, hogy azt a címdoldalon, egészben közölte a *Budapesti Hirlap* 280. száma. E mellett az előadásnak fontos szerepe lesz a *Hadsegélyező Bizottság* történetében is, ugyanis abból különnyomat készült. (Prohászka 1915a) A beszéd felvételt nyert előbb a püspök háborús kötetébe, majd ennek részeként 1928-ban a Prohászka-életműkiadásba is bekerült. (Prohászka 1915b; Uő. 1928)

Visszakanyarodva, a Központi Segítő Bizottság háborús délutánjainak programterve a következő volt: „A későbbi összejövetelek előadói lesznek gróf *Andrássy Gyula*, gróf *Apponyi Albert*, dr *Bárczy István*, *Herczeg Ferenc*, *Rákosi Jenő* és *Szászy-Schwarz Gusztáv*. Az előadások után zenei és szavalóprodukciók következnek, amelyekben részt vesznek: *Császár Imre*, *Csillag Teréz*, *Durigó Ilona*, *Fedák Sári*, *Góth Sándor*, *Góthné-Kertész Ella*, *Gönczi Mór*, *Hubay Jenő*, *Kéry-Szánthó Imre*, *Márkus Emma*, *Medek Anna*, *Odry Árpád*, *Paulay Erzsébet*, *Sándor Erzsébet*, *Son Harry*, *Székelyhidy*, *Szigeti*, *Thomann István*, *Varsányi Irén*. Mind a hat előadásra szóló egy-egy ülőhely bérleti ára 20 korona. Ily jegyek november 3-tól kezdve 7-ig minden nap 6 és 7 óra között a Ritz-szállóban a „Háborús Délutánok” irodájában kaphatók. Egyes előadásokra szóló ülőhelyeket (4 koronás árban), amennyiben a bérlet lezárása után még

maradnának, valamint állóhelyeket (2 koronás árban) az egyes előadások napján a pénztár fog árúsítani. A Prohászka püspök megnyitó előadására külön ingyenes belépti jegyeket adnak ki a nem bérlők részére.” (*Pesti Hirlap* 1914/273: 9)

A Ritz előadások teljes mértékben a művelt polgári rétegeket érintették meg. Az állítás igazolására elég egy rövid betekintés az egyik délutáni programba. „A harmadik Háborús délután szombaton lesz a Ritz-szálló összes földszinti termeiben. A tea öt órakor, az előadás hat órakor kezdődik. Programja a következő: Apponyi Albert gróf beszéde: A háború és a magyar nemzeti politika. 2. Sándor Erzsébet dalai. Mozart: Kerubin áriája, Tauber-t: Der Vogel im Walde. 3. Keéri-Szántó Imre zongora-darabjai: Chopin: Impromptu (esz-dur), Tanulmányok (esz-dur, d-moll), Noktürn (esz-dur), Polonéz (esz-dur).” (*Budapesti Hirlap* 1914/21: 13)

A honi propaganda erősödését valamint a hadi beszédek eszkalálódást jelzi, hogy a Ritz szállóban tartott fölolvasások mellett még a *budapesti tudományegyetemen* is rendeztek részben²⁰ hadsegélyező célzattal fölolvasásokat,²¹ az egyetemi tudományos élet vezető férfijainak bevonásával, akik közül ekkorra már többen is jelentős háborús publicisztikát fejtettek ki. 1914. november 24-én a *Magyar Tudósító* tájékoztatása alapján a *Népszava* az alábbiak szerint tudósított a közelgő egyetemi eseményről. „A budapesti tudományegyetem a rektor kezdeményezésére az egyetemi hallgatóság és a nagyközönség számára előadási sorozatot rendez a háborúról. A karácsony előtti ciklusban három előadás lesz és pedig december 4-én Lenhossék Mihály rektor előadása: A háború és az egyetem. Grósz Emil előadása: Az orvosi tudomány a háborúban; december 11-én Mihályfi Ákos előadása: A háború és a teológia és Magyar Géza előadása: A békemozgalom és a háború; december 18-án Alexander Bernát előadása: A háború mint nemzetnevelő és Beöthy Zsolt előadása: Angol és orosz szövetségeseink. Az előadásokon, amelyeket az említett napokon esti hat órakor tartanak meg, vendégeket szívesen lát a tudományegyetem.” (*Népszava* 1914/297: 10)²²

Az egyetemi előadások kezdeményezése még az év novemberében a budapesti tudományegyetem új rektorának, dr. Lenhossék Mihálynak²³ az ötlete volt.²⁴ A háborúról szóló előadások az egyetem dísztermében kerültek megrendezésre, nem is sejtve, hogy ezzel a háborús előadások – melyek száma országszerte több mint százra tehető csak 1914-15-ben – végte-

²⁰ A pontosítás azért szükséges, mert amikor az előadásokat szerző vagy szerkesztő nélkül (1915) egybegyűjtve kiadták, a kötet hivatalosan nem volt hadsegélyező kiadvány, de az előadások közül többet különnyomatokban felhasználtak ilyen céllal (Alexander, Lenhossék, Grósz, Magyar). Történeti érdekesség, hogy a könyv pontos ára ismert; 20 fillérbe került. (*Budapesti Hirlap* 1915/63)

²¹ A Szabad Lyceum 1914-es előadásait azért nem lehet ebben a sorban említeni, mert bár azok háborús témában hangzottak el, de nem hadsegélyező, hanem oktatási célzattal rendezték azokat, valamint a látogatás ingyenes volt.

²² Az egyetemi előadásokról lásd még a *Népszava* 1914/297. és 1914/329. továbbá a *Pesti Hirlap* 1914/300. valamint a *Pesti Napló* 1914/307. számát.

²³ Lenhossék Mihályt a rektori székben majd Beöthy Zsolt (1915–1916) – a háborús célok másik nagy elkötelezettje – követei. (Szögi 2010)

²⁴ Lenhossék kinevezésétől kezdve szolgálta a magyar háborús erőfeszítéseket. Rektorként egyetemi épületet engedett át kórházi célokra. Erről bővebben a *Pesti Napló* 1914/263. és a *Pesti Hirlap* 1914/256. száma tudósított. De ő volt, aki indítványozta a kultuszminisztériumban, hogy a hadba-vonult hallgatónak legalább egy félévet számítsanak be a katonai szolgálatért. (*Népszava* 1914/250; *Pesti Hirlap* 1914/231) Magánemberként pedig komolyabb adományokat adott esetünkben háborús előadások céljára is. (*Pesti Hirlap* 1914/330)

lennek tetsző sorát indítják el.²⁵ Itt elsősorban gondolni kell a magyar egyetemeken 1915-től tartott hadi beszédekre,²⁶ de ezen felül egyaránt figyelembeveendő a háborús témájú szemeszterek, vagy a tudósok fokozott aktuálpolitikai szerepvállalása. Az egyetemen Lenhossék (1915a) nemcsak kezdeményezésével, hanem mint az első előadó, beszédével is történelmet írt. Hadi beszédének részletes bemutatása ehelyütt sajnos nem lehetséges, de beszédének idevágó főbb gondolatai a következők: A tudóstól, aki nem harcol a nemzet elvárja, hogy a háború ügyét ő maga is szolgálja tudományával. Így beszélt: „Ilyen nagy időkben a közvélemény méltán elvárja a tudomány férfaitól, hogy tudásuk s kutatásaik fáklyájával megvilágítsák a világot megrendítő nagy események mélyebb okait, történelmi hátterét, a jelen s a jövő függő kérdéseit és feladatait. Egyetemünk se maradhat távol a háborúhoz fűződő nagy kérdésektől. Mi tudósok nem akarunk elszigetelt olympusi magaslatokon maradni, hanem nemzetünkkel összeforrvva, tudományunkkal éltetni és hatni, az eleven nemzeti élet munkásai akarunk lenni.” (Lenhossék Mihály 1915b: 3)

Lenhossék (1915b) a továbbiakban kifejti, hogy a háborúban, aki nem harcol, annak a helyén maradva kell szolgálatot teljesítenie nemzetének – ekként a tudósok katedráján. Véleménye alátámasztására az 1848–49-es időkből emel át történelmi párhuzamokat, majd saját tudománya felől próbálja megragadni a háború értelmét, miközben jelentős eszme- és kultúrtörténeti áttekintést nyújt a háború struktúrájáról-mechanikájáról és a kultúrához fűződő konstellációjáról, mindezt kiváló retorikával. Előadásának szerkezete és gondolatai előadók sokaságának adta meg a keretet arra vonatkozóan, hogy miként kell egy értelmiséginek háborús előadást tartani, és a tömeg háborús affectusát irányítani. Megjegyzendő, hogy ehhez hasonló erejű szellemi megnyilvánulásra korábban nem volt példa a magyar történetben. Immáron hivatalosan is megkezdődött Magyarországon a háború teoretizálása. Ettől kezdve a különféle tudományok legnagyobb képviselői egymással versengve szólaltak fel háborús témákban, minek következtében hamarosan az egyes szakkönyvtárakban új polcokat kellett nyitni a háborús vonatkozású szakirodalomnak. Lenhossék előadásáról a *Budapesti Hirlap* egy hasáb terjedelemben adott számot: „A budapesti tudomány-egyetem sorozatos előadásokat kezdett, a háborúra való vonatkozásban. A középponti egyetem dísztermében ma volt a bevezető előadás, a melyet *Lenhossék* Mihály rektor tartott *A háború és a társadalom* címe alatt. Megnyitóul a rektor örömét fejezte ki azon, hogy egyetemünk a történelmi évben is megnyitotta kapuit és az első félévre 5109 hallgató iratkozott be. A hallgatóság, a mely egy vagy más okból nem vehet részt a haza fegyveres védelmében, buzgón és komolyan végzi munkáját, talán még buzgóbban, mint a rendes években. Elsőrangú nemzeti érdek fűződik ahhoz, hogy a gazdasági és a kulturális élet a háború alatt is tovább folyjon a maga rendes medrében. A közoktatásügyi kormányzat vezetőjének, *Jankovich* Béla kultuszminiszternek érdeme, hogy megvalósította azt az elvet, hogy az egyetemnek a háború alatt is működni kell. A budapesti egyetemnek e részben már múltja is van, a mennyiben hatvanhat év előtt a szabadságharc idején 1848/49-ben egyetemünk működése nem szakadt félbe, csak az 1848-iki nyári félév előbb végződött és a következő téli félév később kezdődött a rendesnél. A nehéz időkben úgy az egyetem tanárai, mint hallgatói fokozottabb mértékben teljesítették hivatásukat, mert a

²⁵ E gondolatot ugyanilyen kontextusban a szerző Alexander Bernát (2014) hadi beszédeinek újrakiadása kapcsán egyszer már megjegyezte (Turbucz 2014c), azonban e helyütt a pontosítás elengedhetetlen.

²⁶ A kutatás eddigi, korántsem végleges állása szerint háborús előadásokat a következő városok egyetemein tartottak: Debrecen, Kolozsvár, Pozsony. E téren azoknak a főiskoláknak a száma, ahol rendeztek háborús előadásokat még nem ismert, ellentétben a gimnáziumokkal, amelyekre már hamarosan explicite viszonyítási számadatok is rendelkezésre fognak állni. Egyelőre azonban csak az jelenthető ki, hogy eddig vizsgált vármegyeszékhelyek gimnáziumai közül legalább egyben egész biztos tartottak háborús előadásorozatot. A legismertebbek: Sárospatak, Miskolc, Nyíregyháza, Szeged stb.

háborús időben a tudományos munka valóságos mentsvár, a hova a felizgatott lélek menekülhet és a hol, ha csak egyidőre is, visszanyerheti nyugalmát és egyensúlyát. Előadásából kiragadjuk a következő sorokat:

„A midőn mi e haza s a monarkia földjét védjük, érezzük, hogy egyúttal harcosai vagyunk egy nagy emberi eszménynek: a civilizáció, a közös emberi kultúra érdekének is. Magyarországnak úgy látszik a gondviselés által kijelölt történelmi hivatása, hogy védőbástyája legyen a haladott nyugati műveltségnek a kelet előretörő barbarizmusa ellen. A legnagyobb örület, a mit ez a háború fölszínre hozott, nyugati ellenfeleinknek az az állítása, hogy a civilizációért küzdenek, mikor le akarják törni az emberiség által eddig elért legnagyobb műveltség hazáját, Németországot, mikor segédkeznek nyújtanak ahhoz, hogy a kozák és szibériai hordák ellepjék Németországot, Ausztriát és a mi szép hazánkat, s a mikor dicsőítik Afrika és Ázsia barbár tömegeit s még a sárga veszedelmet is, Európa sok ezer éves kultúrájának a megsemmisítésére. Mi magyarok, osztrákok, németek ezt a kultúrát védjük. Szent e háború nekünk, mert nagy és nemes célokért ontjuk vérünket. A hol a küzdelemnek ilyen erkölcsi alapja van, a hol ilyen erkölcsi erők szállnak síkra az erkölcstelenség ellen s oly szent akarat állja a küzdés nagy próbáját, ott a győzelem nem maradhat el. Ez a mi szilárd hitünk...

S a mi hőseink között ott küzdenek *ennek az egyetemnek a fiai is*. Ti pelyhedző állú ifjak, a kik elhagyátok a tanterem padjait, a laboratóriumukat, a kik könyveiteket fegyverrel cserélve fel, ott küzdetek az északi és déli harctereken ennek az országnak s a kultúrájának ellenségei ellen, hozzátok száll a lelkem. Felkeres benneteket a nedves lövészárkokban, a harctér golyózáporában, a menetelések fáradalmi és nélkülözései közt. Elviszi hozzátok a mi üdvözlésünket, hálánkat és azt a kívánságunkat, hogy minél előbb viszontláthasson benneteket az egyetem, a győzelem babérjával díszítve. Isten óvja és áldja meg hazánkat ebben a küzdelemben!”

A rektor előadása után Grósz Emil dr. orvoskari dékán tartott előadást *az orvosi tudomány a háborúban* címmel. Beszélt a sebesültek gyógyításáról és a járványos betegségek ellen való védekezésről. Mindkét előadást a jelenvolt nagyszámú közönség tetszéssel fogadta. Végighallgatták az előadásokat Jankovich Béla kultuszminiszter és Ilosvay Lajos államtitkár is.

Ott voltak még az előadáson Tóth Lajos miniszteri tanácsos, az egyetemi ügyosztály vezetője, Gopcsa László miniszteri tanácsos, Zichy Aladár gróf és Lukács György titkos tanácsosok, volt miniszterek, Karácsonyi Jenő gróf, a Mentő-Egyesület elnöke. Müller Kálmán báró és Beöthy Zsolt főrendiházi tagok, az egyetemi tanács tagjai és az egyetemi tanárok és hallgatók is teljes számban, valamint előkelő hölgyközönség.” (*Budapesti Hirlap* 1914/307: 9)

Az egyetem bekapcsolódását a háborúba tehát nem lehet kellőképpen felülértékelni. Jelentősége azon túl, hogy a rendezvényt jelezni kívánta, hogy a magyar tudóstársadalom is ezentúl ki fogja venni a maga részét a háborús szerepvállalásból, a megtartott expozékkal kijelölte azokat a fontosabb attitűdöket, melyek közelebről a hadi beszédek további fejlődéséhez és azok létjogosultságának megkérdőjelezhetetlen voltához vezetett; távolabbról pedig a hazai *intellektuális*- vagy más kifejezéssel *értelempropaganda*²⁷ erre az időszakra tehető meg-

²⁷ Intellektuális vagy értelempropagandán értendő az I. világháború idején a honi, főképp írásbeli propagandának az a vonala, amely ellentétben az antanthatalmak tudomány- és sajtópropagandájával az emocionális hatások fokozása és az egyéb lélektani attitűdök gerjesztése helyett, kitűzött céljait érveléssel, tárgyköreinek kiszélesítésével és tudományos módszertan alapján, ugyanakkor jól felépített retorikával kívánta elérni. Az intellektuális propagandát, ezen belül a hadi beszédeket elsők között 1914-ben előbb a propagandától a kultúra alá, annak szerves részévé sorolták át, majd 1915-től fokozatosan az úgynevezett magas kultúrába illesztették. A honi értelempropaganda ilyen vezéralakjainak tekinthetők a már említett Berzeviczy Albert mellett, Apponyi Albert, Andrássy Gyula, Angyal Dávid, Marczali Henrik, Alexander Bernát, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor, Herczeg Ferencz stb.

erősödésében és kiteljesítésében látott el megkerülhetetlen szolgálatot. Információtörténeti szempontból az egyetemi előadások külön figyelmet is érdemelnek. Amíg a népművelő és egyéb szervezetek által rendezett „háborús matinék” hallgatóságát a városi polgárság felső és középső rétege adta, ezen belül igen magas számú volt a hölgyek részvételi aránya – melyre egyébiránt minden tudósítás külön figyelmet szentelt –, addig az egyetemi előadásokon a közönség legkevesebb felét az egyetemi hallgatóság adta, akik közül később – részben a hallottak hatására – igen sokan jelentkeztek önként frontszolgálatra.

Mint följebb már leírásra került a hadi előadásokon igen nagy számban képviseltették magukat a magas társadalmi osztályok tagjai és a fontos állami és egyéb hivatali posztokat betöltő hivatalnokréteg is. Itt szükséges megjegyezni, hogy az átfedések az előadásokban és a tagságban is különösen föltűnő lehet, amely meglehetősen kuszává teszi a téma kutatását. Amiről még szintén nem történt említés: az előadások bevétele. Pontos adatok sajnos itt sem ismertek. Egy komolyabb szervezésű hadi előadást a fővárosban 600 embernél csak a legkritkább esetben látogattak kevesebben. A Szabad Lyceum és társszervezetei által rendezett előadásokon nem kellett belépőt váltani, a tudományegyetem előadásai szintén ingyenesen látogathatók voltak. A Központi Segítő Bizottság előadásainak bevétele 14.026 korona volt. (*Budapesti Hirlap* 1915/6; *Pesti Hirlap* 1914/330) A végösszeg összetételének részletei egy kisebb történeti csoda folytán ismertek.

„A Ritz-szállóban rendezett „Háborús Délutánok” összjövedelme 14,026.74 korona volt, mely összeg a mai napon a Budapesti Központi Segítő Bizottság elnökének, Bárczy Istvánnak, a Központi Népkonyha céljaira átadatott. A fenti összeg következőleg alakult:

1. Szászy-Schwarz Gusztávné jegyeladása: 8700 kor. Ebből felülfizetés: Magyar Jelzálog Hitelbank 310 K, Magyar Hitelbank 300 K. Magyar Takarékpénztárak Közp. Jelzálogbankja 300 K. Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank 300 K. Magyar Agrárbank 280 K. Magyar Bank és Kereskedelmi r.-t. 280 K. Tószeghy Imre 200 K. F. A. 180 K. Kisczétényi Kovács Lászlóné Berlinből 100 K. Szacelláry György 80 K. Spitzer Miksáné 80 K. Báró Guttmann Vilmosné 60 K. Návay Aladárné 60 K. Báró Hatvany Józsefné 40 K. Walder Gyula 80 K. Ludvig Gyuláné 30 K. Lenhossek Mihály egyetemi rektor 30 K. Farnady József 30 K. Csillag Teréz 20 K. Gomperz Miksáné 20 K. Surányi Miklósné 20 K. — 2. László Ferencné jegyeladása: 1520 K. Ebből felülfizettek: László Ferencné 180 K. Petzrik Jenő 180 K. Mauthner Alfréd 160 K. Wolfner Gyula 80 K. Wolfner József könyvkiadó 80 K. Bródy Samu 60 K. Helvey Tivadar 80 K. Krausz Simon 60 K. Dr. Tauszk Ferenc 20 K. — 3. Báró Hatvany Károlyné jegyeladása: 550 korona. Ebből felülfizettek: Wahl Oszkárné 80 K. Brüll Ignác 80 K. Báró Hatvany Károlyné 60 K. Veit Béla 40 K. Kopély Géza 30 K. Ormódy Vilmos 20 K. — 4. Elek Mária jegyeladása: 420 K. Ebből felülfizettek: Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 300 K. — 5. Napi pénztárnál befolyt összesen: 2770 korona. Ebből felülfizetések: Gróf Vay Gáborné 10 K. Szörényi József 6 K. Steller Antalné 4 K. Gróf Karácsonyi Jenő 2 K. — 6. Fenti összeg utáni takaréketéti kamat 66.74 korona.” (*Pesti Hirlap* 1914/330: 8-9)

Az eddig felsorolt előadásciklusokkal az 1914-es hadi beszédek sorozata még nem ért véget. Az év november 15-én az *Uránia Nemzeti Színház*²⁸ pontosabban a hozzátartozó *Uránia Magyar Tudományos Egyesület*²⁹ igazgatósági ülést tartott. (*Budapesti Hirlap* 1914/287) A

²⁸ Az *Uránia* korábban is aktívan kivette részét a magyar háborús erőfeszítésekből színházi előadásaival, melyek bevétele hadsegélyezési célokat szolgált. (*Budapesti Hirlap* 1914/280 és 1914/286) Szinre tűzött darabjai többségét a vígjátékok mellett a háborús témájú darabok alkották. (*Budapesti Hirlap* 1914/287 és 1914/294)

²⁹ A társaság 1897-ben a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére alakult meg, és a tudomány népszerűsítését tűzte zászlajára. Alakulásától kezdve rendszeresen tartott tudományos előadásokat, felolvasásokat a budapesti polgárság épülésére.

tanácskozáson Molnár Viktor elnök, aki miután fölolvasta József királyi herceg üdvözlő táviratát, valamint rendelkezett ötvenezer korona hadikölcsönkötvény jegyzéséről a társaság alaptökéjéből, az igazgatóság nevében Szász Károlyt, mint az Uránia főtítkárát megbízta, hogy „előadás-sorozatot rendezzen, melynek során egyetemi tanárok, akadémiai tagok, politikusok és kiváló publicisták a háborúval kapcsolatban fölmerülő tudományos és napi kérdésekről a nagy közönségnek előadásokat tartsanak. Az előadásokat az Uránia Színházban a délelőtti órákban díjmentesen tartják meg. [...]” (*Budapesti Hirlap* 1914/287: 20)

A rendezvénysorozatot kevesebb, mint két hét alatt sikerült is megszervezni. Az *Uránia Tudományos Egyesület* háborús fölolvadásainak programja a következőképp alakult: „December 6.: Lukács György dr.: *A háború tanulságai*; december 13.: Cholnoky Jenő dr.: *A harcterek földrajza*; december 20.: Méhely Lajos dr.: *A háború élettudományi alapja*; január 3.: Tetétleni Ármin dr. ügyvéd: *Etikai és kultúrértékek a háborúban*; január 10.: Jakár Gyula: *A harcban álló nemzetek*; január 17.: Sebestyén Károly: *A háború és a költészet*. E fölolvadások, illetőleg szabadelőadások mindig vasárnap délelőtt tizenegy órakor lesznek az Uránia Színházban. Egy-egy páholy ára két korona, a többi helyre ingyenes a belépés s a jegy az Uránia Színház pénztáránál vehető át. Hadsegítési célra szánt, adomány befogadására az előcsarnokban perselyeket állítanak föl.” (*Budapesti Hirlap* 1914/301: 19)

Lukács György expozéját a *Pesti Hirlap* és a *Pesti Napló* december elejétől, – azaz meglehetősen későn – kezdte hirdetni. (*Pesti Hirlap* 1914/307 és *Pesti Napló* 1914/307) Az Uránia szervezésében megtartott beszéd – Prohászka Ottokár Ritzbeli hadi előadásához hasonlóan – különnyomat formájában 1915-ben kiadásra került. (Lukács 1915) Az előadás vázlatos bemutatására itt már nincs lehetőség. Helyette álljon itt egy rövid beszámoló az eseményről: „Az *Uránia Magyar Tudományos Egyesület* ma délelőtt rendezte nagy és előkelő közönség jelenlétében első háborús délutánját az Uránia Színházban. Lukács György dr. országgyűlési képviselő volt az előadó, a ki a *háború tanulságairól* szólván, hangoztatta, hogy a háborúra már békében készülni kell s a nemzet emberanyagát testben, lélekben és erkölcsben harmonikusan kiképezni. Különösen fontosnak mondotta az egészségügyi berendezéseket, a melyek révén a fertőző betegségekkel is eredményesen tudunk megbirkózni. Békés időben minél több tüdővészellenes szanatóriumot kellene fölállítani, a melyek a háborúval járó fertőző betegségek kórházai lehetnének, így a népegészség legnagyobb kérdése a hadegészségügy követelményével összhangzatosan volna megoldható. Igen fontosnak mondotta végül, hogy hadbavonuló katonáink mögött erősen megalapozott gazdasági élet lüktessen. Az érdekes előadást megélték.

A legközelebbi előadás ugyancsak az Uránia Színházban vasárnap, december 13-án délelőtt tizenegy órakor lesz, a mikor Cholnoky Jenő dr. egyetemi tanár beszél a *harcterek földrajzáról*.” (*Budapesti Hirlap* 1914/309: 4)

Az Uránia háborús délutánjainak látogatottságáról pontos adatok egyelőre nem ismeretek. A hírlapirodalomban erre vonatkozóan minden esetben az volt olvasható, hogy „az előadást nagyszámú közönség hallgatta” vagy „a színházat egészen megtöltő közönség érdeklődéssel hallgatta s élénk tetszéssel kísérte az előadó fejtegetéseit”, ami az épület befogadóképességét figyelembe véve mindenestre elárulja, hogy az előadásokat nem kevesebb, mint 500 fő látogatta rendszeresen. Ami ismeretes, hogy a decemberi időszakban az Urániába a legtöbb hallgatót vonzó hadi beszéd Méhely Lajosé volt, aki a Nemzeti Múzeumban tartott előadását (*Budapesti Hirlap* 1914/276, valamint *Pesti Hirlap* 1914/275) ismételte meg az Uránia hallgatósága előtt „népszerű formában”. (*Budapesti Hirlap* 1914/323: 7) A komoly sajtóvisszhangot kiváltó előadások szövege *A háború biológiája* címen később különnyomatban is megjelent. (Méhely 1915)

A háborús előadások története 1914-ben még korántsem ért véget vagy szakadt meg. 1915-től az egész ország területén tartottak háborús délutánokat az egyetemektől a vidéki

városok kultúrházaikig bezárólag.³⁰ Továbbá: igen sok előadásra hívtak gyors- és gépirókat, ekképp azok a hírlapok, illetve a tudományos folyóiratok számára lejegyzett-, vagy könyvformába gyűjtött változata is széles körben ismert volt országszerte. A magyar sajtó és könyvkiadás történetben addig nem látott mértékben jelentek meg az előadások különnyomatai. Kisebb-nagyobb kikötésekkel, de hasonló mondható el a többi háborús évről is a hadi beszédek vonatkozásában. A háborút követően azonban mind a populista, mind a tudományos érdeklődés drasztikusan megcsappant a háborús irodalom, így az előadások iránt is. Bár tudományos életünk nagyjai 1918 és 1930 között vagy külön kötetekben³¹ vagy tanulmánygyűjteményekben³² kiadták (kiadatták) ezeket, de közvetlen irodalmi hatásról ekkor már nem lehet beszélni. Legközelebb a második világháború idején lettek népszerűek a hasonló tartalmú előadások, de ezek nem az egész tudományos életre, hanem majdnem kizárólagosan a bölcsész tudományokra voltak hatással, abból is elsősorban a történettudományra.

Végezetül még egy gondolat. Mint a tanulmány elején olvasható idézetből *expressis verbis* kiderül, a különféle szervezésű hadi beszédek ciklusai az eddig leírtakon túl még egy célt szolgáltak: „Mint az idő fájának lehulladozó levelei” elbeszéli az utókornak, hogy mit és miként láttak, mit és hogyan értettek meg, végezetül pedig miként és hogyan vették ki saját részüket az otthonmaradtak a nagy eseményből. Kis túlzással gondolható, hogy talán a későbbi nemzedékek szemrehányását próbálták elkerülni. A véletlen úgy hozta, hogy a fenti idézet ismeretlen szerzője a *Budapesti Hirlap* egy másik helyén továbbviszi a megkezdett gondolatot, ami így szól: „A későbbi ivadék Arany verse szerint *ez avart járja* majd s összeböngészi, a mit e leveleken írva talál, hogy rekonstruálja belőle társadalmunknak e háborúban alakult képét.” (*Budapesti Hirlap* 1915/83:1 3) – Vajon az utókornak lehet oka a szemrehányásra? Hogy a kérdésre válaszolni lehessen fontos megismerni a háborús előadások teljes történetét.

Irodalom

Alexander Bernát (2014) *A háború után*. Máriabesnyő, Attraktor.

Andrássy Gyula (1915) *A háború okai*. Budapest, Pallas.

Belügyi Közlöny (1914).

Berzeviczy Albert (1915/1916a) Megnyitóbeszéd. In: Pályi Sándor (1916 szerk.) *A hadi rokkantak, özvegyek és árvák ügye a Szabad Lyceum Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság előadásai az 1915/16. év folyamán*. II. sorozat, Budapest, Szabad Lyceum. 5–9.

Berzeviczy Albert (1915/1916b) Elnöki megnyitóbeszéd. In: Pályi Sándor (1916 szerk.) *A hadi rokkantak, özvegyek és árvák ügye a Szabad Lyceum Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság előadásai az 1915/16. év folyamán*. III. sorozat, Budapest, Szabad Lyceum. 5–8.

Berzeviczy Albert (1916) Előszó. In: Pályi Sándor – Hervej A. Dezső (1916 szerk.) *A hadi rokkantak, özvegyek és árvák ügye a Szabad Lyceum Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság előadásai az 1915/16. év folyamán*. I. sorozat, Budapest, Szabad Lyceum. 5–6.

³⁰ Csak néhány települést említve: Nyíregyháza, Debrecen, Sárospatak, Kassa, Miskolc stb.

³¹ Jó példa erre Alexander Bernát a szövegben már idézett könyve, vagy részben Prohászka Ottokár *Korunk lelke* című munkája, amely a püspök háborús évek alatt elmondott hadi beszédeit így a *Háború lelke* (1915b) című könyvének anyagát is egészében tartalmazza. (Prohászka 1928)

³² Például lásd Kornis Gyula vagy Tisza István esetében.

- Berzeviczy Albert (2014) „Az ország belepusztul ebbe a háborúba”, Budapest, Komp-Press.
- Budapesti Hirlap* (1914–1915)
- Enyvvári Jenő (1915) Bibliográfia. 1515. május-augusztus. In: Alexander Bernát (1915 szerk.) *Athenaeum* 1915/1. 361–366.
- Giesswein Sándor (1915) *A háború és a társadalomtudomány*. Budapest, Magyar Szent Korona Országos Békeegyesület.
- Gyulai Ágost (1915szerk) *Háborús Antológia*. Budapest, Élet.
- Hegedűs István (1914/1915) Elnöki megnyitó. In: Vörösváry Ferenc (1915 szerk.) *Inter arma a Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye*. Budapest, A három egyesület kiadása. 5-9.
- Lenhossék Mihály (1915a) *A háború és az egyetem*. Budapest, Pallas.
- Lenhossék Mihály (1915b) A háború és az egyetem. In: sz.n. (1915) *Háborús előadások a Budapesti Kir. M. Tudomány-Egyetemen*. Budapest, Franklin-Társulat. 3–15.
- Lukács György (1915) *A háboru tanulságai*. Budapest, Pallas.
- Méhely Lajos (1915) *A háború biológiája*. Budapest, Pallas.
- Népszava* (1914).
- Pesti Hirlap* (1914).
- Pesti Napló* (1914.)
- Prohászka Ottokár (1915a) *Háború és vallás*. Budapest, Pallas.
- Prohászka Ottokár (1915b) *A háború lelke*. Budapest, Élet.
- Prohászka Ottokár (1928) *Korunk lelke*. Budapest, Szent István-Társulat.
- Prohászka Ottokár (1929) *Soliloquia*. I. kötet, Budapest, Szent István-Társulat.
- sz.n. (1914) A Háboru és a tudósok szolidaritása. *Magyar Figyelő* 1914/4. 249–268.
- sz.n. (1915) *Háborús előadások a Budapesti Kir. M. Tudomány-Egyetemen*. Budapest, Franklin-Társulat.
- Szögi László (2010) *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története képekben*. Budapest, ELTE.
- Turbucz Péter (2014a) *Az Országos Hadsegélyező Bizottság szerepe a honi propagandában 1914-15-ben, különös tekintettel a bizottság által rendezett előadásokra*. (kézirat)
- Turbucz Péter (2014b) A háború nemzetnevelő szerepe Alexander Bernát első hadi beszédében. *Magyar Hüperiön* 2014/4. 464-482.
- Turbucz Péter (2014c) Alexander Bernát és háborús beszédei. In: Alexander Bernát (2014) *A háború után*. Máriabesnyő, Attraktor. 75-111.
- Vörösváry Ferenc (1915 szerk.) *Inter arma a Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye*. Budapest, A három egyesület kiadása.